

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОЧИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА
МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШ

МУАРРИХ

(маҷаллаи илмӣ-назариявӣ)

№ 1 (29) 2022

Маҷаллаи илмӣ-назариявӣ «Муаррих» соли 2015 таъсис ёфта, дар давоми як сол чаҳор шумора ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад. Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти 174/МҶ-97 15-уми январи соли 2021 аз нав ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла аз 26-уми апрели соли 2018 дар Рӯйхати маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионӣ (КОА) назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва аз санаи 21-уми феврари соли 2022 таҳти рақами № 1520 дар Феҳристи маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионӣ (КОА) назди Вазорати маориф ва илми Федератсияи Россия номнавис гардидааст.

САРМУҲАРРИР: *Насрулло УБАЙДУЛЛО, доктори илмҳои таърих, профессор*

МУҲАРРИРИ МАСЪУЛ: *Ҳамза КАМОЛ, доктори илмҳои таърих, профессор*

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Юсуфшо ЁҚУБШО -академики Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон;
Ҳайдаршо ПИРУМШО -узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илмҳои таърих, профессор;
Абдулло ҒАФУРОВ -номзади илмҳои таърих, дотсент;
Лариса ДОДХУДОЕВА -доктори илмҳои таърих, профессор;
Аскаралӣ РАҶАБОВ -доктори илмҳои таърих, профессор;
Абдувалӣ ШАРИФЗОДА - номзади илмҳои таърих;
Нуриддин САЙФУЛЛОЕВ -номзади илмҳои таърих;
Саидмурод БОБОМУЛЛОЕВ -доктори илмҳои таърих;
Қосимшо ИСКАНДАРОВ -доктори илмҳои таърих;
Виктор ДУБОВИТСКИЙ -доктори илмҳои таърих, (Русия);
Александр ЧУБАРИЯН -академики Академияи илмҳои Русия, доктори илмҳои таърих, профессор (Русия);
Франсис РИШАР -узви вобастаи хориҷии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илмҳои таърих, профессор (Франса);
Анри-Пол ФРАНКФОР -доктори илмҳои таърих, профессор (Франса).

ISSN: 2709-7382

ББК: 63.3 (2 рус) +74.263.1

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И
ЭТНОГРАФИИ ИМЕНИ АХМАДА ДОНИША

ИСТОРИК

(научно-теоретический журнал)

№ 1 (29) 2022

Научно-теоретический журнал «Историк» основан в 2015 г. и выходит четыре раза в год на таджикском, русском и английском языках. Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан под № 174 / МҲ-97 от 15 января 2021 г.

Журнал с 26 апреля 2018 года входит в Перечень рецензируемых научных изданий Высшей аттестационной комиссии (ВАК) при Президенте Республики Таджикистан и с 21 февраля 2022 года под № 1520 входит в Перечень ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР: *Насрулло УБАЙДУЛЛО, доктор исторических наук, профессор*

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР: *Хамза КАМОЛ, доктор исторических наук, профессор*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Юсуфшо ЁКУБШО - академик Национальной академии наук Таджикистана;

Хайдаршо ПИРУМШО - член-корреспондент Национальной академии наук Таджикистана, доктор исторических наук, профессор;

Абдулло ГАФУРОВ - кандидат исторических наук, доцент;

Лариса ДОДХУДОВА - доктор исторических наук, профессор;

Аскарали РАДЖАБОВ - доктор исторических наук, профессор;

Абдували ШАРИФЗОДА - кандидат исторических наук;

Нуриддин САЙФУЛЛАЕВ - кандидат исторических наук;

Саидмурод БОБОМУЛЛОВ - доктор исторических наук;

Косимшо ИСКАНДАРОВ - доктор исторических наук;

Виктор ДУБОВИЦКИЙ - доктор исторических наук, (Россия);

Александр ЧУБАРЬЯН - академик Российской академии наук, доктор исторических наук, профессор (Россия);

Франсис РИШАР - иностранный член-корреспондент Национальной академии наук Таджикистана, доктор исторических наук, профессор (Франция);

Анри-Поль ФРАНКФОР - доктор исторических наук, профессор (Франция).

© *Институт истории, археологии и этнографии им. Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана, 2022.*

ISSN: 2709-7382
BBK: 63.3 (2 pyc) +74.263.1

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF TAJIKISTAN

AHMAD DONISH INSTITUTE OF HISTORY,
ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

HISTORIAN

(scientific-theoretical journal)

№ 1 (29) 2022

The scientific-theoretical journal «Historian» founded in 2015, issues four times a year in Tajik, Russian and English languages. The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan under the № 174 / MJ-97 dated of January 15, 2021.

Since April 26, 2018 is the List of peer-reviewed scientific publications of the Higher Attestation Commission (HAC) under the President of the Republic of Tajikistan and since February 21, 2022 under No. 1520 HAC Ministry of Education and science of the Russian Federation.

CHIEF EDITOR: **Nasrullo UBAYDULLO** *Dr. of History, Professor*

EXECUTIVE EDITOR: **Hamza KAMOL** *Dr. of History, Professor*

EDITORIAL BOARD:

Yusufsho YOKUBSHO - Academician of the National Academy of Sciences of Tajikistan;
Haydarsho PIRUMSHO- corresponding member of the National Academy of Sciences of Tajikistan the AS Republic of Tajikistan, Dr. of History, Professor;
Abdullo GAFUROV - Candidate of History, dotsent;
Larisa DODKHUODOEVA - Dr. of History, Professor;
Askarali RAJABOV - Dr. of History, Professor;
Abduvali SHARIFZODA - candidate of historical sciences;
Nuriddin SAYFULLOEV- Candidate of History;
Saidmurod BOBOMULLOEV - Dr. of History;
Kosimsho ISKANDAROV - Dr. of History;
Victor DUBOVITSKIY - Dr. of History, (Russia);
Alexander CHUBARYAN - academician of the RAS, Dr. of History, Professor (Russia);
Francis RISHAR - foreign corresponding member of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Dr. of History, Professor (France);
Henri-Paul FRANKFOR - Dr. of History, Professor (France).

© *Ahmad Donish Institute of history, archaeology and ethnography of the National Academy of Sciences of Tajikistan, 2022.*

МУНДАРИЧА-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТАЪРИХИ ВАТАНИ-ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ-NATIONAL HISTORY

Абдуқаҳҳор САИДОВ Таъсиси давлати сарбадорони Хуросон ва оғози ҳукумати амир Вачехуддини Масъуд.....	5
МУСОЕВ А. Қ. Лашкаркашии сафавихо ба Мовароуннаҳр дар ибтидои асри XVII.....	16
АБУЛҲАЕВ Р. А. Раванди ба Ватан бозгардонии фирориён: Таҷрибаи нодир.....	23
ИСУФОВ Ш. В. Соҳаи чорводории вилояти Кӯлоб дар арафаи Ҷанги Бузурги Ватанӣ.....	32
БОЙМУРОДОВА З. К. Роль Национального музея в сохранении и презентации исторического и культурного наследия Таджикистана в период независимости.....	39

ТАЪРИХИ УМУМӢ (МУВОФИҚИ ДАВРА) – ОБЩАЯ ИСТОРИЯ (ПО ПЕРИОДАМ)-GENERAL HISTORY (BY PERIOD)

ИСКАНДАРОВ Қ., САИД М. С. Мақоми парламент дар Қонуни асосии Ҷумҳурии Исломии Афғонистон.....	50
---	----

ТАЪРИХНИГОРӢ ВА МАЪХАЗШИНОСӢ-ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ-HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDY

Ҳамза КАМОЛ, Шухрат МИРЗОЕВ, Инъикоси лашкаркашии Темурланг ба Ҳиндустон дар «Зафарнома»-и Низомуддини Шомӣ ва «Зиндагии шигифтовари Темур»-и ибни Арабшоҳ.....	60
Абдувалӣ ШАРИФЗОДА Инъикоси сикказанӣ ва муомилоти пулии давлати Сомониён дар сарчашмаҳои хаттии арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ.....	69
БОБОМУЛЛОЕВ С. Ғ., САФОЕВ Ҷ. Б. Марҳалаҳои асосии омӯзиши бостоншиносии болооби Зарафшон.....	89
САИДОВ С. Ҳ., МУДАБИРОВ З. Б. Тавсифи водии Қаротегин дар асари «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммад Содикқочаи Гулшанӣ.....	98
ИЗАТОВ Ю. М. Инъикоси таърихи ба сари ҳокимият омадани амир Насрулло дар «Таърихи амирони манғитӣ»-и Мушрифӣ Бухорӣ.....	107

БОСТОНШИНОСӢ - АРХЕОЛОГИЯ – ARCHEOLOGY

ХУДЖАГЕЛДИЕВ Т. У. Реконструкция технологии первичного расщепления камня методом ремонта на мустьерской стоянке Худжи.....	114
АМИНОВ Ф. Ш., КУРБАНОВ Ш. Ф., ПУЛОТОВ А. Г. Археологические исследования городища Муборакшах в Пенджикентском районе.....	121

МАРДУМШИНОСӢ-ЭТНОГРАФИЯ-ETHNOGRAPHY

ДОДХУДОЕВА Л. Н. Живописный дизайн сельской архитектуры Верховьев Зарафшана XX века (Материалы этнографического архива).....	134
МАДАМИДЖАНОВА З. М. Становление и развитие этнографической школы в Таджикистане.....	143
БОБОҶОНОВА Н. И. Ҷорӣ шудани анъанаи буриши аврупоӣ дар либоси анъанавии тоҷикон (асри XIX-нимаи аввали асри XX).....	156

ТАЪРИХИ МУНОСИБАТҲОӢ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ВА СИЁСАТИ ХОРИҶӢ – ИСТОРИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ – HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS AND FOREIGN POLICY

КАРИМОВА Ш. Т. Проблематика политической и социальной жизни народов арабского Востока в поэзии современных таджикских поэтов.....	163
---	-----

УДК 9 (55)

ТАЪСИСИ ДАВЛАТИ САРБАДРОНИ ХУРОСОН ВА ОҒОЗИ ҲУКУМАТИ АМИР ВАҶЕҲУДДИНИ МАСЪУД

Абдуқаҳҳор САИДОВ,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Дар солҳои 30-50-уми асри XIV дар давлати Элхониҳо муборизаҳои дохилӣ шиддат ёфта, ҳокимони муғул ва ашрофи маҳаллӣ аҳолиро бераҳмона истисмор мекарданд, ки ин вазъи сиёсии мамлакатро хеле муташанниҷ гардонид. Дар ин замон чағатойён ба ҳудуди Хуросон лашкаркашиҳои ғоратгарона анҷом медоданд, ки ин ҳам зиндагии мардумро мушкилтар мекард. Вазъи мамлакат, маҳсусан пас аз вафоти султон Абусаъид бухронӣ гашт, зеро гуруҳҳои ҳукмрони нисбатан пуққувват ҳокимони дастнишондаи худро аз зумраи хонадони чингизӣ ба тахти элхонӣ менишониданд, ки онҳо аслан мустақил набуда, аз рӯйи дастур ва маслиҳати ин ё он амир амал мекарданд. Чунин вазъияти номусоиди сиёсиву иҷтимоӣ ба зиндагии сокинони кишвар таъсири манфӣ расонд ва дар ғушаву канори мухталифи мамлакат мардуми чабрдида ба муқобили ин зулму тааддӣ бархеста, норозигии худро изҳор мекарданд.

Аксари минтақаҳои Хуросон аз ҷониби ҳокими чағатой Ясагур ва ҳокимони маҳаллӣ ғорату хароб гардида буданд. Лашкарҳои элхонии бар зидди Ясагур фиристодашуда низ ба ғорати мардуми шаҳру вилоятҳо даст зада, ба дӯши онҳо андозҳои зиёдеро бор мекарданд [7,427-428].

Пас аз марги Абусаъид муборизаҳои байниҳамдигарӣ ва худсарии амирон бештар шуд, ки дар натиҷа вазъи мардуми Хуросон, тоқатнопазир гардид.

Вазири Хуросон Алоуддин Ҳинду, ки масъули сиёсати андоз дар Хуросон буд, чун амирони бодиянишини муғул дар истисмор ва ғорати мардуми маҳаллӣ даст дошт [7,428]. Зулми бераҳмонаи муғулон адовати аҳолиро нисбат ба онҳо афзун карда, маҷбур месохт, ки бар зидди истилогарон ба мубориза бархезанд.

Дар солҳои охири ҳукмронии Абусаъид дар баъзе шаҳру вилоятҳои Хуросон, аз ҷумла, дар шаҳри Сабзавор шумораи шиамазҳабон зиёд гардида, шайхони аҳли ин мазҳаб аҳолиро ба қиёми зидди муғулон тарғиб менамуданд, аз ин рӯ дар байни онҳо рӯҳияи зидди муғулӣ тақвият ёфта буд.

Дар солҳои охири салтанати Абусаъид яке аз дарвешони покизарӯзгори мазандаронӣ бо номи шайх Халифа, ки дар ибтидо ба толибилмӣ машғул буда, «Қуръон»-ро ҳифз карда илми кироатро хеле хуб медонист, тарки таҳсил карда, муриди сокини Омул шайх Болуи Зоҳид шуд. Чанд муддате назди ӯ иродати мулозиматӣ намуд ва оқибат эътиқодаш дар ҳаққи шайх нуқсон ёфта, аз он ҷо ба Симнон ба хизмати шайхи маъруф хоҷа Рукниддин Алоуддавлаи Симнонӣ рафт. Ӯ равиши ин шайхро низ қабул накарда, аз он ҷо мутаваҷҷеҳи Хуросон шуда, ба Баҳробод назди шайх-ул-ислом хоҷа Ғиёсуддин Ҷабатул-

лохи Ҳамави рафт. Дар он чо низ муроду мақсади ӯ ҳосил нашуд. Пас ба Сабзавор рафта, дар масҷиди чомаъ сокин гашта, дар он чо бо овози хушу баланд ба тиловати «Қуръон» машғул шуд. Овози ӯро шунида, мардуми зиёде дар атрофи ӯ чамъ омаданд ва ӯ муридону муътақидони зиёде пайдо кард. Чамоате аз фақеҳони суннимазҳаб суқунати ӯро дар масҷид манъ карданд, вале шайх Халифа сухани онҳоро қабул накард. Пас фатво доданд, ки дар масҷид шахсе сокин аст, ки дар мавъизааш аз ҳадиси дунё сухан мекунад ва чун манъаш мекунад, қабул накарда амалашро давом медиҳад [2,78; 3, 174-175; 6, 604-605; 9, 358-358; 1,467].

Олими маъруф И.П. Петрушевский қайд менамояд, ки дар маъхазҳои хаттӣ дар бораи маънои ин мавъизаи шайх Халифа чизе ишора нагаштааст, вале аз рӯи матни «Равзат-ус-сафо» («Шахсе дар масҷид сокин аст ва ҳадиси дунё мекунад») [6,605] ва «Ҳабиб-ус-сияр» («Шахсе дар масҷид сокин гашта, сухани дунё мегӯяд») [9,359] маълум мешавад, ки шайх Халифа дар фатвои худ дар бораи ҳодисаҳои «дунавӣ» сухан мекунад. Воқеаҳои минбаъда аз он шаҳодат медиҳанд, ки маънои мавъизаи «дунавӣ»-и муридони ва пайравони шайх Халифа ин баробарии умумӣ ва муқовимат ба зулм будааст [7,430].

Охируламр фуқаҳо ба қароре омаданд, ки шайх Халифа бояд ба қатл расонда шавад ва ин фатворо ба арзи султон Абусаъид расонданд. Султон Абусаъид ҷавоб дод, ки ӯ даст ба хуни дарвешон олула намасозад ва ҳокимони Хуросон тибқи шариати ислом амал намоянд. Фақеҳони Сабзавор ин ҷавоби хонро шунида, ба қасди шайх Халифа камар бастанд. Байни тарафдорони шайх ва фақеҳон низои кулӣ сар зад.

Дар ин аём аз рустои Ҷӯрӣ шайх Ҳасан, ки аз таҳсили илм фароғат ёфта, ба мартабаи мударрисӣ расида буд, аз нақли яке аз шогирдонаш, ки мулозим ва муриди шайх Халифа буд, дар бораи қаромати шайх Халифа шунид ва ба назди ӯ омада муриди ӯ гардида, аз мартаба ва мазҳаби суннии худ даст кашид. Шайх Халифа ӯро ҷонишини худ таъин кард. Аз зиёд гардидани муриду муътақидони шайх Халифа ва афзудани шухраташ, душманонаш дар қасди ӯ шуданд. Баъдан пайкари шайх Халифаро дар сутуни масҷид ба ҳалқ овехта ёфтанд ва дар зери сутун чанд хиште бар якдигар чида диданд, ки гӯё ин шахс худро ба ресмон овехта бошад. Ин ҳодиса 22 рабеъ-ул-аввали соли 736/9 ноябри соли 1335 рӯй дода буд [2,79; 3, 175; 6, 604-605; 9, 359].

Пас аз ин ҳодиса муридони шайх Халифа дастӣ иродат ба шайх Ҳасан доданд. Шайх Ҳасан баъд аз он дар Сабзавор таваққуф накарда ба Нишопур ва сипас ба Машҳад, Абевард ва Хабушон рафта, аҳолии он шаҳру вилоятҳоро ба тариқати шайх Халифа даъват намуд. Бисёре аз мардуми вилоёти Сабзавор ва кӯҳпоияи Нишопур мурид ва муътақиди ӯ гашта, даъваташро қабул карданд. Ҳар касеро, ки даъвати ӯро қабул мекард, номашонро сабт мекарданд ва мегуфтанд, ки ҳоло вақти ихтифост ва ҳар гоҳ ишорати шайх ва вақти зуҳур расад, мебояд, ки олати ҳарб бар худ гирифта, омодаи қорзор гарданд. Ҳоло ба қорҳои худ машғул бошанд. Ҷонибдорону пайравони шайх Ҳасан хеле зиёд шуданд ва ӯ озими Ироқ гардида, муддати якуним сол дар он чо монд ва ҳар чо ки мақом мекард, чамъе муриду муътақиди хидматаш мешуданд. Пас аз он боз ба Хуросон баргашта, дар аввалҳои моҳи муҳаррами соли 739/июли соли 1338 озими Мовароуннаҳр шуда, то Балху Тирмиз омада,

аз он чо ба Ҳирот рафт ва ниҳоят ба вилояти Нишопур баргашт. Аксари аҳолии шаҳру деҳаҳои Нишопур, ки аз зулму истибдоди ҳокимони муғулу маҳаллӣ ба дод омада буданд, ба ӯ ҳамроҳ шуда, роҳи халосӣ талабиданд. Мардум чунон ба ӯ эътиқод пайдо намуданд, ки агар чон лозим мешуд, месупориданд [2, 80; 3, 175-176; 6, 605-606; 9, 359].

Мақсади тарғиботи шайх Халифа ва шайх Ҳасан аз он иборат буд, ки мардумро бар зидди ҳокимони муғул ва мансабдорони маҳаллие, ки муғул-хоро дастгирӣ мекарданд, ба исён даъват намоянд. Онҳо ин даъватро ба исён зери пардаи тасаввуфи мазҳаби шиа амалӣ мекарданд, ки дар натиҷа тоифаи дарвешҳои шиа бо номи тариқати шайх Халифа ва Ҳасани Чӯрӣ таъсис ёфт, ки он ҳаракати оммавие буд, иборат аз хунармандон, камбизоатони шаҳрӣ ва кишоварзон, ки ҳудуди зиёдеро дар бар мегирифт [7,431]. Ҳамин тариқ, дар ин замон дар Нишопур ва навоҳии гирду атрофи он бо даъват ва тарғиби шайхони аҳли шиа мардум омода буданд, ки ҳангоми ишора аз ҷониби онҳо ба исёни зидди муғулӣ ва ҳомиёни онҳо бархезанд.

Дар ин замон шуҳрати шайх Ҳасан афзун гардида, фақеҳони суннимазҳаби Нишопур ба тарс афтода, бар зидди ӯ бархестанд. Шайх Ҳасан маҷбур шуд, ки боз ба Кӯҳистон равад ва пас аз чанде ба Машҳад баргашт. Фақеҳони суннимазҳаб ба амир Арғуншоҳ Чуни Курбонӣ, ки падари амирон Муҳаммадбек ва Алибек буда, Нишопурро зери тасарруф дошт, арз карданд, ки шайх Ҳасан мазҳаби аҳли ташайюро тарғиб намуда, мақсад дорад хуруҷ карда, ҳокимиятро ба даст гирад. Оқибат шайх Ҳасанро дастгир карда, дар вилояти Ёзар дар қалъаи Ток (Ток) маҳбус гардониданд. Дар ин замон ҳукумат зери салтанати Тағотемур буд.

Тибқи маълумоти маъхазҳои хаттӣ дар деҳаи Боштини (Поштин) Байҳақи Хуросон шахсе бо номи хоҷа Ҷамолуддини Фазлуллоҳ зиндагӣ мекард, ки панҷ писар дошт: амир Аминуддин, амир Абдураззоқ, амир Вачехуддини Масъуд, амир Насруллоҳ ва амир Шамсуддин Аминуддин паҳлавони пойтахти султон Абусаъид буд. Аз мулозимони подшоҳ шахсе буд, ки ӯро Абумуслим Алисурхи Хавофӣ меномиданд. Ӯ гӯштигиру тирандозе буд, ки назир надошт. Рӯзе султон гуфт, ки дар қаламрави мо касе бошад, ки бо Абумуслим гӯшти гирад ва тир андозад? Аминуддин гуфт, ки ӯ дар Хуросон бародаре бо номи Абдураззоқ дорад ва шояд ӯ бо Абумуслим муқовимат карда тавонад. Элҷӣ фиристода, Абдураззоқро ба назди султон оварданд. Симои зоҳирии ӯ ба султон маъқул афтод. Рӯзе султон фармуд, ки Абдураззоқ бо амир Абумуслим барои тирандозӣ мусобика намоянд ва дар он Абдураззоқ ғолиб омада, эҳтироми ӯ дар назди султон баландтар гардид. Абусаъид чанде пеш аз вафоташ Абдураззоқро масъули молиёт таъйин намуда, ӯро барои бақоёи вилояти Кирмонро чамъ кардан, ба он чо фиристод. Ӯ бояд саду бист ҳазор динор аз молу чихоти он вилоят нақд карда, сад ҳазор таслими девон менамуд ва боқӣ ба расми муҳассилона мегирифт. Амир Абдураззоқ ба Кирмон рафта, маблағи мазкурро чамъ намуд ва онро ба мастиву айшу ишрат сарф кард. Вақте ки аз хоби мастӣ бедор гашт, фаҳмид, ки ҳатто як динор ҳам аз он маблағ боқӣ намондааст. Дар фикр афтод, ки чӣ гуна аз ин вазъ берун ояд. Ин замон хабари марги Абусаъид ба Кирмон расид ва хотири Абдураззоқ осуда гашта, ба деҳаи Боштин баргашт.

Дар ин хангом қосид (элчӣ)-и муғулӣ, ки барои чамъ кардани хироч ё маъмурияти дигаре ба деҳаи Боштин омада буд, дар хонаи бародарон Ҳасани Ҳамза ва Ҳусейни Ҳамза қарор гирифта, шаробу шоҳид (духтари зебо) талаб кард. Пас аз нӯшидани шароб ӯ хост, ки ба ҳамсарони онҳо дастдарозӣ кунад. Бародарон шамшерҳо кашида, гуфтанд: «Мо сарбадорем ва таҳаммули ин фазиҳат (шармандагӣ) надорем!» ва ба захми тег он қосидонро куштанд.

Вазири Хуросон хоча Алоуддини Муҳаммад, ки он замон дар Фармад (Фарюмад) иқомат дошт, ин хабарро шунида, барои дастгир намудани бародарон Ҳасану Ҳусейн навкарони мусаллаҳи худро ба деҳаи Боштин фиристод [6,600; 9,357]. Тибки ахбори Давлатшоҳи Самарқандӣ хангоми ба Боштин баргаштани Абдурразоқ ба ӯ гуфтанд, ки «хоҳарзодаи хоча Алоуддини Фарюмадӣ омада, чанд рӯз аст, ки дар ин деҳ бедод ва чабр мекунад ва аз мо шаробу шоҳид металабад... Дар он шаб ба сари хоҳарзодаи Алоуддин Муҳаммад вазир рафтанд ва ӯро дастгир карда, ба қатл расонданд» [4,267]. Дар деҳа шӯру ғавғо сар зад. Дар ин хангом Аминуддин Абдурразоқ, ки аз Кирмон ба ин деҳа омада буд, сабаби ин шӯру ғавғоро пурсид. Чун аз ҳақиқати ҳол воқиф гашт, фармуд, ки бар мо ва ҳамаи мусулмонон вочиб аст, ки аз Ҳасану Ҳусейн пуштибонӣ намоем, зеро онҳо мардуми боғайрату бономусанд. Пас навкарони вазирро на бар вифки маром бозгардонид. Хоча Алоуддин Муҳаммад гурӯҳи мусаллаҳи дигареро бо шуморае аз 50 кас барои ҳалли ин масъала ба деҳаи Боштин фиристод. Амир Абдурразоқ бо фиристодагони вазир дағалона ва бо дуруштӣ муомила намуд ва муҳим бо низову хусумат анҷом ёфта, чанд тан аз онҳо кушта шуда, боқӣ баргаштанд. Амир Абдурразоқ, ки бар фарти хунрезиву фитнаангезӣ иттисоф дошт, бародарон ва аҳли деҳаро чамъ оварда, гуфт: «Фитнаи азим дар ин мақом падид омад, агар мусоҳила кунем, кушта шавем. Ва ба мардӣ сари худ ба дор дидан ҳазор бор беҳтар, ки ба номардӣ кушта шудан!». Аз ин сабаб он табақа мулаққаб ба Сарбадор шуд [6, 600-602].

Ин мавзӯ дар асари Ҳофизи Абрӯ «Зубдат-ут-таворих» ба таври зайл оварда шудааст: «Дар хилоли ин аҳвол дар қарияи Боштин аз аъмоли Байҳақ, ки аксари аҳолии он қария муриди шайх Ҳасан гашта буданд, амир Абдурразоқро, ки аз ақобири он навоҳӣ буд, бо омиле, ки раиси он деҳ буд, низое афтод ва раис кушта шуд ва амир Абдурразоқ ба фарти таҳавуру фитнаангезӣ мумтоз буд ва ба фаври таҳаттуку хунрезӣ мустасно, аз куштани раис хоиф гашт, бо асҳоби худ машварат намуд. Гуфтанд: «ҳоло ихтиёре намонд ва моро ба хуни раис бозхост хоҳанд кард. Салоҳ нест, ки ихтиёри худро аз даст диҳем ва мардуми он навоҳӣ ба чалодат ва мардонагӣ ва шучоат ва фарзонагӣ зарбулмасаланд. Чамъе аз чавонон ва баҳодурон, ки ҳар якро хаёли рустамӣ дар димоғ чой гирифта буд ва доияи хонакунии Афросиёб дар замир чойгир шуда бар худ гирд кард ва эшон ӯро ба сардорӣ қабул карданд ва ин ҳол 12 шаъбони соли 737/16 марти соли 1337 буд.

Муддаии эшон он ки чамъе мусаллат шудаанд, зулми бисёр мекунанд. Агар моро ҳақ таборак ва таъоло тавфиқ бахшад, рафъи зулму дафъи золимон кунем ва илло сари худро бар дор ихтиёр дорем ва таҳаммули чавру ситам надорем. Чун ин иттифоқ намуданд, эшон худро бад-ин ном хонданд ва сарбадорӣ пайдо шуд. Пой аз чодаи мутоваат берун ниҳоданд ва даст ба

атрофи мамлакат дароз карда ва ба эълони калимаи исён чуръат намуда, бо ғалабаи тамом мутаваҷҷеҳи Сабзавор гаштанд ва Сабзаворро бигрифтанд» [2,81]. Ин мавзӯ бо ҳамин мазмун дар асарҳои Абдурраззоки Самарқандӣ «Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-бахрайн» ва Мирхонд «Таърихи Равзат-ус-сафо» низ оварда шудааст [3,176-177; 6,602]. Ҳамин тариқ, тибқи ахбори аксари маъхазҳои таърихӣ, ба ҷуз аз Шабонқорай, ки таърихи ин шӯришро рӯзи 13 марти соли 1337 мешуморад, [10,436] исёни аҳолии Боштин рӯзи 16 марти соли 1337 сар зада буд.

Давлатшоҳи Самарқандӣ баромади вожаи «сарбадорон»-ро ба таври зайл шарҳ медиҳад: «Дар беруни деҳи Боштин доре насб карда, дасторҳо ва тоқиҳо бар дор карданд ва тиру санг бар он мезаданд ва номи худро сарбадол (сарбадор) ниҳоданд» [4,267]. Ба ақидаи И.П. Петрушевский дар ин ҷо дастор ва тоқиҳои дар дар овехташуда шояд маънои сарҳои душманонро дошта бошад [7, 436].

Ҳоча Алоуддин Муҳаммад хабари фавти Абусаъидро шунида, хост ба назди ҳокими Хуросон амир Шайх Алӣ, ки дар Астаробод буд, равад, то шӯришу ошӯб қарору ором гирад. Бо ин мақсад ӯ аз Фаромад берун омад. Амир Абдурраззоқ баъд аз машварат бо гурӯҳе аз Сарбадорон аз ақиби ҳоча Алоуддин Муҳаммад ба ҳаракат омада, дар дараи Шаҳраки Нав бо вай рӯ ба рӯ гашт. Байни онҳо задухӯрди шадид сар зад. Дар ин муҳориба ҳоча Алоуддин Муҳаммад кушта шуд. Писари ӯ бо ҳамроҳонаш гурехта, ба Сорӣ рафтанд. Амир Абдурраззоқ бо ғанимати фаровон баргашта хазинаи ҳочаро ба ёрони худ тақсим намуда, ҳама якҷоя ба Боштин баргаштанд. Пас тақрибан 700 нафар дар атрофи ӯ чамъ шуда, ба хизматаш ҳозир гаштанд [6,602; 9, 357].

Дар ин ҳангом ҳокими Кӯҳистон амир Абдуллоҳи Мавлоӣ духтари Ҳоча Алоуддин Муҳаммадро хостгорӣ намуда, маблағ ва амволи зиёдеро ба расми ҷихоз ирсол дошт. Амир Абдурраззоқ аз ин хабар ёфта, Муҳаммади Ойтемурро бо дусад нафар ба сари роҳ фиристод. Муҳаммади Ойтемур ба назди онҳо расид ва байнашон ҷанг сар зад. Шумораи лашкари кӯҳистониён қариб 700 нафарро ташкил мекард ва дар ин набард онҳо ғолиб омаданд. Дар ин асно амир Вачеҳуддини Масъуди Сарбадор бо сесад нафар ба мадади ӯ омада, бо лашкари амир Абдуллоҳи Мавлоӣ рӯ ба рӯ гашта, 25 нафари онҳоро ба қатл расонд. Сипоҳи боқимонда рӯ ба гурез овард ва он моли бешуморро Сарбадорон назди амир Абдурраззоқ оварданд. Сарбадорон ба хулосае омаданд, ки барои дар ихтиёри худ нигоҳ доштани ин амволи зиёд ба онҳо қалъа лозим аст ва машварат намуда, ба Сабзавор омаданд. Посбони қалъаи Сабзавор қалъаро ба онҳо супорид ва онҳо бо сардории амир Абдурраззоқ дар он вилоят қарор гирифтанд [6, 602-603].

Мувофиқи ахбори Давлатшоҳи Самарқандӣ дар масҷиди ҷомеи Сабзавор ба номи Абдурраззоқ хутба хонда шуд [4, 268]. Амир Абдурраззоқ пас аз дар Сабзавор истиқомат кардан, хост, ки духтари ҳоча Алоуддинро ба ақди никоҳи худ дарорад. Он духтар аз ин кор хабардор шуда, аз Сабзавор ба сӯи Нишопур фирор намуд. Амир Абдурраззоқ бародари худ амир Вачеҳуддини Масъудро аз қафои ӯ фиристод, то ӯро дастгир намуда, биёрад. Амир Вачеҳуддини Масъуд ба назди ӯ расид ва хост ӯро бозгардонад. Он духтар тазарруи бисёр намуда, гуфт, ки шумо ҳамеша навкар ва хидматгори падари ман

будед, пеши Худои таборак ва таъоло чӣ чавоб хоҳед дод, ки бар ман чунин зулмро раво мебинед. Оқибат амир Вачехуддини Масъуд аз суханҳои ин духтар хулоса бароварда, ӯро раҳо намуд ва ба назди бародараш ба Сабзавор баргашт. Бародараш ба ғазаб омада гуфт, ки чаро ӯро дастгир карда, наовардӣ. Амир Вачехуддин воқеаи шударо ба ӯ нақл кард ва гуфт, ки пас аз суханҳои духтар ба ӯ раҳм карда, ӯро раҳо намуд. Амир Абдулраззоқ дар хашм шуда, ӯро дашномҳои нохуш дод. Чун саҳт гуфтан аз ҳадди тачовуз гузашт, ғазоби амир Вачехуддини Масъуд боло гирифта, оҳиста-оҳиста пештар омад ва ханчари худро аз миён баркашида, ба шиками бародараш зада, ӯро ба қатл расонд. Пас аз он ҳукумати Сарбадорон ба дасти амир Вачехуддини Масъуд гузашт. Ин воқеа рӯзи 12 зулҳиҷҷаи соли 738/1 июли соли 1338 рӯй дода буд [2, 81-82; 3, 176-177; 6, 603-604; 8, 920; 9, 357-358].

Тибқи ахбори Давлатшоҳи Самарқандӣ Абдулраззоқ пас як солу ду моҳи ҳукмронияш дар моҳи сафари соли 738/август-сентябри соли 1337 аз дасти бародараш Вачехуддин кушта шуд [4,268]. Ба қавли И.П. Петрушевский агар ба маълумоти Давлатшоҳи Самарқандӣ тақия карда шавад, бармеояд, ки шӯриши Сарбадорон тобистони соли 1336 сар задааст [7, 437, тавзеҳ10].

Амир Вачехуддини Масъуд марди шучоъ ва далер буд. Пас аз ба даст гирифтани ҳукумати Сарбадорон барои мустаҳкам намудани иқтидори ҳокимияти худ шайх Ҳасани Чӯриро, ки дар ин вилоят муридону муътақидони зиёд дошт, аз банди асорат берун оварда ӯро дар қиём бар зидди золимон пешвои худ ҳисобида, даъват кард, ки ба лашкаркашӣ қиём намояд.

Ҷамоати муридони шайх Ҳасан, ки онҳоро шайхӣён низ меномиданд, муддати зиёде пинҳонӣ ба исён тайёрӣ дида, интизори фурсати он рӯз буданд, ба Сабзавор омадани шайх Ҳасани Чӯриро шунида, аз гӯшаҳо берун омаданд ва мардум аз атроф ва чавониб дар атрофи шайх чамъ шуданд. Дар муддати кӯтоҳе лашкари парешон гирд омада, бо идату олоти ҳарбӣ мусаллаҳ гашта, ба сӯи Нишопур, ки яке аз марказҳои идории Элхонӣён ба шумор мерафт ва амир Арғуншоҳ ҳокими он буд, раҳсипор гардида, онро забт намуданд [2, 83-84;3,177-178; 6,608-609]. Тибқи ахбори Ибни Батута Сарбадорон шаҳрҳои Нишопур, Сараҳс, Зова, Тус ва Чомро, ки аз бузургтарин шаҳрҳои Хуросон буданд, зери тасарруфи худ дароварданд [5,465]. Вачехуддини Масъуд амир Арғуншоҳро мағлуб сохт. Ӯ ҳафтсад ғуломи турк ва 12 ҳазор марди сипоҳиро ба сафи лашкарони худ қабул намуд [4,270].

Ҷамъи навқарон ва мутааллиқони амир Арғуншоҳ, ки дар Нишопур буданд, гурехта, ба назди амир Муҳаммадбек ба Тӯс ва Машҳад рафтанд. Дар ин айём Амир Арғуншоҳ дар мулозимати Тағотемурхон ба Ироқ рафта буд ва писари ӯ амир Муҳаммадбек ба забти баъзе аз вилоёти Хуросон машғул буд. Мардуми Арғуншоҳ аз бими савлат ва овозаи қудрату шахомати Сарбадорон дар ҳарос афтада буданд, пеши амир Муҳаммадбек омада, арз карданд, ки ба Сарбадорон ҳамроҳ шудани шайх Ҳасани Чӯрӣ ғалабаи онҳоро бештар намудааст ва ба қароре омаданд, ки бояд бо ягон роҳе ин шайхро аз ҷамоати Сарбадорон берун созанд, зеро муридону муътақидони ӯ хеле зиёданд. Пас амир Муҳаммадбек ба номи шайх Ҳасани Чӯрӣ номае ирсол намуда, бо қосиде пеши шайх Ҳасани Чӯрӣ фиристод. Мазмунӣ рисолат аз он иборат буд,

ки шайх Ҳасани Ҷӯрӣ бояд аз ҷамоати Сарбадорон берун гардад [2, 83-84; 3, 177-179].

Шайх Ҳасани Ҷӯрӣ ба номаи амир Муҳаммадбек ҷавоб навишта, фаъолияти худро аз ибтидо то ба имрӯз ба таври муфассал баён намуд. Мазмуни номаи шайх Ҳасани Ҷӯрӣ ба амир Муҳаммадбек аз он иборат буд, ки аҳоли аз ҷабру зулми муғулон ва ҳомиёни онҳо ба дод омада, косаи сабрашон лабрез гардидааст ва онҳо омодаанд, ки ҳар чи зудтар бар зидди истилогарон бархеста, аз зери юғи онҳо раҳо ёбанд.

Амир Вачехуддини Масъуд ва шайх Ҳасан сипохиёни амир Арғуншоҳро аз Нишопуру Сабзавор ва навоҳии гирду атроф он берун карда, онро зери тасарруфи худ дароварданд. Муғулон аз ин дар ҳарос афтоданд ва ҳокими муғулӣ Тағотемур бо машварати амиронаш аз Мозандарон ба назди амир Вачехуддин ва шайх Ҳасан намояндае фиристода, изҳор намуд, ки онҳо ба итоати Тағотемур дароянд, вале ҷавоби рад шуниданд. Пас Тағотемур бар зидди Сарбадорон лашкари 70 хазорнафараро бо сардории бародараш амир Шайхалии Говун аз Мозандарон ба сӯи Сабзавор равон намуд. Амир Вачехуддин ва шайх Ҳасан аз ин боҳабар шуда, бо сипоҳи 3700 нафара, ки аз Сарбадорони шердил ва далер иборат буд, барои ба душман муқовимат намудан омодагӣ гирифтанд. Чун лашкари Тағотемур ба вилояти Байҳақ даромад, ҷамоати Сарбадорон низ бо истиқболи онҳо рафтанд ва байни онҳо набарди шадид сар зад, ки дар он бародари Тағотемур Шайхалии Говун ба қатл расид. Дар ин задухӯрд лашкари муғул шикаст хӯрда, нафарони зиёде кушта гардианд. Аксари амирони Тағотемур, мисли амир Арғуншоҳ ва амир Абдуллоҳи Мавлой ба ҷониби мухталиф фирор намуданд ва лашкари Элхониён пароканда гардид. Амир Мавлой пас аз чанд рӯз дар Кӯҳистон вафот ёфта, писари калонии ӯ Амир ба назди шайх Ҳасан омада, муриди ӯ шуд [2, 119-120; 3, 202-203; 6, 613-614; 9, 360-361]. Пас аз ғалаба бар лашкари Тағотемур Сарбадорон ғанимати бисёре ба даст оварданд ва овозаи қудрати онҳо ба гирду атрофи мамлакат паҳн гардид. Ақобиру ашрофи Хуросон ба амир Вачехуддин пайваст шуда, ба итоати ӯ даромаданд ва шумораи ҷамоати Сарбадорон афзоиш ёфт, ки аз ин ҳокимони муғул ва мамлакатҳои гирду атроф ба тахлука афтоданд.

Амир Вачехуддини Масъуд ва шайх Ҳасани Ҷӯрӣ пас аз ғалаба бар лашкари Тағотемур ба Сабзавор баргашта, баъди чанде ба Ҷирот, ки ҳокими он малик Муъиззиддин Ҳусайн буд, лашкар кашиданд. Малик Муъиззиддин Ҳусайн аз ин огоҳ гардида, аз Ҷирот ба сӯи Нишопур ҳаракат намуд. Ду лашкар дар ҳудуди Зова бо ҳам рӯ ба рӯ гаштанд ва байни онҳо набарди шадиду хунин сар зад. Ҳангоми набард шахсе аз миёни Сарбадорон шайх Ҳасани Ҷӯриро захме зад, ки ӯ аз он ҳалок гардид. Дар ин набард лашкари амир Вачехуддин мағлуб гардида, қисме ба асорат гирифтор шуданд, ки дар байни онҳо шоири маъруф Ибни Ямини Фарюмадӣ низ буд, ки ба ҷуз ӯ асирони дигар ба қатл расонда шуданд. Ин ҳодиса 13 сафари соли 743 / 18 июли соли 1342 рӯй дода буд [2, 139-144; 3, 213-216; 8, 928].

Муаррих И.П. Петрушевский барҳақ менависад, ки агар Сарбадорон дар ин лашкаркашӣ муваффақ мешуданд, тамоми Хуросон аз ашрофзодаҳои ҳарбии бодиянишинони муғулу турк ва муттаҳидини онҳо озод мегардид [7,444].

Доир ба кушта шудани шайх Ҳасан муаллифони маъхазҳои таърихӣ менависанд, ки дар ин набард шайх Ҳасан бо дастури амир Вачеҳуддин аз ҷониби яке аз лашкаршони Сарбадорҳо кушта шудааст. Аз ҷумла, Мирхонд менависад, ки «шайх Ҳасан ба ишорати амир Масъуд ба теги яке аз Сарбадория шаходат ёфт» [6,614], Хондамир мегӯяд, ки «шахсе аз Сарбадорон ба фармудаи амир Масъуд... захме бар шайх Ҳасан зада, ӯро ҳалок сохт» [9,360]. Тибқи ахбори Давлатшоҳи Самарқандӣ хоҷа Масъуд шахсеро фармуд, то зарбате бар шайх Ҳасан зад ва шайх Ҳасан кушта шуд [4, 270-271].

Олим И.П. Петрушевский қайд менамояд, ки тибқи ахбори маъхазҳои ҳаттӣ ҷамоати Сарбадорон ба ду гурӯҳ ҷудо шуда буданд: яке пайравони шайх Ҳасан, ки онҳоро шайхӣён ё дарवेशӣён (ифротиву тундрав) ва дигарро, ки пайравони амир Вачеҳуддини Масъуд буданд, сарбадор (эътидолӣ) меномиданд. Гурӯҳи пайравони амир Вачеҳуддини Масъуд («сарбадор»-он) аз заминдорони хурду миёна иборат буд, ки онҳо зидди ҳамагонӣ гардидани молу сарват буданд. Гурӯҳи пайравони шайх Ҳасан («шайхӣён»)-ро хунардандону деҳқонони бебизоат ташкил мекарданд ва онҳо ҷонибдори ба ҳама баробар тақсим намудани молу сарват буданд. Дар Сабзавор дар вақти хондани дуо аввал номи шайх Ҳасан ва пас аз он номи амир Вачеҳуддин зикр мегардид, ки дар давлати Сарбадорон вучуд доштани ду пешворо нишон меод. Яке пешвои рӯҳонӣ-шайх Ҳасан ва дигаре, пешвои сиёсӣ – амир Вачеҳуддини Масъуд. Дар байни ҷамоа обрӯю эътибор ва нуфузи шайх Халифа нисбат ба амир Вачеҳуддини Масъуд бештар буда, ҳукумати мулкҳои Сарбадоронро асосан шайхӣён идора мекарданд, ки ин боиси бештар гардидани ихтилофи байни онҳо мегардид. Ҳамин тариқ, дар ҷамоати Сарбадорон ихтилофи дохилӣ ба амал омад, ки амир Вачеҳуддини Масъуд зоҳиран онро ошкор намекард, вале душманони онҳо аз он огоҳ гардида, вазъиятро ба манфиати худ истифода бурдани мешуданд [7,442].

Таҳлили ин далелҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки шайх Ҳасан бо дастури амир Вачеҳуддини Масъуд, ки меҳост рақиби худро бартараф намуда, дар давлати Сарбадорон ҳокими ягона бошад, кушта шуд, ки натиҷаи он пурра бар зарари ҳуди ӯ равона гардида буд, зеро ӯ бо ин амали зишти худ набарди муҳим ва ҳалқунандаро аз даст дод.

Набарди байни Сарбадорон бо Куртҳои Ҷирот барои мардуми тоҷик яке аз воқеаҳои фочеабар ба шумор меравад, зеро дар ин замон қаламрави Хуросон ва Систон зери тасарруфашон қарор дошт ва онҳо метавонистанд, ки дар ин минтақа як давлати пуқудрати тоҷикро таъсис диҳанд, вале муносибатҳои душманонаи пешвоёни ин сулолаҳо ва хирси шуҳратхоҳиву мансабталабӣ ба онҳо имконият надод, ки ин фурсати муносибро истифода бурда, бо ҳам муттаҳид гарданд ва ин амали хайрро амалӣ намоянд.

Амир Вачеҳуддини Масъуд пас аз шикаст хӯрдан аз ҷониби малик Муизиддини Ҳусайн ба Сабзавор баргашт ва лашкари зиёде ҷамъ намуда, озими Мозандарон шуд. Ҳокими он вилоят Ҷалолуддавла Искандар бо бародараш Фаҳруддавла Шоҳғозӣ машварат карда, ба ҷунин қарор омаданд, ки барои дафъи шарри амир Вачеҳуддин баъзе вилоёти Мозандаронро ба Сарбадорон вогузоранд ва ҳамин ки онҳо ба Рустамдор, ки дар он ҷо ҷангалҳо зиёданд, дохил гарданд, ба онҳо ҳуҷум менамоянд [9,361; 8,42].

Амир Вачехуддини Масъуд рӯзи 13 зулкаъдаи соли 743/9 апрели соли 1343 ворида Омул гардид ва дар саҳрои он лашкаргоҳи собите сохт. Сипоҳиёни Искандар ва Шоҳғозӣ шабона бо сипоҳиёни савора ба лашкаргоҳи Сарбадорон ҳучум карда, онҳоро ғорат карданд ва баъзеяшонро ба қатл расонданд. Онҳо ин корро чандин маротиба анҷом дода, пояи лашкаргоҳи Сарбадоронро хароб намуданд. Амир Масъуд ба ҳолати ногувор афтада, ба ҷониби Рустамдор ҳаракат намуд. Дар роҳ сипоҳиёни Рустамдор аз як ҷониб ва лашкариёни Мозандарон аз ҷониби дигар ба сипоҳиёни Сарбадорон ҳучум намуда, сафи онҳоро кам мекарданд. Оқибат лашкари амир Вачехуддини Масъуд мағлуб гардида, ҳуди ӯ аз дасти мардуми Рустамдор дар моҳи рабеъ-л-оҳари соли 745/август-сентябри соли 1344 ба қатл расонда шуд [9, 361-362; 8, 934].

Ҳамин тариқ, аз гуфтаҳои фавқуззикр бармеояд, ки дар натиҷаи зулми истилогарони муғул ва ҳокимони маҳаллӣ мардуми ҷабрида ба дод омада, ба муқобили зулму тааддӣ сар бардошта, норозигии худро изҳор мекарданд ва мақсади тарғиботи шайх Ҳалифа ва шайх Ҳасан маҳз аз он иборат буд, ки мардумро бар зидди ҳокимони муғул ва мансабдорони маҳаллие, ки муғул-ҳоро дастгирӣ мекарданд, ба исён даъват намоянд. Онҳо ин даъватро ба исён зери пардаи тасаввуфи мазҳаби шиа амалӣ мекарданд. Исёни Сарбадорони Сабзавор на бар зидди аҳли тасаннун, балки он эътирози мардуме буд, ки бар зидди зулму истибдоди муғулон ва ҳокимони маҳаллӣ равона гардида буд.

АДАБИЁТ

1. Аббос Иқболи Оштиёнӣ. Таърихи муғул ва авоили айёми Темурӣ. Ҷилди аввал ва дуввум. – Техрон, 1376 х. -654 с.
2. Абдуллоҳ ибни Лутфуллоҳ Ҳофизӣ Абрӯ. Зубдат-ут-таворих. Ҷ. I. Муқаддима ва тасхеҳи Сайид Ҷаводӣ. Техрон: Созмони ҷоп ва интишороти Вазорати фарҳанг ва иршоди исломӣ, 1380 х. -638 с.
3. Абдурразоқи Самарқандӣ. Матлаъ-ус-саъдайн ва мачмаъ-ул-бахрайн. Ба эҳтимоми дуктур Абдулхусайни Навоӣ.–Техрон: Муассисаи мутолеот ва таҳқиқоти фарҳангӣ, 1372. -443 с.
4. Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тазкират-уш-шуаро. Дахлати китобхонаи ба номи А.А. Семёнови Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ, № 84. -537 с.
5. Ибни Батута. Сафарномаи Ибни Батута. Ҷилди аввал. Тарҷумаи доктор Муҳаммад Алии Муаҳид. Техрон, 1370 х. -645 с.
6. Мирхонд, Мирмуҳаммад ибни Сайид Бурҳониддини Ховандшоҳ. Таърихи Равзат-ус-сафо. Ҷилди 5. Техрон, 1339 х. -628 с.
7. Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране в XIII-XIV веков. Москва-Ленинград, 1960. -492 с.
8. Фасеҳи Хавафӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Муқаддима, тасхеҳ, ва таҳқиқи Сайид Муҳсини Ночии Насрободӣ. Ҷилдҳои 1-3. Техрон: Асотир, 1386 х. -1472 с.
9. Хондамир, Ғиёсуддин Ҳимомуддин ал-Хусайн. Таърихи ҳабиб-ус-сияр. Ҷилди саввум. Зери назари доктор Муҳаммад Дабири Сиёқӣ. Техрон, 1353 х. -759 с.
10. Шабонқорай Муҳаммад ибни Алӣ ибни Муҳаммад. Мачмаъ-ул-ансоб. Ба тасхеҳи Мир Ҳошими Муҳаддис. Техрон: Амири кабир, 1363 х. -376 с.

ТАЪСИСИ ДАВЛАТИ САРБАДОРНИ ХУРОСОН ВА ОҒОЗИ ҲУКУМАТИ АМИР ВАЧЕХУДДИНИ МАСЪУД

Дар мақола масъалаи таъсиси давлати Сарбадорон дар Сабзавори Хуросон ва замони ҳукмронии амир Вачехуддини Масъуд мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар солҳои охири ҳукмронии Абусаъид дар шаҳри Сабзавор шайхони аҳли мазҳаби шиа, ки дар байни онҳо рӯҳияи зиддимуғулӣ афзун гардида буд, бо сардорони шайх Ҳалифа ва ҷонишини ӯ шайх Ҳасани Ҷурӣ мардумро ба қиёми зиддимуғулӣ тарғиб мекарданд. Муриду

муътақидони онҳо зиёд шуданд ва барои амалӣ гардидани ин мақсад фурсати муносибро интизор буданд. Рӯзе шайх Халифаро аз сутуни масҷид ба ҳалқ овехта ёфтанд ва муридон шайх Халифа дасти иродат ба шайх Ҳасан доданд. Ӯ мардумро бар зидди ҳокимони муғул ва мансабдорони маҳаллие, ки муғулҳоро дастгири мекарданд, ба исён даъват мекард. Ин ҳаракати оммавие иборат аз ҳунармандон, камбизоатони шаҳрӣ ва кишоварзон буд, ки ҳудуди зиёдеро дар бар мегирифт. Дар ин айём фиристодагони муғулии барои чамъовариҳои молиёт ба деҳаи Боштин омада ба занҳои ин деҳа дастдарозӣ карданд ва ба қатл расонда шуданд. Барои дастгир намудани гунаҳкорон навқарони мусаллаҳи муғулӣ ба Боштин фиристода шуданд ва мардум бо сардории Абдурраззоқ ном сокини ин деҳа чанд тан аз навқарони муғулиро сар заданд. Абдурраззоқ аҳли деҳаро чамъ оварда, ба муборизаи зидди муғулон даъват намуд ва гуфт, ки мо ё ба зӯрварӣ хотима дода, золимонро нест мекунем, ё сари мо дар сари дор монад. Аз ин сабаб онҳо лақаби Сарбадорро гирифтанд. Сарбадорон Сабзаворо марказ интиҳоб намуданд. Баъди чанде миёни Абдурраззоқ ва бародараш амир Вачехуддини Масъуд низоъ сар зад, ки дар натиҷа Вачехуддини Масъуд бародарашро ба қатл расонида, ҳукумати Сарбадоронро соҳиб гашт. Ӯ шаҳри Нишопурро ба даст оварда, ба Ҳирот лашкар кашид, вале мағлуб гашт ва баъди чанде дар Мозандарон ба қатл расид.

Калидвожаҳо: *Сарбадорон, Сабзавор, шайх Халифа, шайх Ҳасан, исён, Боштин, амир, Абдурраззоқ, Вачехуддини Масъуд, Ҳасани Ҷурӣ, муҳориба.*

ОБРАЗОВАНИЕ ГОСУДАРСТВА САРБАДАРОВ ХОРАСАНА И НАЧАЛО ПРАВЛЕНИЯ ЭМИРА ВАДЖЕХУДДИНА МАСЪУДА

В статье рассматривается вопрос о создании государства Сарбадоров в Сабзаворе Хорасана и времени правления эмира Ваджехуддина Масъуда. В последние годы правления Абусяида в городе Сабзавор шиитские шейхи, среди которых росли антимоңгольские настроения, во главе с шейхом Халифой и его заместителем шейхом Хасаном Джури подстрекали народ к восстанию. Их ученики и последователи также ждали подходящего момента для достижения этой цели. Однажды шейха Халифа нашли повешенным на колонне мечети, и его последователи подчинились воле шейха Хасана. Он подстрекал народ к восстанию против монгольских правителей и местных чиновников, которые поддерживали монголов. Это было массовое движение ремесленников, городской бедноты и крестьян, охватившее большие территории. В один из дней монгольские посланники прибыли в село Боштин для сбора налогов, и хотели изнасиловать женщин этого села, но были убиты. Для ареста виновных в Боштин были отправлены вооруженные монгольские воины, и население во главе с жителем села Абдурраззаком убили нескольких из них. Абдурразак сплотил жителей деревни для борьбы с монголами, заявив, что «...мы прекратим насилие и устраним тиранов, либо пусть наши головы будут на виселице («голова на виселице» – тадж. *сарбадор*). Отсюда они и получили прозвище Сарбадор. Сарбадоры выбрали своим центром город Сабзавор. Вскоре после этого между Абдурраззаком и его братом эмиром Ваджехуддином Масъудом вспыхнула ссора, в результате которой Ваджехуддин Масъуд убил своего брата и захватил власть Сарбадоров. Он захватил город Нишапур и двинулся на Герат, но потерпел поражение, позже был казнен в Мазандаране.

Ключевые слова: *Сарбадоры, Сабзавор, шейх Халифа, шейх Ҳасан, восстание, Боштин, эмир, Абдурраззақ, Ваджехуддин Масъуд, Ҳасан Джури, война.*

FORMATION OF THE STATE OF SARBADORS OF KHORASAN AND BEGINNING OF REIGN OF EMIR WAJEHUDDIN MASUD

The article deals with the creation of the state of Sarbadors in Sabzavor of Khorasan and the time of the reign of Emir Vajehuddin Masud. In the last years of Abusayidkhan's rule in the city of Sabzavor, Shiite sheikhs, among whom grew anti-Mongol sentiments, led by Sheikh

Khalifa and his deputy Sheikh Hasan Juri incited the people to revolt. Their disciples and followers also waited for the right moment to achieve this goal. Once Sheikh Khalifa was found hanged on a column of a mosque, and his followers obeyed the will of Sheikh Hasan. He incited the people to revolt against the Mongol rulers and local officials who supported the Mongols. It was a massive movement of artisans, urban poor and peasants, covering large areas. One day the Mongol envoys arrived in the village of Boshtin to collect taxes, and they wanted to rape the women of this village, but were killed. Several of them were killed in order to arrest those responsible for the management system with a resident of the village Abdurrazzak. Abdurrazzak rallied the villagers to fight the Mongols, declaring that "... we will stop the violence and eliminate the tyrants, or let our heads be on the gallows." Hence they received the nickname Sarbador. The Sarbadors chose the center of Sabzavor as their city. Soon after, a quarrel broke out between Abdurrazzak and his brother, Emir Wajehuddin Masud, as a result of which Wajehuddin Masud killed his brother and seized power from the Sarbadors. He captured the city of Nishapur and moved to Herat, but was defeated and later executed in Mazandaran.

Key words: *Sarbadors, Sabzavor, Sheikh Khalifa, Sheikh Hasan, uprising, Boshtin, emir, Abdurrazzak, Wajehuddin Masud, Hasan Juri, war.*

Сведения об авторе: **Сайдов Абдукафор** - доктор исторических наук, главный научный сотрудник отдела древней, средневековой и новой истории Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. ак. Раджабовых, 7. Телефон: (+992) 919-13 41 84. E-mail: Saidov.45@mail.ru.

Information about the author: **Saidov Abdukakhor** - Doctor of Historical Sciences, Chief Researcher of the Department of Ancient, Medieval and Modern History of the A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. ac. Radjabovs, 7. Telefon: (+992) 919-13 41 84. E-mail: Saidov.45@mail.ru.

ЛАШКАРКАШИИ САФАВИҶО БА МОВАРОУННАҲР ДАР ИБТИДОИ АСРИ XVII

МУСОЕВ А. Қ.,

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни

Дар ибтидои асри XVII бисёр шаҳрҳои бузурги Хуросон ба монанди Ҳирот, Марв, Сабзавор, Машҳад ва Нишопур ба ҳокимони Мовароуннаҳр тобеъ буданд. Дар ин давра шоҳ Аббос, ки дар Эрон ҳукмронӣ мекард, дер боз орзуи ишғоли шаҳри Балхро дошт, зеро ин шаҳр барои забти ояндаи Мовароуннаҳр мавқеи стратегиро доро буд. Шоҳ Аббос барои иҷрои ин мақсад бо Туркия шартномаи дӯстӣ имзо намуд.

Мавқеи сиёсии Мовароуннаҳр дар ин давра ноустувор ва беназмию бесарусомонӣ ҳукмфармо буд. Ҳокимони маҳаллӣ ба ҳукумати марказӣ итоат намекарданд. Дар кишвар муқовимати шадиди дохилии байнисулолавӣ ба амал омада, мардум дар ҳолати қашшоқию нодорӣ зиндагӣ мекарданд. Дар натиҷаи бархӯрдҳои сиёсӣ дар давлати Аштархониҳо ду маркази сиёсӣ ташкил шуд: яқум Бухоро буд, ки дар он ҷо хони асосӣ менишаст ва маркази дувум шаҳри Балх буд, ки дар он ворисони тахти Бухоро ҳукмронӣ мекарданд. Як нафар аз хонадони Шайбониҳо ба исми Муҳаммадиброҳим дар Балх ҳукмронӣ мекард, ки дастпарвари Сафавиён ва аз ҷавонӣ дар байни хуросониён тарбия ёфта буд [8, 69а].

Муҳаммадиброҳим дар Балх бо ашхоси маъруф ва амирони воломақоми маҳаллӣ муносибати дағалона мекард. Аз чунин амалҳои бадкирдоронаи Муҳаммадиброҳим хони Бухоро Боқимуҳаммад ба хашм омада, бародараш Валимуҳаммадхонро барои ҷазо додани Муҳаммадиброҳим ба Балх фиристод [4, 63а-64а]. Ҳангоми ба Балх омадани Валимуҳаммадхон аҳолии Балх дар мубориза алайҳи Муҳаммадиброҳим ўро дастгирӣ намуданд ва дар натиҷа Муҳаммадиброҳим ба даст афтода, ба қатл расид [7, 75-76]. Пас аз ин Балх комилан ба Бухоро тобеъ гардид.

Аз шунидани ин хабар ғазаби шоҳ Аббос боло гирифта, мақсад гузошт, ки бояд Балхро тобеи худ гардонад. Барои амалӣ гардондани ин нақша ў лашкари худро ба Машҳад фиристод.

Сокинони Бухоро аз омадани лашкари Сафавиён ба Машҳад нигарон гашта, ба хотири пешгирии хатар тасмим гирифтанд, ки бо Сафавиҳо созишнома ба имзо расонанд. Онҳо қарор доданд, ки барои ин кор ҳокими Марв Бектошхонро миёнарав намоянд ва ниҳоят намояндаи онҳо Байрамалии Шомлу барои гуфтушунид ба Эрон фиристода шуд. Аммо ин гуфтушунидҳо пеши роҳи ҷангро бо лашкари Эрон гирифта натавонистанд.

Лашкари 40 ҳазорнафараи Сафавиҳо, ки аз сесада ароба ва тўпҳо иборат буд, моҳи июни соли 1602 аз Машҳад ба самти Балх равона гардид. Валимуҳаммадхон аз ин огоҳ шуда, барои ёрӣ ба бародараш Боқимуҳаммадхон муроҷиат намуд [1, 624-630].

Дар натиҷа, дар мавзеи Пули Хаттоби минтақаи Балх, дар наздикии мазори Бобо байни Сафавиён ва лашкари Бухоро задухӯрди шадиде ба амал омад, ки дар натиҷа Сафавиҳо мағлуб гашта, ба сӯи Эрон фирор намуданд [6,129-130; 4, 67а-68а 69а].

Шоҳ Аббос соли 1605 тасмим гирифт, ки бори дигар ба Балх ҳучум намуда, онро зери тасарруфи худ дарорад. Ӯ барои амалӣ кардани нақшаҳои лашкаре бо фармондеҳии Ҷаҳонгирхон, Салим султон ва Ёрмуҳаммад мирзоро ба Фарҷистон фиристод. Лашкари Сафавиҳо Фарҷистонро ишғол намуда, дар Убах ва Шафелон таваккуф карда, барои лашкаркашии минбаъда омодагӣ мегирифтанд [3,743; 4, 82а]. Сафавиҳо мардуми зиёдеро аз миёни сокинони Фарҷистон ва атрофи он ба лашкари худ ҷалб карданд ва соли 1607 бо лашкари 12 ҳазорнафара ба Балх ҳучум оварда [3, 743], қалъаи Балхро ба муҳосира гирифтанд. Ҳокими Бухоро Валимуҳаммадхон аз ин боҳабар гашта, ба ёрии балхӣ лашкари 20 ҳазорнафара фиристод. Дар натиҷаи задухӯрди шадид Сафавиён мағлуб гардида, рӯ ба гурез оварданд [3,743-744]. Ҳамин тарик, кӯшиши дигари Сафавиён барои ба итоати худ даровардани Балх бенатиҷа анҷом ёфт.

Сафавиён бо вучуди ин нокомиҳо аз фатҳи Балх даст намекашиданд ва барои иҷрои нақшаи худ ба ҳулосае омаданд, ки бояд муносибати ҳокимони Балхро бо ҳокимони Бухоро ҳалалдор намуда, фазои бархӯрди байни онҳоро фароҳам оранд ва бо заиф шудани қудрати низомии онҳо бори дигар ба ҷониби Балх лашкар кашанд. Онҳо чунин фурсатро интизор буданд ва ниҳоят, он фурсати муносиб фаро расид.

Муносибати Валимуҳаммадхон бо бародарзодаҳои Имомқулӣ - ҳокими Самарқанд ва Надирмуҳаммад – ҳокими Балх ҳалалдор шуд, зеро онҳо мехостанд, ки мустақил бошанд ва аз итоати ҳукумати марказӣ берун раванд. Ин амал боиси тира шудани муносибати онҳо гардид, миёни онҳо барои қудрат мубориза оғоз ёфт. Сафавиён аз ин хабардор шуда, Валимуҳаммадхонро пуштибонӣ карданд [4,186а]. Дар ин муборизаҳо оқибат Валимуҳаммадхон мағлуб гашта, ба Эрон фирор намуд ва шоҳ Аббос ӯро бо хушнудӣ пазириш намуд. Шоҳ Аббос мехост, ки Валимуҳаммадро ба тасхири Балх сафарбар намояд [4,186а; 10, 83] ва ӯро бо лашкари 80 ҳазорнафари Сафавиён бар зидди Имомқулихон фиристод [7,81;6,137]. Дар натиҷа моҳи августи соли 1611 дар мавзеи Боғи Шамол байни лашкари Валимуҳаммадхон ва Имомқули набарди шадиде рух дод, ки дар он лашкари Валимуҳаммадхон мағлуб гардида, худи ӯ ба асирий гирифтдор шуд ва бо амри Имомқулихон ба қатл расид [7, 81-82; 6, 136-137; 4, 98а-99б; 5, 29-30; 9, 81а-82а]. Ин ахборро муаллифи «Таърихи оламорои Аббосӣ» Искандарбеки Туркмон [3, 843-847] низ тасдиқ менамояд.

Баъди ин ҳодиса Имомқули ба Бухоро баргашт ва амиронро сарварони рӯҳониён ӯро хони Бухоро эълон карданд. Вай бародараш Надирмуҳаммадхонро ҳокими Балх таъин намуд.

Дар ин айём писари Валимуҳаммадхон Рустам султон дар сарҳади Хурсонро Балх мавқеъ гирифта, бо дастгирии лашкари Сафавӣ доимо ба Балх ва қаламрави он ҳамлаҳои ғоратгарона анҷом медод. Соли 1619 ӯ бо лашкари ду-се ҳазорнафараи Сафавиён ба Андхӯй ва Шибирғон ҳучум намуд. Надирмуҳаммадхон лашкари худро ба муқобили онҳо фиристод ва дар натиҷа лаш-

кари Сафавиён шикаст хӯрда, ба Ҳирот ақибнишинӣ намуд [4, 1906-1916; 1, 308; 5, 31].

Аз ахбори маъхазҳои таърихӣ бармеояд, ки Рустам султон бо дастгирии лашкари Сафавиён пайваста ба қаламрави Балх ҳучум мекард. Аз ин рӯ, Надирмуҳаммадхон маҷбур шуд, ки неруҳои бузургро дар сарҳад нигоҳ дорад, то қаламрави худро аз ҳамлаи Сафавиён ҳифз кунад. Ин амал харочоти зиёди моддиро талаб мекард. Дар ин муддат қазокҳову қалмиқҳои бодиянишин низ ба қаламрави Мовароуннаҳр ҳучумҳои ғоратгарона анҷом медоданд ва Надирмуҳаммадхон маҷбур мешуд, ки бар зидди онҳо низ лашкар фири-стад. Ҷанг дар ду ҷабҳа барои Надирмуҳаммадхон хеле мушқил буд ва ӯ қарор дод, ки ин мушқилотро тавассути дипломатия ҳал кунад. Ӯ соли 1621 барои барқарор кардани муносибатҳои дӯстона сафири худ Поянда мирзоро ба Исфажон назди шоҳ Аббос фиристод, Дар навбати худ шоҳ Аббос сафири худ Муҳаммад Солеҳбекро ба Балх ирсол кард [3, 962-963].

Соли 1622 Надирмуҳаммадхон сафири худ Сайид Иброҳимхочаро назди шоҳ Аббос фиристод. Вай бо шоҳ Аббос мулоқот карда, суҳанони Имомку-лихон ва Надирмуҳаммадхонро ба ӯ расонд, ки сабаби ҳама гуна танишҳои байни Сафавиён ва Бухоро Рустам султон аст, ки дар ҳудуди Балх қарор ги-рифта, ба фитнаангезӣ машғул аст. Ҳокимони Бухоро ва Балх мехоҳанд, ки бо Эрон равобитаи дӯстона дошта, ба таври осоишта зиндагӣ намоянд. Агар шоҳ Аббос низ мақсади тақвияти сулҳу суботро дар ин минтақа дошта бошад, ба-рои аз миён бардоштани монеаҳо ӯ бояд Рустам султонро ба Ироқ бифири-стад [3, 983].

Ҳодисаҳои минбаъда нишон медиҳанд, ки шоҳ Аббос на танҳо Рустам султонро ба Ироқ нафиристодааст, балки ба ашхоси масъул супориш додааст, ки ҳангоми набардҳо дар марзи Балх аз Рустам султон пуштибонӣ кунанд.

Масалан, ӯ дар охири соли 1622 шаҳри Майманро муҳосира карда, амво-ли мардумро ғорат намуд ва неруҳои Надирмуҳаммадхон ӯро аз Балх берун карданд.

Минбаъд ба Надирмуҳаммадхон лозим омад, ки бо талошҳои зиёд ошӯб-ҳои дар ҳудуди Балх ба амал омадаро хомӯш намояд. Соли 1623 ӯ лашкари сершумореро таҳти фармондеҳии Ялангтушбий ба сӯи Мурғоб фиристод. Рустам султон аз ин огоҳ шуда, бо ҳамроҳонаш ба сӯи Ҳирот фирор намуд ва қувваи асосии худро таҳти сарвари Назарбийи туркман дар Убаҳ ҷойгир на-муд.

Ялангтушбий ба Убаҳ расида, қалъаро ба муҳосира гирифт. Дар рӯзи чо-руми муҳосира лашкари Назарбий бо лашкари Ялангтушбий муқовимат ни-шон дода натавонист ва аз қалъа баромада, ба Ҳирот рӯ оварданд [4, 1956-1986; 1, 312]. Пас аз ин воқеаҳо Надирмуҳаммадхон намояндагони худро ба Эрон фиристода, аз шоҳ талаб кард, ки гунаҳкори ҳамаи амалҳои зишт Рустам султон аст ва шоҳ бояд ӯро ба дасти онҳо супорад. Шоҳ бо баҳонаҳои мухта-лиф ин талаби хонро иҷро намекард ва хон низ дар навбати худ аз ин пешниҳоди худ даст нақашада, сафирони худро ба Эрон мефиристод. Ҳар дафъа шоҳ бо баҳонаҳои гуногун дархости ӯро иҷро намекард. Билохира, байни онҳо шартнома ба имзо расид, ки тибқи он шоҳ Аббос Рустам султонро

аз Балх бозхонда, ўро ба Ироқ фиристод ва дар ивази он ноҳияи Балғами Мурғоб тобеи Эрон гашт [4, 1996].

Замони ҳукмронии шоҳ Сафӣ (1629-1642), Рустам султон ҳучумҳои ғоратгаронаи худро дар марзи Балх аз сар гирифт. Дар ибтидои соли 1631 ӯ марзи Балхро вайрон карда, ба шаҳрҳои Маймана ва Ҷузҷон ҳамла кард ва ба ғоратгарӣ машғул шуд. Пас аз он, баҳори ҳамон сол ӯ бо ҳокими Ҷирот ва Машҳад Зайналхон ва Ҳусайнкулихон якҷоя ин ҳамлаҳои худро такрор кард. Бухороиҳо ба зидди онҳо лашкари зиёдеро бо сарвари Ялангушбий атолик, Бокибий девонбегӣ ва амирони дигар фиристоданд. Дар ин набарди шадид лашкари Рустам султон ба ҳамлаи онҳо тоб оварда натавониста, дар қалъаи Моручоқ паноҳ бурданд. Абдулазиз султон қалъаро муҳосира кард, вале фатҳи он ба ӯ муяссар нагашт. Оқибат байни онҳо созишнома имзо гардид, ки тибқи он Рустам султон ва ҷонибдорони ӯ бояд амволи ғораткардашонро баргардонда, ба Балх хироҷ супориданд. Дар натиҷа муҳосира бардошта шуд ва онҳо ба Шибиргон баргаштанд [4, 2066-2096; 10,104].

Баъдан дар солҳои 1632-1637 лашкари Бухоро бо сарвари Абдулазиз султон борҳо ба Ҷирот ва Машҳад ҳучум овард. Соли 1637 ба Абдулазиз муяссар шуд, ки Ҷиротро ба муҳосира гирад. Надирмуҳаммадхон ҳамлаҳои худро ба Хуросон бо он асоснок менамуд, ки Сафавиён ҳучумҳои Рустам султонро ба худуди Балх дастгирӣ мекарданд.

Дар миёнаҳои соли 1629 лашкари Надирмуҳаммадхон зери сарвари Уроз қўшбегӣ ба Моручоқ ҳамла кард [6,61-62; 10, 34]. Замонбек, ки лашкари хуросониҳоро фармондеҳӣ мекард, аз муҳосираи ин қалъа огоҳ шуда, гурӯҳи сипоҳиёни худро бо сарвари Маҷнунбек ба ёрии дар муҳосира афтадагон фиристод. Гурӯҳи Маҷнунбек дар наздикии Моручоқ бо дастаи Уроз қўшбегӣ рӯ ба рӯ гашт. Дар ин муқовимат мовароуннаҳриён мағлуб шуда, бисёре аз ҷанговарони онҳо кушта гардиданд. Уроз қўшбегӣ пас аз шунидани он, ки ба ёрии Сафавиён сипоҳиёни асосӣ мерасанд, майдони ҷангро партофта, бо лашкариёнаш фирор намуд [2, 49; 10, 36].

Дар миёнаҳои соли 1632 ҳокими Бухоро Имомкулихон бо лашкари 15 ҳазорнафара ба сӯи Марв лашкар кашид. Дар ин ҳангом ҳокими Балх Надирмуҳаммадхон бо лашкари 20 ҳазорнафара ба Моручоқ ҳамла намуд. Шоҳ Сафӣ аз ин хабар ёфта, ба муқобили онҳо лашкари худро зери фармондеҳии Рустамхон ба Машҳад фиристод ва савганд хурд, ки нисбат ба душманон дигар нармдилӣ накарда, ба ваъдаҳои онҳо бовар намекунад. Мовароуннаҳриҳо аз наздикшавии лашкари Сафавиҳо огоҳ гардида, саросема Марв ва Моручоқро тарк намуда, ба худуди худ баргаштанд [3,102-103].

Пас аз ҳамлаи лашкари Бухоро ба қаламрави Эрон, шоҳ Сафӣ қувваи худро ба пешгирии ҳамлаҳои минбаъдаи онҳо равона кард ва ба марзбонони худ амр дод, ки дар ҳолатҳои зарурӣ ба қаламрави Мовароуннаҳр ҳучум кунанд. Бо таъя ба ин сиёсати нави шоҳ Сафӣ пешвои амирони Хуросон Ҳасанхон Абдуллоҳи Шомлу ва ҳокими Ҷирот соли 1633 ба Маймана ҳучум намуданд. Онҳо бисёр сарбозони душманро кушта, қисмашонро асир гирифтанд ва бо ғаниматҳои зиёд ба Ҷирот баргаштанд [10,111].

Ҳокими Балх Надирмуҳаммадхон пас аз муборизаҳои бенатиҷааш ба Моручоқ тасмим гирифт, ки бо Сафавиён равобити дӯстона барқарор кунад.

Бо ин мақсад ӯ намояндагони худро ба Исфахон фиристод. Аммо соли 1634 лашкари Бухоро зери фармондеҳии писари ӯ Абдулазиз султон бо лашкари чорхазорнафара ба Чам ва Хавоф ҳамла карда, амволи аҳолиро ғорат намуд. Ҳангоми наздик омадани лашкари Сафавиҳо, онҳо роҳи гурезро пеш гирифтанд [10,113].

Пас аз чанде Абдулазиз султон бо лашкари бистхазорнафараи савора ба каламрави Хуросон ҳучум карда, қалъаи Фароҳро муддати бист рӯз ба муҳосира гирифт. Вале фатҳи қалъа ба ӯ муяссар нагашт ва аз муҳосира даст кашида, ба Балх баргашт. Моҳи ноябри соли 1634 Абдулазиз султон бо сипоҳи сеҳазорнафара ба Машҳад, Сабзавор ва Ҷом лашкар кашида, ин шаҳрҳоро ғорат намуд. Неруҳои Хуросон таҳти фармондеҳии Амирхон Суғлон қурчи бошӣ ва ҳокимони Машҳад, Сабзавор ва Ҳирот муттаҳид шуда, бар зидди лашкари Бухоро бархестанд. Дар минтақаи Точрӯд байни онҳо задухӯрди шадид сурат гирифт, ки дар он се ҳазор нафар сарбози Бухоро кушта шуд. Абдулазиз султон бо мушкilotи зиёде ҷонашро начот дод. Ҳамаи маҳбусон озод гардида, ғаниматҳои гирифтаи онҳо ба Сафавиён баргардонида шуданд.

Абдулазиз султон барои интиқоми шикасти худ аз Сафавиён моҳи августи соли 1636 бо лашкари се ҳазорнафара ба Хуросон ҳамла кард. Хуросониҳо аз ин ҳамла хабардор буданд, аз ин рӯ хуб омодагӣ дида, ба душман зарбаи сахт расонданд. Дар натиҷа лашкари Бухоро мағлуб гардида, ақибнишинӣ кард [10,113].

Дар бораи муносибатҳои ҳарбӣ муносибати Эрон бо Мовароуннаҳр дар солҳои минбаъда дар маъхазҳои хаттӣ маълумоти хеле кам мавҷуданд.

Аз гуфтаҳои фавқуззикр бармеояд, ки шоҳи Эрон Аббос барои ишғоли Балх кӯшиши зиёд ба харҷ дода, мақсад дошт, ки пас аз ба даст овардани он ба фатҳи Мовароуннаҳр рӯй оварад. Вале ишғоли ин шаҳр дар нимаи аввали асри XVII ба Сафавиён муяссар нагардид.

АДАБИЁТ

1. Аббосқули Ғаффорифард. Равобити Сафавия ва ўзбакон (913-1031). Техрон, 1374 х. - 374 с.
2. Абулҳасани Қазвинӣ. Фавоиду-с-сафавия. Ба эҳтимоми Марям Мираҳадӣ. Техрон, 1367 х. -198 с.
3. Искандарбеки Туркмон. Таърихи оламори Аббосӣ. Ба эҳтимоми Эрачи Афшор. Цилди аввал ва дуввум. Нашри чорум. –Техрон, 1387 х. -607 с.
4. Маҳмуд ибни Валӣ. Баҳру-л-асрор фӣ манокими-л-аҳёр. Фотонусхаи дастхати китобхонаи Индия Офис, № 575. -420 в.
5. Мирзо Шамси Бухорӣ. Таърихи Бухоро, Хуканд ва Қошғар. Бо эҳтимоми Муҳаммадақбари Ашиқ. Техрон, 1998. -346 с.
6. Муҳаммад Юсуфи Муншӣ. Тазкираи Муқимхонӣ. Пешгуфтор ва тавзеҳоти Фариштаи Саррофон. Техрон: Мероси мактуб, 1370 х. -358 с.
7. Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқимханская история/пер. с тадж., предисл., прим. и указ. проф. А.А. Семенова. -Ташкент, 1956. -303 с.
8. Муҳаммадёр ибни Араб катаған. Мусаххир ал-билад. –Тошкент, 2009. -430 с.
9. Муҳаммад Шариф ибни Муҳаммад Нақӣ. Точу-т-таворих. Дастхати Маркази мероси хаттӣ назди Раёсати АМИТ, № 2282. 356 в.
10. Саидзода А. Мовароуннаҳр дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII (таърихи сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангӣ).-Душанбе: Дониш, 2019. -498 с.

ЛАШКАРКАШИИ САФАВИҶО БА МОВАРОУННАҲР ДАР ИБТИДОИ АСРИ XVII

Дар мақола масъалаи лашкаркашиҳои Сафавиҳо ба ҳудуди Мовароуннаҳр дар нимаи аввали асри XVII мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар ин давра шоҳи Эрон Аббос бо мақсади васеъ намудани ҳудуди кишвараш ба шаҳри Балх, ки яке аз марказҳои муҳими давлати Аштархониҳо ба шумор мерафт, лашкаркашиҳо намуд ва мехост, ки пас аз ишғоли Балх бе мушкилӣ ба ҳудуди Мовароуннаҳр ворид гардад. Дар ин давра вазъи сиёсии Мовароуннаҳр ноустувор буда, дар мамлакат низоъҳои байниҳамдигарӣ шиддат ёфта, ҳокимони маҳаллӣ ба ҳукумати марказӣ итоат намекарданд. Соли 1602 Сафавиҳо бо лашкари 40 ҳазорнафара ба самти Балх ҳаракат карданд. Байни лашкари Сафавиҳо ва бухороиҳо набарди шадид сар зад, ки дар натиҷа Сафавиҳо мағлуб гашта, ба сӯи Эрон фирор намуданд. Соли 1607 шоҳ Аббос бори дигар бо лашкари 12 ҳазорнафара ба қаламрави Балх ҳучум кард ва ин дафъа ҳам ғалаба ба онҳо муяссар нагардид. Бо вучуди ин нокомиҳо Сафавиён аз фатҳи Балх даст намекашиданд ва барои иҷрои нақшаи худ ба ҳулосае омаданд, ки бояд муносибати ҳокимони Балхро бо ҳокимони Бухоро ҳалалдор намуда, қудрати онҳоро заиф намоянд ва пас ба фатҳи Балх даст зананд. Онҳо чунин фурсатро интизор буданд ва ниҳоят, он фурсати муносиб фаро расид. Баъдтар муносибати Валимуҳаммадхон бо бародарзодаҳояш Имомқулӣ ва Надирмуҳаммадхон ҳалалдор гардид ва байни онҳо барои ҳокимият мубориза оғоз ёфт. Сафавиён аз ин хабардор шуда, Валимуҳаммадхонро дастгирӣ карданд. Байни лашкари Валимуҳаммадхон ва Имомқуливу Надирмуҳаммадхон задухӯрди шадид сар зад, ки дар он Валимуҳаммадхон мағлуб гардида, ба қатл расонда шуд. Минбаъд писари Валимуҳаммадхон Рустам султон бо дастгирии Сафавиён ба Балх ва қаламрави он ҳамлаҳои ғоратгарона анҷом медод. Дар замони ҳукмронии шоҳ Сафӣ (1629-1642) низ задухӯрди Сафавиҳо бо лашкари бухороиҳо хомӯш нагашт. Эрониҳо барои забти қаламрави Мовароуннаҳр кӯшиши зиёд ба харҷ доданд, вале забти ин ҳудуд дар нимаи аввали асри XVII ба онҳо муяссар нагардид.

Калидвожаҳо: *Мовароуннаҳр, Балх, Эрон, лашкаркашӣ, Сафавиҳо, шоҳ Аббос, Валимуҳаммадхон, Надирмуҳаммадхон, Имомқулихон, Рустам султон, ҳоким, набард.*

ПОХОД СЕФЕВИДОВ В МАВЕРАННАХР В НАЧАЛЕ XVII В

Статья посвящена вторжению Сефевидов в Мавераннахр в первой половине XVII века. В этот период правитель Ирана шах Аббас с целью расширения территории своей страны, направил войска в Балх, который являлся одним из важнейших центров государства Аштарханидов. Завоевание Балха позволила бы ему без особого труда войти на территорию Мавераннахра. В этот период политическая ситуация в Мавераннахре была нестабильной, конфликты в стране обострялись, а местные правители не подчинялись центральному правительству. В 1602 году Сефевиды с сорока тысячным войском двинулись на Балх. Между армией Сефевидов и бухарцами разгорелась ожесточенная битва, в результате которой Сефевиды были разбиты и бежали в Иран. В 1607 году шах Аббас снова вторгся на территорию Балха с армией из 12 тысяч человек, но и на этот раз завоевать Балх им не удалось. Несмотря на поражение, Сефевиды не отказались от мысли завоевать Балх, и, чтобы осуществить свой план, они решили нарушить отношения правителей Балха с правителями Бухары, ослабить их власть, а затем приступить к покорению Балха. Они ждали, когда настанет подходящий момент. Позже отношения Валимухаммадхана с его племянниками Имамкули и Надирмухаммад испортились, и между ними вспыхнула борьба за

власть. Сефевиды узнали об этом и поддержали Валимухаммадхана. Между ними произошла ожесточенная битва, в которой Валимухаммадхан потерпел поражение и был убит. Позже, при поддержке Сефевидов, сын Валимухаммадхана Рустам султан совершил грабительские нападения на Балх и близлежащие к нему районы. Во время правления шаха Сафи (1629-1642) борьба Сефевидов с бухарской армией не прекращалась. Сефевиды пытались завоевать Мавераннахр, но так до середины XVII века им это не удалось.

Ключевые слова: *Маверауннахр, Балх, Иран, военный поход, Сефевиды, шах Аббас, Валимухаммадхан, Надирмухаммадхан, Имамкулихан, Рустам султан, правитель, битва.*

THE SAFAVIDS CAMPAIGN IN MAVERANNAHR IN THE EARLY XVII TH CENTURY

This article deals with the Safavid invasion of Maverannahr in the first half of the 17th century. During this period, Shah Abbas, the ruler of Iran, in order to expand the territory of his country, sent troops to Balkh, which was one of the most important centres of the Ashtarkhanid state. The conquest of Balkh would enable him to enter the territory of Maverannahr without much difficulty. During this period the political situation in Maverannahr was unstable, the conflicts in the country were escalating and the local rulers were not subordinate to the central government. In 1602 the Safavids with forty thousand troops moved to Balkh. A fierce battle broke out between the Safavid army and the Bukharians, as a result of which the Safavids were defeated and fled to Iran. Shah Abbas again invaded Balkh in 1607, with an army of 12 thousand men, but failed to capture Balkh. Despite the defeat, the Safavids did not give up the idea of conquering Balkh. In order to fulfill their plan, they decided to disrupt the relations between the rulers of Balkh and Bukhara, weaken their power, and then proceed to the subjugation of Balkh. They waited for the right moment to come. Later Valimukhammad Khan's relations with his nephews Imamkuli and Nadirmukhammad deteriorated and a power struggle broke out between them. The Safavids learned of this and supported Valimuhammad Khan. A fierce battle broke out between them in which Walimuhammad Khan was defeated and killed. Later, with the support of the Safavids, Valimuhammad Khan's son Rustam Sultan carried out plundering attacks on Balkh and its surrounding areas. During the reign of Shah Safi (1629-1642), the Safavid struggle with the Bukhara army did not cease. The Safavids tried to conquer Maverannahr but failed to do so until the middle of the 17th century.

Key words: *Maverannahr, Balkh, Iran, military campaign, Safavids, Shah Abbas, Valimukhammadhan, Nadirmukhammadhan, Imamkulikhan, Rustam Sultan, ruler, battle.*

Сведения об авторе: **Мусоев Аслонбек Қаробоевич**-докторант PhD кафедры всеобщей истории и международных отношений Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни. Адрес: проспект Рудаки, 121. Телефон: (+992) 918493362.

Information about the author: **Musoev Aslonbek Karoboevich**-PhD candidate of the Department of General History and International Relations of the Tajik State Pedagogical University named after S. Aini. Address: Rudaki avenue, 121. Telefon: (+992) 918493362.

УДК: 325 (575.3)

РАВАНДИ БА ВАТАН БОЗГАРДОНИИ ФИРОРИЁН: ТАҶРИБАИ НОДИР

Рақиб АБУЛҶАЕВ,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Аз рӯзҳои аввали таъсис ёфтани ҳукумати қонунӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати дохилӣ ва хориҷашро барои пойдор кардани сулҳу салоҳ, барпо кардани давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ, инчунин баҳри беҳтар сохтани ҳаёти иқтисодӣ-иқтисодӣ ва илмиву фарҳангии тамоми шаҳрвандон равона намуда, аз ҷониби умум дастгирӣ ёфта, обрӯй ва эътибораш торафт баланд мегардид.

Зимистон ва ибтидои фасли баҳори соли 1993 чӣ аз хориҷи ҷумҳурӣ ва чӣ аз ноҳияҳои кӯҳистон ҳазорҳо нафар шаҳрвандони бегуноҳ, ки дар зерӣ фишору таҳдиди саҳти қувваҳои муҳолифин монда буданд, аз ҳукумати қонунӣ хоҳиши зиёде карданд, ки барои ба макони аслиашон баргаштан ба онҳо бо ҳар роҳу восита ёрӣ расонад. Дар назди ҳукумат низ дар ҷараёни ҷанги шаҳрвандии харобиовар масъалаҳои зиёде меистод, ки ба масъалаи гурезаҳо таваҷҷуҳи хоса дода мешуд. Ин ғамхорӣ Ҳукумати кишвар дар ҳалли масъалаи мазкур самараро худро мунтазам меод. Масалан, агар ибтидои соли 1993 аз 260 ҳазор нафар гурезаҳо зиёда аз 119 ҳазор нафарашон ба маҳалҳои зисти хеш баргашта бошанд, пас то ибтидои моҳи февралӣ ҳамин сол шумораи онҳо ба 200 ҳазор нафар расида буд [1,18 (18757)].

Матбуоти ҷаҳон ба вазъи ҷамъиятӣ-сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон мароқи калон зоҳир намуд. Барои аз наздик ба ин вазъият шиносӣ пайдо кардан аввали моҳи февралӣ соли 1993 зиёда аз 70 нафар хабарнигорони хориҷӣ аз 14 мамлақати ҷаҳон бо даъвати роҳбарияти ҷумҳурӣ ба Тоҷикистон омаданд. Онҳо осори харобиовари ҷанги граждани ё ки шаҳрвандӣ, аҳволи вазнини гурезаҳо бо ҷашми худ дида, ҳақиқати воқеаро ба маълумоти оламиён расонданд. Зеро сарварони муҳолифин, ҳизби наҳзати ислом, пайравони мазҳаби ваҳобия, ки худ саркарда ва пешвоёни оғози ҷанги бародаркуш буданд, аз Ватан фирор карда, дар мамлақатҳои хориҷӣ бо ҳазор тухмату бухтон зидди Ҳукумати қонунӣ кор бурда, ба аҳли ҷаҳон воқеаҳои дар Тоҷикистон рухдодаро воруна ва аз ҳақиқати таърихӣ дур нишон меоданд (Фронти халқӣ).

Раиси Ҷабҳаи миллӣ Сангак Сафаров ба намояндагони матбуот дар бораи вазъи сиёсии вилоят ва аз ҷумла гурезаҳо муфассал сухан карда, роҷеъ ба нақшу вазифаҳои Ҷабҳаи миллӣ изҳор намуд, ки вазифаи асосии имрӯза бе аслиҳа гардондани гурӯҳҳои ғайриқонунии зидди ҳукуматӣ, устувор кардани сулҳ ва муҳайё намудани шароит барои тараққиёти мамлакат мебошад [1,18 (18757)].

Қувваҳои муҳолифин ва поягузори ба ном демокративу тарафдорони мазҳаби ваҳобӣ заҳматкашонро ба ҷуз аз ҷун сипар истифода бурдан, инчунин дар пеш мақсадҳои нопоку зидди халқии стратегӣ доштанд. Нақшаи онҳо иборат аз он буд, ки баъд аз шикаст хӯрда, ба хоки Афғонистон гурехтан

«дӯстонашон» пеш аз ҳама гурӯҳҳои мучоҳиддин, ки дар қисми шимолии ин кишвар ба муқобили ҳукумати қонунии худ сангар гирифта буданд, аз ҳисоби гурезаҳо қувваҳои мусаллаҳ созмон дода, боз ба муқобили халқи худ оташи бародаркушро баландтар афрӯзанд.

Маълум аст, ки шаҳри зебову ободи Қӯрғонтеппа дар чараёни ҷанги шаҳрвандӣ ба майдони ҷарбу зарби тарафҳои ба ҳам муқобил дар микёси ҷумҳурӣ табилад ёфта, ба харобазор мубаддал гашта буд. Дар ин шаҳр хона ва хиёбоне набуд, ки дар он ҷо задухӯрдҳои шадид рух навода бошанд. Рӯзҳои буданд, ки ҳатто ҳар як соат ҳокимият ба дасти ин ва ё он гурӯҳҳои муҳолиф мегузашт. Тамоми роҳбарияти ҳукумати маҳаллӣ, мақомоти беҳатариву ҳифзи ҳуқуқ пароканда шуда, беҳокимиятии мутлақ ба амал омад.

Ҳамин тавр, саркардаи асосии террору хунрезӣ ва сабабгори фирори садҳо ҳазор нафар заҳматкашони вилояти имрӯзаи Хатлон маҳз муҳолифин ва шахсони авомфиреб, дасисабозону мансабталошон буданд, ки дар он вақт қисме аз онҳо аз ғазаби халқ ба ҳарос омада, худро ба мамлакатҳои ИДМ ва хориҷ гирифта, аз нотавонӣ бар зидди ҳукумати қонунӣ, мудом суҳанҳои кабеҳу беасос мегуфтанд.

Баъд аз тадриҷан ба низом омадани вазъияти сиёсии ҷумҳурӣ, дар назди Ҳукумати қонунии таъсисёфта, як вазифаи муҳими иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва сиёсӣ меистод, ки ҳалли мусбии он барои ҳарчи зудтар барқарор кардани хоҷагии халқ ва аз ҷумла соҳаи кишоварзӣ аҳаммияти беандоза бузург дошт. Вобаста ба ин, аз қаламрави Афғонистон ба Тоҷикистон баргардонидани гурезагон низ масъалаи муҳими рӯз маҳсуб меёфт.

Ин воқеаро таҷрибаи таърихии солҳои 20-уми қарни ХХ бармало нишон дод, яъне чараёни ба Ватан баргардонидани зиёда аз 250 ҳазор нафар гузегани ба хоки Афғонистон рафта, тӯли даҳ сол давом кард ва қисми муайянашон дар он соҳили Панҷ ва баъд дар дигар мамлакатҳои ҷаҳон маскан гирифтанд.

Албатта, Ҳукумати қонунӣ интиҳобшудаи ҷумҳурӣ тамоми қувваву имкониятҳоро ҳаматарафа истифода бурд, то ки гурезаҳо ҳарчи зудтар ба макони аҷдодиашон баргардонад.

Роҳи наво, ки Ҳукумати қонунӣ, дар асоси қарорҳо ва нишондодҳои Иҷлосияи таърихии XVI-уми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар қасри Арбоби шаҳри бостонии Хучанд (моҳи ноябри соли 1992) муайян карда буд, натиҷаи зарурияти воқеии давлатдорӣ дар шароити душвори ҷанги шаҳрвандӣ маҳсуб мешуд.

Дар мавриде, ки дар шаҳри Хучанд иҷлосия қори худро давом медод, бо таҳдиди тарафҳо даҳҳо ҳазор нафар аҳолии вилояти Қӯрғонтеппа барои ҷони хешро аз бими автомат ба саломат бурдан ба Афғонистон гурехтанд. Аксарияти кулли мардумро сокинони минтақаи Рашт ташкил медоданд. Дар он рӯзҳо ва баъди анҷоми Иҷлосияи 16-уми Шӯрои Олӣ муҳолифин дар Душанбе ба ном Артиши миллӣ-демократиро таъсис дода, роҳҳои даромад ба пойтахтро банд карда ба воситаи радио ва телевизион, ки онро ғайриқонунӣ ғасб намуда буданд, ба муқобили қарорҳои иҷлосия таблиғоту ташвиқот мебуданд [3,89].

Дар ин иҷлосияи таърихиву тақдирсоз дар қатори ҳалли мушкилоти муҳимми ҷамъиятӣ масъалаи дигаре, ки низ зарур буд матраҳ гардид. Ин масъала, ки ҷанбаи иқтисодӣ – иҷтимоӣ ва сиёсӣ дошт, иборат аз хифзи роҳҳо ва ба воситаи онҳо бе хавфу хатар ба Ватан баргардонидани муҳоҷирони иҷборӣ буд. Ба пиндори мо, муҳоҷирони иҷборӣ ва гурезаҳои давраи ҷанги шаҳрвандии Тоҷикистонро ба чор гурӯҳ тақсим кардан ба мақсад мувофиқ аст, ки ҳар кадом вижагиҳои худро доранд. Ба гурӯҳи якум муҳоҷирони иҷборие дохил мешаванд, ки дар рӯзҳои мудҳиши хаводиси февралии соли 1990 ҷумхуриро тарк карда, ба Федератсияи Россия, собиқ ҷумхуриҳои Иттиҳод ва ҳатто берун аз он раҳсипор гаштанд. Гурӯҳи дуюм шомили муҳоҷирони иҷбории дохили Тоҷикистон мебошанд. Ба ин гурӯҳ аслан деҳқонони водии Қаротегин, Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ва ноҳияҳои баландкӯҳи қисми шимолии Тоҷикистон ва пахтакорони пуртаҷрибаи водии Фарғонаи Ўзбекистон дохил мешаванд, ки дар водии Вахш истиқомат мекарданд. Ба гурӯҳи сеюм он гурезагоне дохил мешаванд, ки дар рӯзҳои аввали ҷанги иттифоқи низомии ҳукумати, Ҷабҳаи халқӣ ва ҳайати муайяни ҳарбии Ҷумҳурии Ўзбекистон ба муқобили қувваҳои муҳолифин фирор карданд. Таркиби иҷтимоии он гурезагон аслан аз ходимони соҳаҳои кишоварзӣ, саноат, маорифи халқ ва фарҳанг иборат буд. Ҷараёни пуравчи муҳоҷиршавии ин табақаҳои аҳоли асосан соли 1992 ва ибтидои соли 1993 ба амал омада буд. Зумрае аз ҳамватанони мо ба хоки мамлакати ҳамсоя – Афғонистон ба сад ранҷу шиканҷа ва талафоти зиёди моддиву ҷонӣ фирор карданд. Ба қисми чорум ва охири гурезагони сиёсие шомиланд, ки ба хоки Афғонистон ва дигар мамолики Шарқи Миёна, Нимҷазираи Арабистон, ҷумхуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва беш аз ҳама Федератсияи Россия фирор карданд. Онҳо гурӯҳи муҳолифин, роҳбарон, идеолоғову дигар қувваҳои зидди ҳокимияти қонунӣ мебошад.

Аз моҳи апрели соли 1993 ба қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон шабохун задани гурӯҳҳои мусаллаҳи Иттиҳоди Муҳолифини Муттаҳидаи Тоҷик (ИММТ) оғоз гардид. Охири ҳамон моҳ ба воситаи сарҳад дастаи калони муҳолифин бо сарвари Мулло Абдурахим ба ноҳияи Шӯрообод шабохун оварданд. Роҳи Душанбе ва водии Қаротегин аз ҷониби қумандонҳои дастаҳои сарҳади муҳолифин минтақаҳои Роғун ва Обигармро низ ба тахти назорат гирифта буданд.

Аз охири моҳи августи соли 1993 амалиёти қувваҳои ҳукумати нишонрастар гардида, таъсирашон ба минтақаи Помир, хоса дар самти роҳҳои ноҳияи Тавилдара, ки ба ағбаи Хобуробот ва Хоруғ мебаранд зиёд шуд. Дар давраи авҷи ҷанги шаҳрвандӣ 23 феввали соли 1993 Артиши миллии Тоҷикистон ташкил карда шуд. Дар айёми авҷи гирифтани низоъу задухӯрдҳои тарафҳои ба ҳам муқобил, 7-уми августи соли 1993 дар шаҳри Москва сарварони давлатҳои Федератсияи Россия ва Осии Марказӣ доир гардид. Дар ин мулоқот қарор оид ба муҳофизати коллективии марзи тоҷику афғон ҳамчун марзи Иттиҳоди Давлатҳои Муштаракулманофеъ қабул гардид.

Ба ғайр аз ин, дар замони ҷанг ҳукумат қонунҳое қабул кард, ки бо муҳтавоашон рӯҳияи ҳамон давраро инъикос мекард. Масалан, моҳи июни соли 1993 Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мавриди муроғии Ҳизби наҳзати

исломии Тоҷикистон, чамбиятҳои «Растохез» ва «Лаъли Бадахшон» ҳукм бароварда, онҳоро боиси ба вуқӯъ пайвастании ҷанги шаҳрвандӣ донист ва фаъолияташонро қатъ кард.

Дар баробари ҳалли мусбати ин мушкилот, инчунин дар назди Ҳукумати ҷумҳурӣ вазифаи давра ба давра, ихтиёран ба Ватан баргардонидан ва ҷойгир кардани муҳоҷирони иҷборӣ ва гурезаҳо меистод. Дарҳол ва ба таври мусбат ҳал кардани ин масъала дар роҳи ба эътидол овардани вазъи сиёсӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодии ҷумҳурӣ ва барқарор кардани хоҷагии халқӣ бар асари ҷанги шаҳрвандӣ харобашта аҳаммияти азим дошт.

Дар натиҷа бар асари ин ҷанги хонумонсӯз ва бародаркуш 1,5 миллион нафар одамон ба гуреза ва муҳоҷирони иҷборӣ мубаддал гаштанд. Дар қаламрави Ҷумҳурии Исломии Афғонистон гурезаҳои тоҷик ба саҳтӣ зорӣ ва душвориҳои ҷонгудош дучор гардида, дур аз Ватан, дар харобтарин вазъ солиёни дароз ҳаёт ба сар бурданд. Муҳоҷирони иҷборӣ дохили ҷумҳурӣ ба ноҳияҳои нисбатан беҳавф, аз ҷумла, 90 ҳазор нафар ба минтақаи Кӯлоб паноҳ бурданд.

Бесабаб набуд, ки феврал, пас аз анҷоми Иҷлосияи XVI Шӯрои Олӣ раиси нав интихобшудаи Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон моҳи декабри соли 1992 зимни суҳбат бо хабарнигори рӯзномаи парламентии «Садои мардум» оид ба ҳалли минбаъда ва мусбати ин масъала чунин ибрози ақида намуда буданд: «Ҳукумати Тоҷикистон барои ба Ватан баргаштани муҳоҷирону гурезагон тамоми чораҳои меандешад. Мо ба роҳбарияти Давлати исломии Афғонистон номаи дипломатӣ фиристонида, талаб кардем, ки онҳо аз даҳлат ба қорҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон даст кашанд» [4, №227 (477)].

Кӯшунҳои сарҳадӣ назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳз дар ҳамон давра ҳамчун сохтори идоракунии сарҳадӣ давлатии ҷумҳурӣ таъсис дода шуд. Чунин ибтикор як дараҷа ба қараёни ба Ватан баргаштани гурезагон суръат бахшид. Масалан, танҳо моҳи январӣ ҳамон сол аз самти Хоруғ 2000 нафар гурезагон аз Ҷумҳурии Исломии Афғонистон ба Ватан баргаштанд.

Бо мақсади сари вақт пазируфтани кӯмаки таъҷилӣ ва ташхисии тиббӣ додан ва ёрӣ расонидан ба гурезагон дар марказҳои пазириши назди сарҳадӣ муштамил ва намояндагони ҳукумат, афсарони сарҳадӣ, Вазорати амният, Вазорати қорҳои дохилӣ, Кумитаи давлатӣ оид ба ҷойгир кардани гурезаҳо Ҷабҳаи халқӣ таъсис дода шуд. Вақте ки гурезаҳо сангинтарин душворӣ ва шикасту рехти зиндагиро дур аз Ватан дар хоки бегона аз сар гузарониданд, мақсадҳои муғризонаи гурӯҳҳои муҳолифин, ки саркардагони ҷанги шаҳрвандӣ ва бародаркуш буданд, огоҳ ва дасту дилашон аз чунин «ҳомӣёни миллат» сард гардид. Онҳо мехостанд бо ҳар роҳу восита, новобаста аз монеаҳои муҷоҳидини афғон ва муҳолифини тоҷик, ба Ватан баргашта, бо фаъолияти хеш саҳмгузори равнақи соҳаҳои мухталифи хоҷагии халқӣ кишварашон бошанд. Масалан, ибтидои моҳи феврари соли 1993 зиёда аз 7-8 ҳазор нафар гурезаҳо аз қаламрави Афғонистон ба Ҷумҳурии Тоҷикистон баргаштанд, ки барои онҳо шароити зарурӣ муҳайё карда шуда буд. Ҳукумат ва Вазорати қорҳои дохилӣ бо ҳар роҳу восита ва аз ҷумла бо риштаҳои дипломатӣ, талош доштанд то ҳазорон нафар гурезагони тоҷикро бо макони пешинашон бар-

гардонанд. Ҳанӯз 9 феввали ҳамон сол Раиси Шӯрои Олӣ Эмомалӣ Раҳмон бо намояндагони Афғонистон дар Тоҷикистон перомуни шарту шароити ба Ватан баргаштани гурезаҳо гуфтушуниди чиддӣ доир карда буданд. Мувофиқи иттилои комиссия оид ба корҳои гурезагони СММ дар қаламрави Афғонистон дар ҳамон вақт 80 ҳазор нафар гурезагони Тоҷикистон сукунат доштанд [5,70].

Кормандони Радиои Тоҷикистон низ барои бозпас гардонидани мардуми гуреза кӯшиши зиёде ба харҷ доданд. Аз ибтидои соли 1993 тавассути барномаҳои радиойӣ, аз ҷумла аз тариқи барномаи «Мо ва шунавандагон», эълонҳои шахсони гумшуда пахш мешуд. Ин кор то охири моҳи март давом кард ва ниҳоят бо ташаббуси Шӯрои Вазирон, алалхусус раиси ҳамонвақтаи Кумитаи давлатии радио ва телевизиони Ҷумҳурии Тоҷикистон, профессор Иброҳимҷон Усмонов ва дастгирии ҳайати эҷодии Радиои ҷумҳурӣ, барномаи «Ҳоки Ватан» таъсис ёфт. Нахустин барнома рӯзи 29 марти соли 1993 бо муроҷиати Раиси Шӯрои Олии ҷумҳурӣ Эмомалӣ Раҳмон ба мардуми иҷборан тарки Ватан карда рӯйи мавҷ, дар тӯли 30 дақиқа пахш гашт, ки онро ҳайати эҷодии сарредаксияи гуфторҳои сиёсӣ ва байналхалқии радио созмон дода буданд.

Баъди пахши барномаҳои «Ҳоки Ватан» аз вилоятҳои гуногуни Давлати исломии Афғонистон ба унвони таҳиягарони барнома номаҳои зиёд расиданд, ки муаллифон-ҳамватанони ба гурбат афтодаи мо ин иқдоми неку хайрхонаро сипосгузорона пазирой мекарданд. Омаду рафти модарону хоҳарон, бародарону хешу ақрабони гурезаҳо ба Хонаи радио торафт меафзуд. Рӯзе то 80-100 нафар қабул ва овозашон сабт карда мешуд [6,7-8].

Мӯйсафеди 71-сола аз водии Вахш Ҳақназар Давлатов дар рӯзҳои ҷашни чорумин солгарди Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бозпас омаду даставвал дар гузаргоҳи Панҷи Поён як каф хокро бӯсида, ба дидаҳояш молид. Ҳини суҳбат изҳор дошт, ки солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ ба муқобили ўрдуи фашизм ҷангидааст. Ва он солҳо ҳар замон бо шавқу шавқ диёри азияшро ба ёд меовард. Ў гуфт: «Ман боз ба гурбат афтодам ва ин дафъа низ танҳо як таманно доштам: бозгашт ба Ватан, бори дигар аз ҳавои диёр нафас гирифтани, хокашро ба дидаҳоям молидан» [7, 9].

Эмомалӣ Раҳмон дар Иҷлосияи таърихии XVII-уми Шӯрои Олии ҷумҳурӣ 26 июни соли 1993 дар баромади хеш доир ба дастовардҳои мусбати ба даст омада, назири авфи умумӣ, халғи силоҳ аз аҳолии мубориза ба муқобили ҷинояткорӣ, таъмини аҳолии бо маводи ғизоӣ, афзудани музди меҳнат, барқарор кардани равобитаи Тоҷикистон бо мамолики хориҷӣ ва ташкилоти байналхалқӣ суҳанронӣ карданд.

Эмомалӣ Раҳмон дар ин иҷлосия аслан таваҷҷуҳи асосиро ба тақдирӣ ояндаи муҳожирони иҷборӣ ва гурезаҳо дода, таъкид сохтанд, ки «ҳар як фарди баору номуси миллатдӯсту ватанпарвар бояд нисбати ин табақаи ҷамъиятии мо бетараф намонад ва барои то шахси охириро ба Ватан баргардонидану тамоми шароитҳои зиндагиро муҳайё кардан дасти ёриву мадади хешро дарег надорад».

Масъалаи ниҳоят муҳимми дигаре, ки дар иҷлосия баррасӣ шуд, ин ҳама-тарафа мустаҳкаму қавӣ гардонидани сарҳади Тоҷикистону Афғонистон буд, ки аз он ҳалли мусбати ба мамлакат баргаштани гурезагон вобастагӣ дошт.

Вокеан дар он давра сарҳад бо кӯшишу ғайрати Артиши миллӣ, милитсия, Кумитаи бехатарии миллӣ, дивизияи 201-ум ва сарҳадбонони Россия, қувваҳои башардӯстонаи Ўзбекистон ва Қазоқистон муҳофизат мегардид.

Тақдири минбаъдаи гурезагон ва муҳочирони иҷбории дохили ҷумҳурӣ ва берун аз он ба бастани Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ пайванди саҳт ва ногусастанӣ дошт. Бо мақсади иҷрои ин вазифаи ниҳоят заруру муқаддас моҳи марти соли 1994 бо фармони Раиси Шӯрои Олии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳайати ҳукумати барои гуфтушунид бо муҳолифин таъсис ёфт.

Ниҳоят изҳороти сиёсии Эмомалӣ Раҳмон, ки дар Иҷлосияи XVII Шӯрои Олӣ эълон гардид, мақсади гузаронидани референдиум оид ба қабули Конститутсия ва интиҳоби умумихалқии Президентро дошт, ки муҳолифинро ба ташвиш овард. Зеро, вақте ҳукумат бо роҳи қонунӣ сохтори навро ба вучуд меорад, онҳо аз тақсимот маҳрум мемонанд. Муҳолифин аз он ҳам хавф дошт, ки чараёни аз соли 1993 оғоз ёфтаи бозгашти гурезаҳо метавонист муҳолифинро аз заминаи иҷтимоиашон – гурезаҳо маҳрум созад. Аз ин сабаб, онҳо тарафдори гуфтушунид буданд [8, 45].

Давраи аввали гуфтушунид аз 5 то 19 апрели соли 1994 дар шаҳри Маскав таҳти сарпарастии Созмони Милали Муттаҳид баргузор шуд, ки дар баробари дигар масоили тақдирсоз, инчунин ҳалли масъалаи гурезаҳо бо тамоми паҳлӯҳояш мавриди баррасӣ қарор гирифтанд.

Дар протоколи гуфтушуниди тарафҳо, ки «Дар хусуси ташкили Комиссияи муштарак оид ба масъалаи гурезаҳо ва муҳочирони иҷбории Тоҷикистон» буд омада аст, ки аз 19-уми апрели соли 1994, дар асоси баробарӣ, комиссияи муштарак оид ба масъалаҳои гурезаҳо ва муҳочирони иҷбории Тоҷикистон («комиссияи муштарак») таъсис дода шавад. Бо имзои Протокол тарафҳо ба он фикр буданд, ки вазифаи таъхирнопазир иборат хоҳад буд аз ҳалли проблемаҳои муҳимми гуманитарӣ, ҳамзамон ҳисоб ва ба қайдгирии гурезаҳо. Тарафҳо инчунин ба мамлакатҳои, ки ба ҷойгир кардани гурезаҳо ва муҳочирони иҷбории Тоҷикистон мусоидат намудаанд, ба идораи Комиссари Олии СММ оид ба қори гурезаҳо ва дигар созмонҳои гуманитарӣ барои кӯмакҳоишон низ изҳори миннатдорӣ баён намуданд [9,62].

Раванди музокироти байни тоҷикон зиёда аз чор сол (аз моҳи апрели соли 1994 то охири юни соли 1997) идома ёфт. Ин роҳ хеле печ дар печ ва ниҳоят душвор буд. Масъалаҳои, ки дар ҳар як давраи воҳӯрии тарафҳо муайян карда мешуданд, борҳо мавриди муҳокимаҳои дурудароз ва баҳсу баррасиҳои зиёд қарор мегирифтанд. Гуфтушунидҳо дар ҳашт давра ва ҳаҷдаҳо мулоқот дар шаҳрҳои Москва, Техрон, Ашхобод, кишварҳои Афғонистон, Покистон, Қазоқистон, Қирғизистон доир гардиданд.

Ҳаёти гурезагон ва муҳочирони иҷборӣ дар қаламрави Афғонистон ниҳоят сангин буд. Ҳазорҳо нафар гурезагону муҳочирони иҷборӣ дар дохили хаймаҳо, хонаҳои зеризаминӣ ва иморатҳои харобгардида сукунат доштанд.

Дар ҷаласаи Ассамблеяи Генералии СММ ҳанӯз 30 сентябри соли 1993, дар рӯзи яқсолагии ҷанги шаҳрвандӣ Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон, аз ҷумла, чунин андешаро изҳор намуданд: «Масъалаи дигаре, ки дар назди мо истодааст, ин масъалаи баргардонидани гуреза-

гони тоҷик аз хоки Афғонистон ба ҳисоб меравад. Мо миннатдории самимонаи хешро ба роҳбарияти Ҷумҳурии Исломии Афғонистон ва Идораи Комиссари Олии СММ оид масъалаи ба гурезагон, ба мавзӯи диққати содиқона ва ҷиддӣ медиҳанд изҳор менамоем. Аз Афғонистон ба ҷойҳои зиндагии муқимӣ зиёда аз 35 ҳазор нафар гурезагони тоҷик баргаштанд» [10,11]. Дар ҳақиқат ташкилоти байналхалқӣ, хоса СММ ба гурезагон ва муҳочирони иҷборӣ аз Тоҷикистон ёрии зиёда беғаразонаи моддӣ расонидаанд. Ёрии иқтисодӣ ба гурезагон аз ҷониби СММ, Кумитаи байналмилалӣи Салиби Сурх ва дигар ташкилоти салоҳиятдор ва инсондӯстонаи ҷаҳонӣ расонида мешуд.

Ҷанги шаҳрвандӣ масъалаи гурезаҳо ва муҳочирони иҷбориро ниҳоят тезу тунд кард, шумораи онҳо ба 800 ҳазор нафар расид. Тавре ки академик Мансур Бобохонов изҳор намуд, аҳволи аксарияти муҳочирони тоҷик дар Афғонистон хеле сангин буд. Масалан, соли 1994, яъне соли ба сари қудрат омадани «толибон» дар Қундуз дар ҷаҳор лагери фирориён беш аз 70 ҳазор нафар тоҷикон дар заминканҳо, зери хаймаҳо бидуни барқ ва оби гарм умр ба сар мебуданд. Оби нӯшиданӣ ҳам фаровон набуд. Қариб дар ҳар як оила куҳансолону беморон буданд. Муҳочирин барои беморон дар хаймаҳо «касалхона»-ҳо ташкил намуда буданд, ки сардухтури онҳо собиқ духтури касалхонаи вилояти Қўрғонтеппа Акрамшоҳ ном дошт. Дар «касалхона» дору, таҷҳизоти тиббӣ набуд. Барои кӯдакони синни мактабӣ низ дар хаймаҳо синфҳо созон дода буданд, ки муаллимони фирорӣ ба онҳо дарс мегуфтанд. Ҳамон сол дар Мазори Шариф ду лагери фирориёни тоҷик ташкил ёфт, ки вазъияти онҳо низ хуб набуд. Дар музофоти Таҳор низ 20 ҳазор нафар фирориёни тоҷик дар ҳамон ҳолат умр ба сар мебуданд [11, 253].

Дар протоколе, ки дар воҳӯрии Маскав «Дар бораи Комиссияи оштии миллий «қабул карда шуд, вазифаҳои минбаъдаи Комиссия ба таври мушаххас пешакӣ муайян гардида буд. Дар қатори дигар вазифаҳо, дар он давра, дар назди Комиссия масъалаи беҳавфу хатар ва сарбаландона бозгардонидани гурезаҳо низ меистод. Зеро, ба ҳаёти ҷамъиятиву сиёсӣ ва иқтисодии мамлакат ғаёлона пайвастанӣ эшон ба раванди барқарор кардани манзилҳо, мавзӯҳои саноатӣ ва зироатӣ бар асари ҷанг харобшуда ҳам кӯмак ва ҳам суръат мебахшид.

Ҳамин тавр, масъалаи дар як марҳалаи муайян аз мамолики хориҷӣ ва қабл аз ҳама аз хоки мамлақати ба мо ҳамсоя Афғонистон бешикасту реҳт ва тинҷ ба Тоҷикистон баргардонидани гурезаҳо ва муҳочирони иҷборӣ яке аз масоили мубрами иҷтимоӣ ва сиёсӣ маҳсуб меёфт. Албатта, ҳалли мусбии ин масъала хеле кори душвор ва доманадор ба ҳисоб мерафт. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий-Пешвои муаззами миллат, Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз рӯзҳои аввали ба сари қудрат омадан ба ҳалли ин масъала диққат доданд ва онро мусбӣ ҳаллу фасл карданд.

Тавре ки таҷрибаи таърихӣ бармало нишон дод, гарчанде, ки дар роҳи ба Ватан баргардонидани гурезагон ва муҳочирони иҷборӣ душвориҳои зиёде садди роҳ шуда бошанд ҳам, аммо бо ибтиқори Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллий-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар давраи нисбатан кӯтоҳ ин масъалаи ниҳоят тақдирсози иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсӣ ҳалли мусбии худро ёфт. Масалан, аллақай тира-

моҳи соли 1994 зиёда аз 90% гурезагон ва муҳочирони иҷборӣ ба макони пеш-тараи худ баргашта, дар кори барқароркунии хоҷагии халқи ҷумҳурӣ саҳмгузор гаштанд [12,149].

АДАБИЁТ

1. Нашрияи «Ҷумҳурият», № 18 (18757), 9-10 феввали с.1993.
2. Усмонов И. Таърихи сиёсии Тоҷикистони соҳибистиклол. -Хучанд. 2003, 180 с.
3. Нашрияи «Садои мардум». № 227 (477), 19 декабри соли 1992.
4. Дубовицкий В.В. Око тайфуна. -Душанбе, 1999.-194 с.
5. Хоки Ватан. Китоби аввал, -Душанбе. «Сулаймон», 2002, -368 с.
6. Хоки Ватан. -368 с.
7. Роҳи сулҳ (Хуччатҳои гуфтушуниди байни тоҷикон). Душанбе, 1997, 432 с.
8. Иброҳим Усмон. Сулҳнома. Эҳдо ба 10-солагии Истиклолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, «Матбуот», 2001. -550 с.
9. Эмомалӣ Раҳмон. Политика мира и созидания. Выступления и речи. -Душанбе, «Ирфон», 2001. 216 с.
10. Бобохонов М. Таърихи тоҷикони ҷаҳон. -Душанбе, «Маориф», 1999, 439 с.
11. Иброҳим Усмон. Сулҳнома. 550 с.

РАВАНДИ БА ВАТАН БОЗГАРДОНИИ ФИРОРИЁН: ТАҶРИБАИ НОДИР

Дар таърихи нимаи аввали солҳои 90-уми қарни ХХ халқи тоҷик яке аз масъалаҳои ниҳоят муҳимми иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва ҳатто сиёсии Тоҷикистони соҳибистиклол ба Ватан баргардонидани гурезаҳо ва муҳочирони иҷборӣ, ки дар натиҷаи ба вуқӯъ пайвастании ҷанги шаҳрвандӣ, ки ба мамолики хоричӣ фирор карда буданд маҳсуб меёфт.

Зимистон ва ибтидои фасли баҳори соли 1993 ҷӣ аз хоричи ҷумҳурӣ ва ҷӣ аз ноҳияҳои кӯҳистон ҳазорҳо нафар шаҳрвандони беғуноҳ-муҳочирони иҷборӣ, ки дар зери фишору таҳдиди саҳти қувваҳои муҳолифин монда буданд, аз ҳукумати қонунӣ хоҳиши зиёде карданд, ки барои ба макони аслиашон баргаштан ба онҳо бо ҳар роҳу восита ёрӣ расонад. Дар назди ҳукумат, низ дар ҷараёни ҷанги шаҳрвандии харобиовар масъалаҳои зиёде меистод, ки ба масъалаи гурезаҳо таваҷҷуҳи хоса дода мешуд.

Масъалаи дар як марҳалаи муайян аз мамолики хоричӣ бешикасту рехт ва тинҷ ба Тоҷикистон баргардонидани гурезаҳо ва муҳочирони иҷборӣ яке аз масоили муҳими иҷтимоӣ ва сиёсӣ маҳсуб меёфт. Албатта, ҳалли мусбии ин масъала хеле кори душвор ва доманадор ба ҳисоб мерафт.

Аз рӯзҳои аввали ба сари қудрат омаданаш ҳукумати қонунӣ ба ҳалли ин масъала диққат дода онро мусбӣ ҳаллу фасл кард.

Дар ин мақола муаллиф, ба асарҳои олимони маводи воситаҳои ахбори омма таъя карда, ҷараёни давра ба давра ба Ватан бозгардонидани фирориён ва муҳочирони маҷбуриро ба риштаи тасвир кашидааст.

Калидвожаҳо: муҳочирони иҷборӣ, раванд, фирорӣ, матбуоти ҷаҳон, иҷлосия, радиои «Хоки Ватан», авфи умумӣ, истикрори сулҳ, гуфтушунид, ноҳияҳои кӯҳӣ, ришта, мубрам.

ПРОЦЕСС ВОЗВРАЩЕНИЯ БЕЖЕНЦЕВ НА РОДИНУ: УНИКАЛЬНЫЙ ОПЫТ

В истории таджикского народа в первой половине 90-х годов XX века проблема возвращения на Родину беженцев и вынужденных переселенцев, которые в годы гражданской войны перешли на территорию соседних государств, имеет большое социально-эконо-

мические и политическое значение. В годы разрушительной гражданской войны перед правительством республики стоял ряд важных социально-экономических и политических задач, среди которых немаловажное значение имела проблема возвращения из других стран в Таджикистан бывших беженцев и вынужденных переселенцев.

Зимой и в начале весны 1993 года десятки тысяч безвинных граждан республики под давлением оппозиции, которые находились в тяжелых условиях, попросили у законного правительства, чтобы своевременно оказать помощь для возвращения их в прежнее место проживания.

С первых дней своего существования законное правительство обратило особое внимание эту проблему и в сравнительно небольшое время успешно решило. В статье автор, опираясь на достоверные и значимые материалы, попытался показать трудный процесс возвращения беженцев на Родину.

Ключевые слова: *вынужденные переселенцы, процесс, беженцы, пресса, сессия, радио «Земля Родины», переговоры, амнистия, процесс мира.*

REFUGEES RETURN PROCESS: A UNIQUE EXPERIENCE

In the history of the Tajik people in the first half of the 90s of the twentieth century, the problem of returning to their homeland refugees and internally displaced persons, who during the years of the civil war moved to the territory of neighboring states, is of great socio-economic and political importance. During the years of the devastating civil war, the government of the republic faced a number of important socio-economic and political tasks, among which the problem of the return of former refugees and internally displaced persons from other countries to Tajikistan was of no small importance.

In the winter and early spring of 1993, tens of thousands of innocent citizens of the republic, under pressure from the opposition, who were in difficult conditions in neighboring countries, diligently asked the legitimate government to provide timely assistance to return them to their original place of residence.

From the first days of its existence, the legitimate government paid special attention and successfully solved this problem in a relatively short time. In the article, the author, relying on reliable and significant materials, tried to show the difficult process of their periodic return to their homeland.

Key words: *forced migrants, process, refugees, world press, Sesia, radio "Land of Motherland", negotiations, peace process.*

Сведения об авторе: **Абулхаев Ракиб Абулхаевич** - доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник отдела новейшей истории Института истории, археологии и этнография имени Ахмади Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Телефон: (+992) 939005536. E-mail: rakib-38@mail.ru

Information about the author: **Abulhaev Rakib Abulhaevich** -Dr. of History, senior scientific employee newest history department of the Institute of history, archaeology and ethnography named after A. Donish National Academy of Sciences of Tajikistan. Telefon: (+992) 939005536. E-mail: rakib-38@mail.ru

УДК 636 (575.3) (09)

СОҲАИ ЧОРВОДОРИИ ВИЛОЯТИ КҶЛОБ ДАР АРАФАИ ҶАНГИ БУЗУРГИ ВАТАНӢ

ИСУФОВ Ш. В.,

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар арафаи Ҷанги Бузурги Ватанӣ чорводорӣ яке аз соҳаҳои асоситарини хоҷагии халқи вилояти Кӯлоб ба ҳисоб мерафт. Ташкилоти ҳизбии вилоят ба тараққии соҳаи чорводорӣ диққати зиёд меод. Ин аст, ки дар соли 1930 дар вилояти Кӯлоб 76200 сар чорвои калон, 419 500 сар бузу гӯсфанд мавҷуд буд [21, 216].

Дар зарфи 10 соли (1921-1931) барпошавӣ ва мустаҳкамшавии Ҳокимияти Шӯравӣ дар Кӯлоб бар замми ҳама мушкилиҳо, дар соҳаи кишоварзии округи Кӯлоб инқилоби аграрӣ ба амал омада, бомуваффақият ба анҷом расид. 27 октябри соли 1939 бо қарори Президиуми КИМ ҶШС Тоҷикистон вилояти Кӯлоб дар ҳаёти ноҳияҳои Кӯлоб, Балҷувон, Ховалинг, Сари-Хосор, Фархор, Кангурт, Қизилмазор (ноҳияи Темурмалик), Шӯрообод (ҳоло ноҳияи Шамсиддин Шохин), Колхозобод (ҳоло ноҳияи Ҷалолуддини Балхӣ), Восеъ, Данғара, Даштиҷум, Ленинград (ҳоло ноҳияи Муъминобод) ташкил карда шуданд [16, 62].

Бояд қайд кард, ки ҳангоми коллективкунони хоҷагии дехот саршумори чорво дар ҶШС Тоҷикистон ба таври назаррас коҳиш ёфт. Аз ин рӯ, яке аз масъалаҳои ҳалталаб дар нақшаи панҷсолаи сеюм (1938-1941) ин буд, ки саршумори тамоми намудҳои чорво дар хоҷагиҳои коллективӣ ва давлатӣ бояд зиёд карда мешуд. Бо ин мақсад Анҷумани XVII ҲК(б) диққати махсусро ба афзоиши ҳамаҷонибаи ҳосилнокии чорвои ҷамъиятӣ ва афзоиши истеҳсоли шир, гӯшт ва равған равона мекард [1, 657].

Дар ин замина, 22 сентябри соли 1939 ШКХ ИҶШС ва КМ ҲК(б) қарори махсус «Дар бораи чорабиниҳо доир ба рушди чорводорӣ дар колхозҳо» қабул кард, ки дар қарор чорабиниҳо оид ба рушди хоҷагиҳои чорводорӣ нишон дода шуда буд. Дар қарори мазкур инчунин қайд шуда буд, ки дар ҳар як колхоз то 3 фермаҳои чорводорӣ: чорвои калони шохдор, гӯсфандпарварӣ ва хукпарварӣ ташкил кардан мувофиқи мақсад мебошад [15, 64].

Ташкилоти ҳизбӣ, колхозчиёнро барои иҷрои чорабиниҳои қабулнамуда сафарбар менамуданд. Маҳз саҳтгириҳои пайваستاи ташкилоти ҳизбӣ буд, ки дар як муддати кӯтоҳ дар соҳтмон ва ташкили фермаҳои нави чорводорӣ ба комёбиҳои назаррас муваффақ шуданд. Шумораи фермаҳо баъди қабули қарори мазкур афзуд.

ИНКИШОФИ ФЕРМАҲОИ ЧОРВОДОРӢ ВА САРШУМОРИ ОНҲО ДАР ҶШС ТОҶИКИСТОН (СОЛҲОИ 1939-1940)

Ҷадвали 1

Намуди фермаҳои чорводорӣ	Шумораи фермаҳои чорводорӣ		Шумораи саршумори Ҳайвонҳо	
	01.07.1939	01.01.1940	01.07.1939	01.01.1940
Чорвои калони шохдор	450	2672	50338	61896
Бузу гӯсфандпарварӣ	1376	3199	425500	469256
Хуқпарварӣ	239	324	6600	7074
Асппарварӣ	-	459	-	15809
Ҷамъ:	2065	6554	482438	554035

Чи тавре, ки дар ҷадвали 1 дида мешавад, то нимаи дуими соли 1939 шумораи фермаҳои чорводорӣ дар колхозҳои Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон ба 4489 адад афзоиш ёфтааст. Инчунин афзоиши саршумори чорво дар охири соли 1940 бошад дар ҶШС Тоҷикистон чунин буд: саршумори умумии асп 124,1 ҳазор сар, чорвои калони шохдор 579,8 ҳазор сар, аз ҷумла саршумори говҳо 187,6 ҳазор сар, бузу гӯсфанд 2174,4 ҳазор сар ва инчунин хуқ 20,5 ҳазор сар [17, 94].

Дар натиҷаи афзоиши фермаҳои чорводорӣ истеҳсоли маҳсулоти чорводорӣ дар Ҳама намудҳои хоҷагиҳои чорводорӣ низ афзоиш ёфта буд. Масалан, соли 1940 истеҳсоли гӯшт ва равшан 30,5 ҳазор тонна, шир 134,7 ҳазор тонна, тухм 37,8 млн дона ва истеҳсоли пашм (бо ҳисоби шуста нашуда) 1587 тоннаро ташкил менамуд. Суръати афзоиши маҳсулоти чорводорӣ дар Ҳама намудҳои хоҷагидорӣ дар ҳамин сол, аз ҷумла истеҳсоли гӯшт ва равшан (дар вазн), шир, тухм ва пашм ба 100 % баробар шуд [19, 71].

Кумитаи иҷроияи Шӯрои депутатҳои меҳнаткашонии вилояти Кӯлоб ва Кумитаи вилоятии ҲК (б) Тоҷикистон 25-26 сентябри соли 1940 «Оиди татбиқи намудани қарори ШКХ ИҶШС ва КМ ҲК(б) – оиди чорабиниҳои инкишофи чорводорӣ дар вилоят ва захираи хӯроки чорво барои зимистонгузаронии солҳои 1940-1941»-ро муҳокима намуд [2]. Дар асоси ин қарор тамоми хоҷагиҳои чорводорӣ вилоят масъалаи инкишоф ва захиракунии хӯроки чорво барои зимистонгузаронии солҳои 1940-1941-ро пазируфтанд. Соли 1940 дар вилоят 2880 сар асп, 22000 сар чорвои калони шохдор, аз ҷумла, 7000 сар гов, 7000 барзагов, 84300 сар гӯсфанд, 820 сар хуқ ва наслгирӣ бошад дар ин сол ба 5700 сар гӯсола баробар буд [3].

Дар тараққи додани чорводорӣ ҷамъиятӣ, вилоят ба муваффақиятҳои назаррас ноил гардид. Масалан, аз 1 июли соли 1939 то 1 июли соли 1940 дар вилоят 1085 хоҷагиҳо (фермаҳо)-и нав ташкил карда шуданд, ки аз ин шумора 506 фермаҳои ширдиҳӣ, 472 адад фермаҳои гӯсфандпарварӣ, 76 адад фермаҳои хуқпарварӣ ва 31 ададашро фермаҳои асппарварӣ ташкил медоданд [4].

Афзоиши солонаи инкишофи чорво дар вилоят дар соли 1940, нисбат ба соли 1939 чорвои калон 198,2%, парвариши хуқ 143,8%, парвариши асп бошад ба 101,2% расид. Мувофиқи сарчашмаҳои бойгонӣ то 1-уми июли соли 1940 дар вилояти Кӯлоб 685 колхоз ва 1172 фермаҳо фаъолият мекарданд. Аз ин шумораи колхозҳо 439-тои онҳо дуфермагӣ ва 98-тои онҳо сефермагӣ доштанд [4].

Кормандони соҳаи чорводории вилояти Кӯлоб барои иҷрои кори худ пайваста кӯшиш намуда, натиҷаҳои баланди меҳнатиро сазовор мешуданд. Масалан, чӯпон Давлатшо аз колхозии ба номи Орҷониқидзеи ноҳияи Данғара нақшаи наслгириро аз намуди гӯсфанди ҳисорӣ, ки 100% муайян шуда буд, ба 124% расонид. Аз ноҳияи Кангурт колхозии Интернатсионалии сеюм, чӯпон Гул Шоқир нақшаи наслгириро аз намуди чорвои калони шохдор 104,1% иҷро кард. Ё ин ки чӯпон Орифов Давлат аз колхозии ба номи Андреев иҷроиши нақшаро аз намуди чорвои майда (буз) ба 600 % расонид [5].

Мудирони фермаҳои чорвопарварии ноҳияи Кӯлоб, махсусан колхозии Пахтакор дар ин сол аз 264 гӯсфанд 301 барра ё нақшаи наслгириро аз гӯсфандон ба 124% расониданд. Албатта, ин нишондиҳанда бо туфайли заҳмати мудирони ферма Абдуллоев Намоз ва чӯпони беҳтарини ферма Одинаев Шамол ба даст оварда шуда буд [6].

Дар ноҳияи Кӯлоб иштирокчиёни Намоишгоҳи умумичаҳони кишоварзӣ 11 нафар аз чорводорони пешқадам буданд. Дар маҷмӯъ шумораи иштирокчиёни Намоишгоҳи умумичаҳони кишоварзӣ дар вилояти Кӯлоб ба гайр аз ноҳияи Шӯрообод дар соли 1940 ба 145 нафар мерасид [6].

Барои тасдиқи гуфтаҳои болозикр ҳолати инкишофи соҳаи чорводории ҷамъиятии якҷанд ноҳияҳои алоҳидаи вилоятро дар асоси маълумоти бойгонӣ дарҷ менамоем.

Ноҳияи Даштиҷум солҳои 1932-1957, ҳамчун ноҳия дар ҳайати вилояти Кӯлоб буд. Баъди барҳамхӯрӣ ҳудуди ин ноҳия ба ноҳияи Шӯрообод (ноҳияи Шамсиддин Шоҳин) дохил карда мешавад.

Ҳолати чорводориро дар ноҳияи Даштиҷумро метавон чунин шарҳ дод: Тавре аз ҷадвали 2 бармеояд, шумораи ҳама намуди фермаҳои чорводорӣ дар ин ноҳия дар як муддати кӯтоҳ аз 20 ба 116 адад, яъне дар давоми як сол 96 адад зиёд шуд. Саршумори ҳама намуди чорво бошад, аз 1731 сар ба 6158 сар, яъне 4427 сар зиёд гашт [9].

Инчунин соли 1940 дар ноҳияи колхозе вучуд нашофт, ки дар он фермаи чорводорӣ ташкил нашуда бошад. Дар ин сол дар ноҳияи Даштиҷум 68 колхоз ва 116 ферма мавҷуд буд, ки 18 колхозии ин ноҳия якфермагӣ, 31 колхоз дуфермагӣ, 8 колхоз сефермагӣ ва 3 колхоз чорфермагӣ доштанд [9].

ИНКИШОФИ ФЕРМАҲОИ ЧОРВОДОРӢ ВА САРШУМОРИ ОНҲО ДАР НОҲИЯИ ДАШТИҶУМ (СОЛҲОИ 1939-1940)

Ҷадвали 2

Намуди фермаҳои чорводорӣ	Шумораи фермаҳои чорводорӣ		Шумораи саршумори ҳайвонҳо	
	08.08.1939	08.08.1940	08.08.1939	08.08.1940
Чорвои калони шохдор	3	51	200	660
Бузу гӯсфандпарварӣ	17	55	1 531	5457
Хуқпарварӣ	-	8	-	31
Аспарварӣ	-	2	-	10
Ҷамъ:	20	116	1 731	6158

Фермаҳои мазкур барои зимистонгузаронии соли 1940-1941 дар ҳолати хуб қарор доштанд. Зеро аз 51 адад биноҳо барои зимистонгузаронӣ чорвои калони шохдор 32 ададаш пурра таъмир шуда, 19 бинои фермаи дигар ба

таъмир эҳтиёҷ надошт. Аз 14 адад бинои нигоҳдории бузу гӯсфанд 9 адади он пурра аз таъмир бароварда шуда 5 адади дигари ин фермаҳо ба таъмир эҳтиёҷ надошт, инчунин 3 бинои дигар барои нигоҳдории аспҳо низ пурра таъмир карда шуда, ба зимистонгузаронӣ пурра омода буданд [10].

Нақшаи иҷроии захираи хӯроки чорво, ки 15953 сентнер муайян шуда буд, иҷроиши он ба 33 736 сентнер ё ба 200% расида буд [10].

Ҳамин тариқ, соҳаи чорводорӣ дар ноҳияи Даштиҷум дар аввали соли 1940 дар ҳолати рушд қарор дошт. Новобаста аз он, ки мутахассисони соҳаи чорводорӣ дар ин ноҳия дорои маълумоти соҳавӣ набуданд, колхозчиён (чорводорон)-и ноҳия ба пешравиҳои назаррас ноил мегаштанд. Ҷунки кормандони фермаҳои чорводорӣ малакаи кори худро аз кормандони собиқадор омӯхта, ҳамзамон онро дар фаъолияти ҳаррӯзаи худ барои инкишофи соҳаи чорводории ноҳия истифода мебуданд.

Ноҳияи Қизилмазор (ҳоло ноҳияи Темурмалик) дар ноҳияи мазкур қариб дар ҳамаи соҳаи чорводорӣ нақшаи солонаи муайянгаштаи соли 1940 ба пурагӣ иҷро гардида буд.

ИНКИШОФИ ФЕРМАҲОИ ЧОРВОДОРӢ ВА САРШУМОРИ ОНҲО ДАР НОҲИЯИ ҚИЗИЛМАЗОР (СОЛҲОИ 1939-1940)

Ҷадвали 3

Намуди фермаҳои чорводорӣ	Шумораи фермаҳои чорводорӣ		Шумораи саршумори ҳайвонҳо	
	08.08.1939	08.08.1940	08.08.1939	08.08.1940
Чорвои калони шохдор	11	186	717	2886
Бузу гӯсфандпарварӣ	14	165	14 522	22886
Хукпарварӣ	2	3	105	118
Аспарварӣ	4	23	270	738
Ҷамъ:	31	377	15614	26 628

Агар дар соли 1939 дар ноҳия ҳама намуди фермаҳои чорводорӣ ба 42 адад ва теъдоди ҳама намуди молҳо (чорвои калони шохдор, бузу гӯсфанд, хук, асп)-и фермаҳо 15 614 сарро ташкил меод. Пас, дар соли 1940 шумораи фермаҳои чорводорӣ ба 377 адад ва теъдоди ҳама намуди молҳо (чорвои калони шохдор, бузу гӯсфанд, хук, асп)-и фермаҳо ба 26 628 сар расид. Соли 1940 дар ноҳияи Қизилмазор 102 колхоз мавҷуд буд, ки ҳамаи колхозҳои мавҷуда дорои фермаҳои чорводорӣ буданд [11]. Нақшаи захираи хӯроки чорво бошад дар ноҳия барзиёд иҷро шуда аз 5, 500 тоннаи хӯроки хушк, 5,900 тонна хӯроки чорво захира шуд, ки 116 %-ро ташкил меод [12].

Дар баробари рушди босуръати чорводорӣ дар вилояти Кӯлоб баъзан ноҳияҳои буданд, ки нақшаҳои солонаи инкишофи чорводориро ба пурагӣ ба итмом расонида наметавонистанд. Масалан, нақшаи рушди чорводорӣ дар ноҳияи Балҷувон дар соли 1940 иҷро нагардида буд [14]. Мувофиқи нақшаи иҷроии саршумори чорвои калони шохдор, ки 1345 сар пешниҳод шуда буд, ҳамагӣ 64 сар ё 5 %-и иҷроии нақша ро таъмин мекард. Саршумори бузу гӯсфанд бошад, бояд то 2920 сар зиёд карда мешуд вале ин шумора ба 2597 сар расонида шуд, ки 85 %-и иҷроиши нақша буд. Инчунин нақшаи парвариши хук дар ноҳия низ пурра иҷро нагардида аз 28 сар хуки дар нақша буда, 13 сар хук ё 46,6 %-и нақша иҷро гардида буду халос [14].

Тавре, ки аз маълумоти овардашуда бармеояд, ҳолати иҷроиши нақша дар ин ноҳия дуруст ба роҳ монда нашудааст. Ин мушкилӣ ба сохтмони фермаҳои чорводорӣ дар ноҳия низ таъсири худро расонид, соли 1940 дар ноҳияи Балҷувон 121 ферма мавҷуд буд, ки ин дар миқёс ба дигар ноҳияҳои вилоят дар як зинаи паст қарор дошт. Инчунин дар ноҳияи номбурда 57 фермаҳои ширӣ бо теъдоди 1211 сар чорвои калони шохдор, 58 фермаи ғӯсфандпарварӣ бо саршумори 5241 сар бузу ғӯсфанд, 3 фермаи хукпарварӣ бо 127 сар хук, 3 фермаи аспарварӣ бо 88 сар асп амал мекарданд [14].

Хулоса, яке аз дастовардҳои асосии чорводорони ҷумҳурӣ ва вилояти Кӯлоб дар солҳои 1939-1940, яъне дар арафаи Ҷанги Бузурги Ватанӣ, ин устувор гардонидани соҳаи чорводорӣ буд. Миллати тоҷик, дар ин солҳо бо меҳнати бунёдкорона дар инкишоф ва мустаҳкамкунии соҳаи чорводорӣ ба муваффақиятҳои назаррас ноил гашта, давлат ва аҳолии кишвари худро бо ғӯшт, шир, тухм, пашм ва ғайраҳо таъмин мекарданд. Вале ҳучуми аҳдшиканонаи Германияи фашистӣ меҳнати осоиштаи халқҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ аз ҷумла, Тоҷикистонро халалдор намуд.

АДАБИЁТ

1. XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б), 10-21 марта 1939 г. Стеногр. отчет, -Москва, 1939. 744 с.
2. Бойгонии давлатии вилояти Хатлон дар минтақаи Кӯлоб Ф. 7., Р.1., П.13., В.6.
3. БДВХ дар МК Ф. 7., Р.1., П.13., В.В. 6, 7.
4. БДВХ дар МК Ф. 7., Р.1., П.13., В. 8.
5. БДВХ дар МК Ф.7., Р.1.,П.13., В.В.8, 9.
6. БДВХ дар МК Ф. 7., Р.1., П.13., В. 9.
7. БДВХ дар МК Ф. 7., Р.1., П.13., В.10.
- 8.БДВХ дар МК Ф. 7., Р.1., П.13., В.11.
- 9.БДВХ дар МК Ф. 7., Р.1., П.13., В.15.
- 10.БДВХ дар МК Ф. 7., Р.1., П.13. В.16.
- 11.БДВХ дар МК . Ф. 7., Р.1., П.13. В.19.
- 12.БДВХ дар МК Ф. 7., Р.1., П.13., В.20.
- 13.БДВХ дар МК Ф. 7., Р.1., П.13., В.В. 20, 21.
- 14.БДВХ дар МК Ф. 7., Р.1., П.13., В.21.
- 15.Из истории колхозного строительства в Таджикской ССР 1938-1958 г.г. Т. 2 (Сборник документов и материалов). -Душанбе, 1985, 636 с.
- 16.История и культура Куляба (прошлое и настоящее).Тезис научно-практической конференции (г. Куляб, 17-20 марта 1988 г.), -Куляб, 1988, 125 с.
- 17.Народное хозяйство Таджикистана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) Душанбе, 1980, 169 с.
- 18.Очерк истории колхозного строительства в Таджикистане (1917-1965 годы). - Душанбе, 1968, 433 с.
- 19.Таджикистан за 40 лет.(Статистический сборник). -Душанбе, 1964, - 241 с.
- 20.Шарифзода Б. Барқарор шудани Ҳокимияти Шӯравӣ дар гурӯҳи ноҳияҳои Кӯлоб. Душанбе, 1962, С. 93.
- 21.Шарифов Д. Маҷмӯи рисолаҳои таърихӣ ва адабӣ. -Душанбе, 2013, 463 с.

СОҶАИ ЧОРВОДОРИИ ВИЛОЯТИ КҶҮЛОБ ДАР АРАФАИ ҶАНГИ БУЗУРГИ ВАТАНӢ

Муаллиф дар асоси манбаъҳои нашршуда ва сарчашмаҳои бойгонӣ таҳқиқоти худро ба рушди соҳаи чорводории вилояти Кӯлоб дар арафаи Ҷанги Бузурги Ватанӣ мухтасар инъикос намудааст. Меҳнаткашони вилояти Кӯлоб, дар ин солҳо бо меҳнати бунёдкорона дар инкишоф ва мустаҳкамкунии соҳаи чорводорӣ ба муваффақиятҳои калон ноил гашта, давлат ва аҳолии кишвари худро бо маҳсулоти ниёзи аввал-хӯрокворӣ таъмин мекарданд. Гарчанде, аҳаммияти ин масъала аз ҷониби олимони собиқ давлатҳои аъзои ИҶШС ва Ҷумҳурии Тоҷикистон борҳо ишора шудааст, вале муаллиф, аввалан нақши соҳаи чорводориро дар таъмини хӯрокворӣ ва ашёи хоми он (пашму пӯст) ва дуввум, ба таври кофӣ таҳқиқ нагардидани мавзӯ дар сатҳи минтақаи мушаххас, хусусан вилояти Кӯлоб дар солҳои 1939-1940, мавриди назар қарор додааст. Далелу санадҳои таърихӣ фавқуз-зикр нишон медиҳанд, ки сокинони вилояти Кӯлоб дар арафаи Ҷанги Бузурги Ватанӣ ҳамчун синфи коргар ташаккул ёфта, аз ҳар ҷиҳат барои ҳифзи манфиатҳои давлатӣ омода буданд.

Калидвожаҳо: *Ҷанги Бузурги Ватанӣ, колхоз, совхоз, вилоят, Кӯлоб, деҳа, ҷанг, чорво, ашёи хом, пӯст, меҳнат, қарор, коргар.*

ЖИВОТНОВОДСТВО КУЛЯБСКОЙ ОБЛАСТИ НАКАНУНЕ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

На основе опубликованных и архивных источников автор исследовал развитие животноводства в Кулябской области накануне Великой Отечественной войны. За эти годы труженики Кулябской области своим трудом добились больших успехов в развитии и укреплении животноводства, обеспечивая государство и население страны основными продуктами питания. Важность этого вопроса неоднократно подчеркивалась учеными из бывшего СССР и Республики Таджикистан, во-первых, роль животноводческого сектора в обеспечении продуктами питания и его сырьем (шерсть и кожа), а во-вторых, недостаточные исследования на региональном уровне, в частности в Кулябской области накануне войны. Приведенные выше исторические факты и документы показывают, что рабочий класс Кулябской области сформировался накануне Великой Отечественной войны и был готов всемерно защищать интересы государства.

Ключевые слова: *Великая Отечественная война, колхоз, совхоз, область, Куляб, село, война, животноводство, сырье, кожа, труд, решение, рабочий.*

LIVESTOCK BREEDING OF KULOB REGION ON THE EVE OF THE GREAT PATRIOTIC WAR

On the basis of published and archival sources, the author present their study of the development of animal sector in the Kulob region on the eve of the Great Patriotic War. Over the years, the workers of the Kulob region, with their creative work, have achieved great success in the development and strengthening livestock sector, providing

the state and the population of the country with basic food products. Although the importance of this issue has been repeatedly emphasized by scientists from the former SSSR and the Republic of Tajikistan, the author, firstly, the role of the livestock sector in providing food and its raw materials (wool and leather), and secondly, insufficient research at the regional level, in particular, Kulob region was considered on 1939-1940 years. The above historical facts and documents show that the people of the Kulob region formed on the eve of the Great Patriotic War as a working class and was ready to defend the interests of the state in every possible way.

Key words: *Great Patriotic War, collective farm, state farm, region Kulob, village, on the eve, war, raw materials, leather, labor, decision, worker.*

Сведения об авторе: Исуфов Шердил Ватанович-Кулябский государственный университет имени А. Рудаки, старший преподаватель кафедры истории таджикского народа. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица С. Сафарова 16. Телефон: (+992) 988026304. E-mail: sherdil.isufov@mail.ru

Information about the author: Isufov Sherdil Vatanovich-Kulyab State University named after A. Rudaki, of the Department of the History of the Tajik People. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab city, S. Safarov street 16. Telefon: (+992) 988026304. E-mail: sherdil.isufov@mail.ru

УДК 069 (575.3)

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ В СОХРАНЕНИИ И ПРЕЗЕНТАЦИИ ИСТОРИЧЕСКОГО И КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ТАДЖИКИСТАНА В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

**БОЙМУРОДОВА З.К.,
Национальный музей Таджикистана**

В период независимости в Республике Таджикистан в целях реализации новой Государственной политики в области культуры, стали уделять особое внимание работе музеев, как важному источнику защиты историко-культурных памятников и их экспонирования. После обретения государственной независимости, основные направления деятельности музеев, их роль и статус как социальных центров по сохранению, изучению и популяризации культурных ценностей были определены в Законе Республики Таджикистан «О музеях и музейных фондах» (в 2004 г., с изменениями и дополнениями в 2012 г.) [7].

Как известно, Лидер нации, Президент страны, уважаемый Эмомали Рахмон, уделяет особое внимание вопросам развития культуры, сохранения культурных ценностей, возрождению духовных ценностей и национальных традиций. В этом смысле особое место занимает вопрос всемерной активизации деятельности музеев страны. По инициативе и при непосредственном участии Президента страны, наша республика, как страна, имеющая богатое культурное наследие, в августе 2010 года подписала Конвенцию ЮНЕСКО по охране нематериального культурного наследия.

В 2012 году была принята «Государственная программа по защите нематериального культурного наследия таджикского народа на 2013-2020 годы». Следующим важным шагом стало принятие специальной Резолюции ООН, согласно которой древний национальный праздник таджикского народа Навруз получил международный статус, вследствие чего в последние десятилетия заметным явлением в деятельности Национального музея Таджикистана стала традиция проведения ежегодных выставок под девизом «От Навруза до Навруза (новые поступления музея)».

Естественно, вопрос активизации музеев имеет актуальное значение именно для новых независимых государств постсоветского периода, так как процесс глобализации значительным образом оказывает влияние на состояние общества в целом. Известно, что глобализация по своей природе способна «проглотить» культурные ценности, если их своевременно не защитить. Именно поэтому принятие комплексных мер, в том числе активная деятельность музеев в приобретении предметов традиционного народного искусства, произведений изобразительного искусства, а также археологических артефактов, играет важную роль в сохранении национальных культурных ценностей.

Лидер нации, уважаемый Эмомали Рахмон в своих выступлениях постоянно отмечает роль национальной культуры, важность ее возрождения и со-

хранения в нынешних условиях. Касаясь проблем национального самосознания, Глава государства обращает внимание на то, что одним из источников национального самосознания, который озаряет цветущие культурно-нравственные корни страны, выступает историческое наследие и память, которые отражаются в научных и культурных достижениях [10,346]. Именно с учетом важности данной проблемы 2018 год был объявлен в Таджикистане «Годом развития туризма и народных ремесел» [11].

Историческое, культурное и социальное значение этой акции заключается в том, что она значительно способствовала дальнейшему развитию народных ремесел, возрождению традиций семейного ремесленничества, сохранению существующих видов народных ремесел, их модернизации с учетом современных возможностей. Все это способствует повышению социального статуса ремесленничества как вида не только творческой, но и экономической деятельности, способа обеспечения достойной жизни ремесленников.

В этих целях за последние годы после объявления «Года развития туризма и народных ремесел», Национальный музей Таджикистана приобрел большое количество уникальных изделий, выполненных народными мастерами с целью их дальнейшей пропаганды.

В период независимости мудрая культурная политика Президента и Правительства Республики Таджикистан способствовала созданию новых музеев в Кулябе, Восе, Курган-Тюбе, Балджуване, Дангаре, Турсунзаде, Файзабаде, Худжанде и Джилликуле.

В современных условиях музеи Таджикистана (всего музеев в стране более 90) должны вести собирательную работу, чтобы через приобретение уникальных исторических экспонатов, повысить их познавательную роль в деле воспитания народных масс в том числе и молодежи. Для отечественных и зарубежных гостей в экспозициях музея представлены лучшие исторические, художественные и культурные памятники наших предков, а также вновь созданные высокохудожественные произведения современных авторов. Как известно, для того, чтобы познакомиться с культурой и достопримечательностями страны, туристы и гости столицы первым делом посещают музеи и именно здесь они знакомятся с историей и традициями народа.

В годы суверенитета также расширилось сотрудничество и деловые связи Национального музея с представительствами зарубежных государств, аккредитованных в Республике Таджикистан. В результате такого сотрудничества в музеях страны для посетителей были представлены ряд экспозиций произведений художников зарубежных стран. К их числу относятся выставка «Графика современных художников Индии», по инициативе международной организации «ЮНИФЕМ» «Женщина – новая эра новый век», «Карикатура чешского художника «Мирослава Бартака», народного ремесла Турции, произведений немецкого художника Альберта Дюрера и другие. В течение долгого времени они украшали залы отдела изобразительного искусства Национального музея им. К. Бехзода. Посетители получили огромное удовлетворение от этих выставок [8,71-72].

В данный период музей также организовал временные выставки народных ремесел и изобразительных произведений в Исламской Республике Иран и в

Республике Узбекистан, которые представили таджикскую национальную культуру за пределами страны. Подобные временные экспозиции также на протяжении несколько лет организовались в здании представительства ООН, где демонстрировались лучшие работы художников В. Фуфыгина, М. Хошмухаммедова, А. Камелина, Е. Бурцева и др. [8, 71-72].

Благодаря политике открытых дверей, в условиях независимости в Таджикистане, стали шире использовать практику проведения выставок художников зарубежных стран. Так, в 2002 г. в Национальном музее им. К. Бехзода проходила выставка современной индийской гравюры, приуроченная 10-летию установления дипломатических отношений между Индией и Таджикистаном. На ней были представлены работы 34 индийских художников. Свое искусство представляли также художники Казахстана, Германии, Китая и др [6,594].

В 2003 году за счет собственного ресурсного фонда при поддержке Посольства России была организована выставка произведений российских художников и их воспитанников, творивших в 30-е годы XX века в Таджикистане в честь 300-летия образования г. Санкт-Петербурга. На выставке были представлены произведения первых художников – основателей таджикской изобразительной школы П. Фальбова, Е. Бурцева, Н. Котова, С. Пескова, В. Сидоренко, М. Хошмухаммедова, А. Ашурова и др. [8,72].

Примечательно, что именно в период независимости в Национальном музее Таджикистана, стало традицией проводить персональные выставки художников. Так, в 2004 г. свое искусство демонстрировал Народный художник Таджикистана Ш. Шобутолибов, в 2006 г. свои работы показал Заслуженный деятель искусств РТ А. Сайфудинов, в 2008 - Заслуженный деятель искусств РТ М. Бекназаров, молодой художник Д. Михтоджев и др.

Как отметила Л. Додхудоева, в пространстве национальной культуры появились новые виды творчества, которые стали уже мировым языком геокультуры, не сделали ее похожей на другие, ибо XXI век – это время становления единой общечеловеческой культуры. В результате глобализации и достигнутого универсализма современного мирового социума, у человечества появляется потребность в создании единого мета-языка [5,8-9].

В 2007 году, накануне праздника «День матери» и встречи Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона с представителями женской общности страны, сотрудники Национального музея РТ им. К. Бехзода провели специальную выставку во дворце «Кохи Вахдат» под названием «Женщина и общество». На ней демонстрировались работы женщин-художниц и образцы женских ремесел: примеры вышивки, шитья, произведения изобразительного искусства из фондов Национального музея Таджикистана.

Также состоялись передвижные выставки, посвященные дням Национального примирения, 16-той годовщине Государственной независимости республики. Например, были организованы вернисажи в залах музея Дангаринского района, Республиканском музейном комплексе города Куляба и историко-культурном заповеднике Хулбук. Экспозиции выставки, в которой были выставлены 120 предметов изобразительного, а также декоративно-прикладного

искусства (вышивка, медные и ювелирные изделия), привлекли особое внимание широкой публики разных регионов страны [16, 94].

В 2005 году команда художников и искусствоведов Таджикистана решили провести пилотный проект «Стартер» по актуальному искусству для студентов старших курсов художественных ВУЗов Душанбе и Худжанда при поддержке душанбинского офиса Швейцарского управления по развитию и сотрудничеству.

Важно отметить, что именно в рамках этого проекта и благодаря такому сотрудничеству был отреставрирован уникальный деревянный резной «Мехроби Искодар», декорированный, как известно в том числе и доисламской символикой. Наряду с ним были представлены также около 90 экспонатов, как ранее представленных в постоянной экспозиции, так и хранящихся в запасниках музея [2,68].

В новых условиях формирования культуры независимого Таджикистана, продолжением данной инициативы явился Проект, разработанный отделом международных связей музея и представленный на конкурс по созданию произведений современного искусства, объявленный Лабораторией общественного развития «Дешт-и-Арт» (Казахстан) при поддержке Нидерландского Гуманитарного Института сотрудничества с развивающимися странами (ХИВОС) в рамках международного проекта «Современное искусство для современного музея».

Одним из условий вышеназванного конкурса было использование историко-культурного наследия. Перед авторами была поставлена задача по созданию художниками – участниками мастерской современного искусства, произведений в жанрах фото-арт, видео арт, современной инсталляции, используя знаки и символику доисламской культуры. Мастерская была организована на базе упомянутой выше выставки «Доисламское искусство в культуре Таджикистана». Одной из целей данного Проекта явилось формирование коллекции современного искусства в фондах музея [2,69].

Как отметили специалисты, сохранение памятников истории, их интерпретация и презентации культурного наследия в деятельности музеев представляется чрезвычайно актуальной задачей. С образованием независимого Таджикистана сохранение культурного наследия вновь оказалось в центре внимания государства и стало одним из приоритетов государственной культурной политики страны.

Общеизвестно, что в Таджикистане имеются многочисленные памятники истории, археологии, градостроительства и архитектуры, искусства, которые составляют богатейший пласт культурного наследия теперь уже независимого государства. Само время требовало коренным образом изменить форму и содержание международных связей музея.

В апреле на конкурсе «Шедевры из музеев Таджикистана» (музейная экспозиция), объявленный Отделением Международной организации Института «Открытое общество» Фонд содействия в Таджикистане, был одобрен проект Национального музея им. Камолиддина Бехзода по созданию выставки «Орнамент в декоративно-прикладном искусстве таджиков (на примере уникаль-

ных исторических экспонатов его фондов)». Экспонаты из разнообразных коллекций были отобраны с характерным орнаментом, согласно хронологии.

Представленные группы предметов включали в себя произведения XI – первой половины XX вв. Выставка выполнила не только функцию пропаганды историко-культурного наследия, но и стимулировала проведение профилактических и реставрационных мероприятий, которые имели огромное значение в деле сохранения памятников страны [2,44].

Следует отметить, что именно в годы независимости экспонаты фонда музея стали доступны для широких масс как в Таджикистане, так и за рубежом. Многие зарубежные выставки, изданные книги, статьи, каталоги посвященные творчеству таджикских художников, были основаны именно на материалах коллекции фондов Национального музея Таджикистана. Например, в 2009 году был издан альбом «Искусство живописи. Художники Турции и Таджикистана» [3]. Публикация данного альбома была осуществлена при координации и содействии Посольства Турецкой Республики в Душанбе и при поддержке Турецкого Управления развития и сотрудничества (ТИКА).

В 2011 году вышел альбом Л.Н. Додхудоевой «Мино. Современное искусство Таджикистана», посвященный 20-й годовщине независимости Республики Таджикистан. Издание даёт обобщённую информацию по изобразительному искусству Таджикистана и представляет разнообразие стилей современных таджикских мастеров. Он предназначен для всех, кто интересуется визуальной культурой Таджикистана [5].

В 2015 году был издан альбом «Изобразительное искусство Таджикистана» [14], где отражены живопись, скульптура, графика, художественная фотография, сценография и декоративно-прикладное искусство. Здесь рассматриваются история формирования изобразительного искусства Таджикистана и образования Союза художников Таджикистана. Это стало знаменательным событием в культурной жизни страны, который активизировал процессы взаимодействия художников и общества, стал важным стимулом в творческой работе наших мастеров. Данный альбом, в котором собраны произведения разных поколений художников Таджикистана, в том числе и из коллекции музея, был издан благодаря Международной конфедерации союзов художников, объединяющей союзы художников стран Содружества Независимых Государств.

В 2010 г. был заложен первый камень в фундамент будущего Национального музея в столице. Проектированием и строительством нового здания музея занимались Дирекция по строительству правительственных объектов Исполнительного аппарата Президента Республики Таджикистан и ООО Синьцзянский проектный научно-исследовательский институт легкой промышленности Китайской Народной Республики. Естественно, с самого начала был налажен контакт рабочей группы из числа работников музея, Министерства культуры и Академии наук Таджикистана с автором проекта и строителями [15,40]. Таким образом, можно сказать, что уникальное здание Национального музея Таджикистана стало детищем периода независимости. Оно было построено в 2013г. с учетом современных требований к музейным помещениям.

Торжественное открытие нового здания музея прошло в 2013 году при непосредственном участии Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона. После открытия состоялась встреча главы государства с интеллигенцией республики. На встрече было отмечено, что новое здание Национального музея, неповторимо с точки зрения архитектуры, красоты и величия, что, несомненно, свидетельствует о созидательных процессах периода независимости и культуросозидающей политики Правительства Республики Таджикистан [9].

Признавая статус нового Национального музея, в знак доброй воли, руководство Британского музея 8 марта 2013 года в качестве подарка передало Национальному музею Таджикистана копии 6 экспонатов уникальной коллекции Амударьинского клада. Среди них – золотая четырёхугольная пластина (Rectangular Gold), резная серебряная статуэтка (Chased Silver Statuette), золотой диск для одежды (Gold Disc Clothing Applique), золотой округлый атрибут одежды (Circular Gold Costume-fitting), золотая декоративная круглая пластина (Circular Gold Plague Ornament) [18].

Продолжая практику международных связей, в ноябре 2014 года по инициативе культурного центра «Бактрия», неправительственной организации в Таджикистане, в Национальном музее была организована художественная выставка, приуроченная к Европейской неделе, где были представлены произведения коллекции Национального музея Таджикистана, таджикских художников, народных русских и европейских мастеров. Зрители познакомились с работами великих художников Италии, Франции, Англии и Нидерландов.

Сотрудники Национального музея Таджикистана участвовали в Международной выставке «В борьбе с нацизмом мы были вместе», посвящённой 70-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг., которая была открыта в апреле 2015 года в Центральном музее Великой Отечественной войны в г. Москва. На данной выставке демонстрировались 62 подлинных экспоната из фондов Национального музея Таджикистана и прежде всего плакаты «Тебе-фронт», «Ознаменуем день 1 мая... еще больше поможем фронту!», «Советской Армии слава!», «Наша дружба закалялась в борьбе, в труде», а также работы художника Серебрянского Б. «Окно ТаджикТА №159 (20), «Подарки на фронт бойцам. Подарки бойцов фрицам» Окно ТаджикТА №142(3) и др. Были представлены произведения живописи «Портрет Председателя Президиума Верховного Совета Таджикской ССР Шогадаева М.» (1944 г) Казмичева Ю.М., «Ветеран ВОВ Гадоева Х.» (1975 г.) Никитина Н.Н. «День Победы» (1985 г.) Касымова А., «Сбор подарков Красной Армии» (1944 г.) Зубреевой М. А., «Партизаны» (1958 г.) Хайдарова А.К., «Комсомолка 20-х годов» (1977 г.) Жданова В.И. и др., которые свидетельствовали об участии таджикстанцев в Великой Отечественной войне.

Традиционно в музее ежегодно организуются такие выставки, как «Национальная армия-надёжный щит Родины», «Образ женщины-матери в творчестве художников Таджикистана», «Никто не забыт и ничто не забыто» (в честь Победы в Великой Отечественной войне (1941-1945 гг.)). На них каждый год демонстрируются работы известных таджикских художников из фондов

музея. Вышеназванные выставки играют важную роль в пропаганде, воспитании и обучении молодого поколения.

В ноябре 2016 года в Национальном музее Таджикистана с участием Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона состоялась большая выставка художников «Жемчужина Шелкового Пути», организованная Союзом международных художников за мир, которая является некоммерческой организацией, занимающейся мероприятиями по культурному обмену между народами. Главным направлением организации является международный обмен в сфере изобразительного искусства, что способствует развитию мира во всем мире. Международный союз художников за мир каждый год в различных странах проводит церемонию вручения «Премии Международных художников за мир». Церемония проходит на базе местных традиций страны и включает в себя традиционное культурное выступление [4,8].

В марте 2017 года по случаю Международного праздника Навруз в г. Турсунзаде состоялась передвижная выставка, на которой были представлены картины известных художников Таджикистана из коллекции Национального музея: «Дорбозон», «Дарвоз» Зиёратшо Довутова, «Богара» Б. Алабергенова, «Урок спорта» Р. Абдурашитова, «Пейзаж» Р. Богдасарова, «Победители Навруза» С. Шарипова, «Навруз» Б.Одинаева, «Цветы Зерафшана» К. Ёдгорова, «Гуштингири», «Народный поэт Мирзо Турсунзаде» Ю. Сангова, «Полдень» У. Бозорова, «Весенний пейзаж», «Хушёри» Г. Кузьмина, «Варзобское ущелье» Г. Сербул, «Навруз» В. Боборыкина, «Бузкаши» Х. Хушвахтова, «Лучи солнца» М. Хошмухаммедова, «Пейзаж Тагоба» С.Шарифа.

Демонстрация образцов народных ремесел является эффективным способом представления национальных ценностей и государственной политики на мировом уровне. После объявления 2019-2021 годов «Годами развития села, туризма и народных ремесел» [13] Национальным музеем Таджикистана было приобретено большое количество изделий вышивального искусства (около 200 сузани) для дальнейшей презентации исторического культурного наследия таджикского народа.

В 2019 году Национальный музей Таджикистана к Международному десятилетию программы «Вода для устойчивого развития 2018-2028 гг.» в Историко-этнографическом музее Хатлонской области имени «Авасто» в Бохтаре организовал передвижную выставку «Отражение воды в произведениях художников Таджикистана», где были представлены 25 картин из собрания музея. В сфере международной политики за последние годы Таджикистан занимает уверенную позицию в деле защиты мировых водных ресурсов, что стало большим историческим достижением нашей страны.

Этой теме также была посвящена временная персональная выставка произведений искусства и презентация книги Народного художника Таджикистана, лауреата Государственной премии имени Абуабдулло Рудаки, профессора Юсуфджона Сангова «Вода - источник жизни» [17]. Новое время позволило живописи шагнуть дальше, в мир философии, стать свободной. Примером этому может быть творчество А. Сайфуудинова. Художник в своих картинах во всем разнообразии передаёт реальность через призму своего видения и понимания.

Таким образом, можно сказать, что в свете новой культурной политики независимого государства, Национальный музей Таджикистана стал основным и главным центром, где были собраны воедино огромное количество уникальных исторических экспонатов, отражающих богатое прошлое таджикского народа, а также произведений изобразительного, народного искусства, содержание которых убедительно раскрывают менталитет и духовное видение наших предков. Данные экспонаты наряду с многочисленными артефактами из исторического прошлого, уникальными находками археологов, многократно были представлены на суд зрителей, что послужило ценным источником для познания искусства и культуры таджикского народа на высоком уровне.

Именно Государственная политика Таджикистана в годы независимости представила огромные возможности для расширения и укрепления форм международного сотрудничества, вследствие чего в музее состоялись многочисленные конференции и семинары с участием зарубежных специалистов. В этот период разнообразные экспонаты Национального музея были представлены на международные выставки (в том числе и в 2021 г. в Париж). Это дало возможность мировому сообществу непосредственно познакомиться с достижениями Независимого современного Таджикистана в области возрождения богатых исторических традиций.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Абдукадырова М. Место временных (передвижных) выставок в деятельности музея//Сообщения Национального музея Республики Таджикистан им. Камолиддина Бехзода №8//М. Абдукадырова. -Душанбе, 2009. -230 с.
- 2.Абдукадырова М. Национальный музей им. К. Бехзода: Международный диалог// Сообщение Национального музея Республики Таджикистан им. К. Бехзода. №7.-Душанбе, 2008. -128 с.
- 3.Айни Л. Искусство живописи//Художники Турции и Таджикистана. Альбом.-Душанбе, 2009. -54 с.
- 4.Выставка Международных художников за Мир. Жемчужина Шелкового Пути. Каталог. Душанбе, 2016. 140 с.
- 5.Додхудоева Л. Мино. Современное искусство Таджикистана. Альбом. -Душанбе, 2011. -207 с.
- 6.История таджикского народа. Том. VI. Новейшая история (1941-2010 гг). Общ. ред. Р.М. Масова. -Душанбе, 2011. -688 с.
- 7.Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи осорхонаҳо ва фонди осорхонаҳо// (Закон Республики Таджикистана о музеях и музейных фондах). Садои мардум, №86-89. 06.07.2012.
- 8.Нуров Г., Курбаншоев Ш. Основные принципы и пути экспонирования коллекции Национального музея Республики Таджикистан им. Камолиддина Бехзода//Сообщения Национального музея Республики Таджикистан им. К. Бехзода №5. Душанбе, 2004. С.63-73.
- 9.Рахмон, Э. Встреча с интеллигенцией, 20 марта 2013 г//Народная газета. 2013. 29 марта.
- 10.Рахмонов, Э. Выступление на церемонии открытия Национального музея древностей Таджикистана, 7 сентября 2001 года//Рахмонов, Э. Независимость Таджикистана и возрождение нации. –Душанбе: Ирфон, 2006. Т.4. С.143-145.

11. Соли 2018 «Соли рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ». <https://hhdt-sugd.tj/archives/10794> (дата обращения: 18.02.2021)
12. Сотиев М. Народные ремесла – важная часть национальной культуры. Народная газета №23 (20149) 6 июня 2018 года.
13. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ» эълон намудани солҳои 2019-2021 <https://soi.tj/?p=5429&lang=tg>. (дата обращения: 18.02.2021).
14. Ходжаев Ф., Ульджабаева М. и др. Изобразительное искусство Таджикистана. Альбом. -Москва, 2015. -196 с.
15. Шарифзаде А., Абдукадырова М. Музей – как центр образования и коммуникации: опыт, возможности, перспективы (на примере Национального музея Таджикистана)// Сообщения Национального музея Таджикистана. №1/А. Шарифзаде, М. Абдукадырова. - Душанбе, 2014.
16. Шарифзода Ф. Экспозиционно-выставочная работа музеев. Социально-культурная деятельность музеев Таджикистана в период независимости (1991-2011 гг.). -Душанбе, Истеъдод, 2014. 159 с.
17. Сангов Ю. Об-сарчашмаи зиндагӣ. (Вода- источник жизни). -Душанбе, 2019. -68 с.
18. Юлдашев А. Лондон передал в Душанбе копии Амударьинского клада//Азия плюс № 20 (805) 14 март.

НАҚШИ ОСОРХОНАИ МИЛЛӢ ДАР ҲИФЗИ МЕРОСИ ТАЪРИХӢ ВА ФАРҲАНГИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ДАВРАИ ИСТИҚЛОЛ

Дар мақолаи мазкур муаллиф нақши Осорхонаи миллии Тоҷикистонро дар даврони истиқлоли давлатӣ мавриди баррасӣ қарор дода, оид ба хусусиятҳои фаъолияти осорхона дар самти ҷамъоварӣ, таҳияи фонди маҳсул ва услуби нави тарғибу ташвиқи намунаҳои пураарзиши таърихӣ фарҳангӣ маълумот овардааст. Бо таъкиди ба мазмуну муҳтавои қонунҳои дахлдор доир ба рушди соҳаи фарҳанг ва фаъолияти осорхонаҳо, инчунин бо истифода аз ҳуҷҷатҳо ва шартномаҳои байни-давлатӣ, қарорҳои Созмони умумиҷаҳонии ЮНЕСКО доир ба ҳифзи мероси фарҳангӣ ва ҳоказо, дар мақола ҷараёни муҳимми таърихӣ таҷдиди услуб ва методикаи фаъолияти осорхона дар тарғиби арзишҳои таърихӣ фарҳангӣ таҳлил қарда шудааст.

Муаллиф зикр намудааст, ки дар давраи ҷандинсолаи фаъолияти ҳеш Осорхонаи миллии Тоҷикистон рисолати ҳеле муҳимми таърихӣ ва фарҳангиро доир ба ҳифз ва тарғиби мероси моддӣ маънавии халқи тоҷик иҷро намудааст.

Дар тӯли солҳои давраи истиқлол дар Тоҷикистон маҷмӯи муҳташами осорхона бо риояи талаботи муосири ҷаҳонӣ ва дорои имкониятҳои бузурги хизматрасонӣ бунёд гардид, ки дар ҳаёти фарҳангии пойтахти кишвар рӯйдоди назаррас буд. Осорхонаи миллии ба хазинаҳои худ зиёда аз 70 ҳазор адад ашёҳои нодири фарҳангиро ҷамъ овардааст, ки онҳо таърихӣ қадим ва ҳаёти муосири халқи тоҷикро муаррифӣ менамоянд.

Дар ҳулоса зикр гардидааст, ки дар партави сиёсати нави фарҳангии давлати соҳибистиқлол Осорхонаи миллии Тоҷикистон ба маркази бузурги тарғиби мероси таърихӣ-фарҳангӣ ва тарбияи ҳештаншини оммаи васеъ мубаддал гардид.

Қалидвожаҳо: *арзишҳои фарҳангӣ, анъанаҳои мардумӣ, ҳунарҳои халқӣ, ёдгориҳои фарҳангӣ, Меҳробии Искодар, хазинаи Амударё, ҷаҳонишавӣ, Наврӯз, нақшунигор, сайёҳӣ.*

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ В СОХРАНЕНИИ ИСТОРИЧЕСКОГО И КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ТАДЖИКИСТАНА В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

В данной статье автор исследует роль Национального музея в период независимости в процессе собирания, составления особого фонда и всемерной пропаганды богатых образцов исторического наследия. На основе реализации важных Законов относительно культурной политики и деятельности музеев, новых решений всемирной организации ЮНЕСКО об историческом наследии, автор подвергает анализу процесс обновления методики и стиля работы музея в деле пропаганды историко-культурного наследия в стране.

Автор отмечает, что за многолетний период существования Национальный музей Таджикистана выполнял важную историческую и культурологическую задачу по собиранию, сохранению и пропаганду исторического духовного и материального наследия таджикского народа.

В годы независимости был построен уникальный по своему архитектурному и функциональному характеру большой комплекс музейного назначения, что стало заметным событием в культурной жизни столицы Таджикистана. Национальный музей собрал в свои фонды более 70 тыс. уникальных экспонатов, которые освещают древнюю и современную историю таджикского народа.

В заключении автор делает вывод о том, что в свете новой культурной политики независимого государства, Национальный музей Таджикистана стал основным и главным центром, где были собраны воедино огромное количество артефактов исторического и художественного значения, которые наряду с многочисленными произведениями из исторического прошлого, уникальными находками археологов, были представлены на суд зрителей, что послужило ценным источником для познания искусства и культуры таджикского народа на высоком уровне.

Ключевые слова: культурные ценности, национальные традиции, Навруз, туризм, народные ремесла, культурные памятники, глобализация, Мехроби Искондар, орнамент, Амударьинский клад.

THE ROLE OF THE NATIONAL MUSEUM IN PRESERVING THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF TAJIKISTAN DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE

In this article, the author examines the important role of the National Museum during the period of independence in the process of collecting, compiling a special fund and all-round promotion of rich samples of historical heritage. Based on the implementation of important Laws on cultural policy for activities of museums, new decisions of the UNESCO on historical heritage, the author analyzes the process of updating the methodology and style of the museum's work in promoting historical and cultural heritage in the country.

The author notes that over the long period of its existence, the National Museum of Tajikistan has performed an important historical and cultural task of collecting, preserving and fully promoting the historical spiritual and material heritage of the Tajik people.

During the years of independence, a large museum complex, unique in its architectural and functional nature, was built, which became a notable event in the cultural life of the capital of Tajikistan. The National Museum has collected in its funds more than 70 thousand unique exhibits that highlight the ancient and modern history of the Tajik people.

In conclusion, the author concludes that in the light of the new cultural policy of the independent state, the National Museum of Tajikistan has become the main and main center, where a huge number of artifacts of historical and artistic significance were brought together, which, along with numerous works from the historical past, unique finds of archaeologists, were presented to the audience, which served as valuable a source for learning the art and culture of the Tajik people at a high level.

Key words: *cultural values, national traditions, Navruz, tourism, folk crafts, cultural monuments, globalization, Mehrobi Iskodar, ornament, Amudarya treasure.*

Маълумот дар бораи муаллиф: **Боймуродова Зулола Қаҳоровна** - сардори раёсати фондӣ ва бақайдгирии Осорхонаи миллии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Мир-Алӣ, 36/1, хонаи 1. Телефон: (+992) 918-88-20-50. E-mail: zulola.boymurodova@yandex.ru

Information about the author: **Boymurodova Zulola Kakhorovna** - head of Department of the Fund of the National Museum of Tajikistan, Dushanbe, Mir-Ali str. 36/1, house No.1. Telefon: (+992) 918-88-20-50. E-mail: zulola.boymurodova@yandex.ru

ТАЪРИХИ УМУМӢ (МУВОФИҚИ ДАВРА)-ОБЩАЯ ИСТОРИЯ (ПО ПЕРИОДАМ)-GENERAL HISTORY (BY PERIOD)

УДК: 328 (581)

**МАҚОМИ ПАРЛАМЕНТ ДАР ҚОНУНИ АСОСИИ
ҶУМҲУРИИ ИСЛОМИИ АФҒОНИСТОН**

ИСКАНДАРОВ Қ.,

**Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ
САИД М.С.,**

Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон

Мавзӯи парламент ва интихоботи парламентӣ дар Афғонистон собиқаи чандон тӯлонӣ надорад. Барномаи ислоҳоти низоми ҳукумати дар замони амир Шералихон байни солҳои 1862-1878 аз тарафи Сайид Ҷамолиддини Афғонӣ матраҳ гардид. Мафкураи ба миён омадани парламент баъд аз як давраи рукуди тӯлонӣ ва боҳти ҳукумати диктатории Абдурахмонхон ва шурӯи зимомдории амир Ҳабибуллоҳхон аз тарафи як теъдод равшанфикрон ва ислохталабон, ки муташаккил аз қишри мухталифи кишвар буданд, тарҳрезӣ шуда буд.

Далелҳои ташкили мақоми қонунгузор иборат аз ду палата аз он иборат буд, ки Қонуни асосии Афғонистон парламентаро муташаккил аз ду палата (Вулуси Ҷирга ва Мишрону Ҷирга) медонад.

Тарафдорони низоми дупалатагӣ муътақиданд, палатаи аввал мазҳари тундӣ ва шитобзадагии ҳукумати демократӣ аст ва муҳтоҷи василае аст, ки онро назорат кунад. Ташкили палатаи болоӣ ниҳоят муҳим ва зарурӣ аст ва ба ҳамин далел аст, ки аксари кишварҳои ҷаҳон дар ҳоли ҳозир аз ҳарду маҷлис истифода мекунанд [2, 113].

Ҳарчанд дар аввалин низомномаи Афғонистон, ки дар даврони подшоҳии Амонуллоҳ дар соли 1922 аз тарафи Луйи Ҷирга тасвиб шуд, хабаре аз парламент набуд ва танҳо маҷлиси машваратӣ пешбинӣ шуда буд. Баъдан дар Усули асосии соли 1931 давраи Муҳаммад Нодиршоҳ Шӯроӣ миллии дупалатаӣ: Шӯроӣ милли ва Маҷлиси аён (Вулуси Ҷирга ва Мишрону Ҷирга) пешбинӣ шуд. Баъд аз он таърих то имрӯз тамоми қавонини Афғонистон парламентҳоро ба шакли дупалата тасвиб намудаанд.

Бинобар ин, лозим аст то таърихи парламентаро дар қавонини асосии Афғонистон ба сурати гузаро мурур кунем, ҳарчанд дар гузаштаҳо бештар парламент интисобӣ (таъйинӣ) буд то интихобӣ.

1. Дар замони шоҳ Амонуллоҳхон аввалин Қонуни асосӣ ба номи Низомномаи асосии Афғонистон дар соли 1922 ба тасвиб расид, аз парламент ҳарфе дар он нест, аммо дар моддаи 39 маҷлиси машваратӣ ва Шӯроӣ давлатӣ пешбинӣ шудааст. Ин маҷлиси аввали интисобӣ иборат аз маъ-

мурини давлатӣ буд, онҳо фақат ҳаққи машварат додан, ариза пешниҳод карданро доштанд.

2. Дар Усули асосии соли 1931 дар замони Муҳаммад Нодиршоҳ як фасли ҷудогона таҳти унвони Шӯрои миллӣ дарҷ шуда буд, ки дар он ҷойгоҳи вакилон, нақш ва тарзи фаъолияти Шӯрои миллиро аз моддаи 37 то 72 ба сурати муфассал баён намудааст [3]. Дар ҳақиқат ин аввалин парламенти кишвар буд, ки аз тарафи шоҳ ифтитоҳ шуд. Аъзои он 111 нафар, аз ҷамъи касоне, ки дар Луйи Ҷиргаи соли 1930 ба Кобул омада буданд, интихоб гардиданд, дар ин усулнома вакилон ҳаққи тасвиби қавонин ва бӯҷаро доштанд ва тавонистанд вазиронро ба маҷлис барои додани тавзеҳ даъват кунанд. Салоҳияти ба парламент даъват кардан ва барканории вазиронро надоштанд, аммо ду мушкили умда ба сари роҳи ин шӯро қарор дошт. Яке ин ки аъзои парламент аз салоҳиятҳои лозим бархурдор набуданд ва наметавонистанд бар хилофи мавзеи давлат амал кунанд. Дуюм ин ки вакилон интихобӣ ва бештар вобастаи давлат буданд то миллат. Дар ҳақҳоҳӣ ба нафъи миллат кори чандоне анҷом дода наметавонистанд.

3. Соли 1964 дар замони подшоҳии Муҳаммадзоҳиршоҳ аз тарафи Луйи Ҷиргаи Афғонистон Қонуни асосии нав ба тасвиб расид. Ин қонун ба маҷлис салоҳиятҳои бештар қоил гардида, дар моддаи 41 тасреҳ меодрад, ки Шӯро дар Афғонистон мазҳари иродаи мардум аст ва аз миллат намояндагӣ мекунад. Мардуми Афғонистон тавассути Шӯро ба ҳаёти сиёсии мамлакат саҳм мегиранд. Ҳар узви Шӯро, дар ҳоле ки аз як ҳавза интихоб шуда, дар воқеъ изҳори раъйи умумии мардуми Афғонистонро мадори қазоват қарор медиҳад [4]. Моддаи 42-и ин қонун ба дупалата будани парламент таъкид дорад: Вулуси Ҷирга ва Мишрони Ҷирга. Қонуни асосии соли 1964 ихтиёрооти зиёд ба парламент қоил гардида буд ва аз ҳамин хотир соҳибназарон ба ин боваранд, ки даҳаи шасти асри бистум беҳтарин давраи парламент дар таърихи низоми шоҳӣ шумурда мешавад.

4. Дар Қонуни асосии раёсати ҷумҳурии Муҳаммад Довуд (1977) Миллӣ ҷиргаи якпалатагӣ пешбинӣ шуд. Дар моддаи чихилу ҳаштум омадааст: «Миллӣ ҷиргаи Афғонистон мазҳари иродаи мардум аст ва аз миллат намояндагӣ мекунад» [5]. Аммо ин қонун ҳеҷ гоҳ иҷро нашуд.

Ба асоси ин қонун як бори дигар мақоми парламент поин омад ва дигар аз он парламенти пӯёе, ки тайи ду давра барои мардуми кишвар умед ва барои давлат ба унвони боздоранда ва маҳдудкунандаи қудрати давлат матраҳ буд, аз миён рафт ва Афғонистон дучори бӯҳрони амиқе бештар аз ду даҳа то тасвиби Қонуни асосии ҷадиди соли 2003 шуд.

5. Баъд аз табаддулоти соли 1978 Ҳизби демократии халқ Миллӣ ҷирга ҳам аз байн рафт ва ба ивази он Шӯрои инқилобӣ ба миён омад, санаде бо номи Усули асосии Ҷумҳурии Демократии Афғонистон қабул карда шуд. Дар моддаи 38 Усули асосӣ омадааст: «То замоне, ки шароити лозим ҷиҳати интихоби озоди Луйи Ҷирга (Шӯрои олий) мусоид гардад, Шӯрои

инкилобӣ олитарин органи давлати Ҷумҳурии Демократии Афғонистон мебошад [6].

6. Доктор Начибуллоҳ Раиси Ҷумҳурии Афғонистон дар соли 1987 Луйи Чиргаро дар Кобул даъват намуд ва Луйи Чирга соли 1987 баъд аз баҳс ва машварат Қонуни асосии чадидро ба тасвиб расониданд, ин қонун назар ба Усули асосии соли 1980 мутараққӣ буд ва ба парламент нақш дода шуд. Дар модаи 77 Шӯрои миллӣ олитарин органи қонунгузори Ҷумҳурии Афғонистон шинохта шуд. Дар ин қонун ҳам Шӯрои миллиро муташаққил аз ду палата тасвиб намуданд [7].

Ҳарду маҷлиси Шӯро дар соли 1988 оғоз ба кор намуд, аммо ин парламент бештар муташаққил аз аъзои ҳизб буд то намояндагони тамоми ақшори ҷомеа, ба ҳамин хотир мардум эътимоди лозимро ба вакилон надоштанд ва вакилон ҳам бештар ба манофеи ҳукумат кор мекарданд на мардум.

Ҷойгоҳи парламент дар Қонуни асосии соли 2004. Баъд аз фурупошии ҳукумати доктор Начибуллоҳ, Афғонистон барои муддати 14 сол бидуни парламент ва қувваи қонунгузор буд, дар даврони ҳукумати устод Бурҳониддин Раббонӣ, Шӯрои аҳли ҳаллу ақд доир шуд, аммо ин Шӯро аз як тараф интихобӣ набуд ва аз тарафи дигар фақат барои як мавриди хос монанди Луйи чирга доир шуда буд ва баъд аз тасвиби давоми ҳукумати устод Раббонӣ барои 18 моҳи дигар, ин Шӯро аз ҳам пошид, аммо аз баъд аз фурупошии низоми толибонӣ, ки дар он хабаре аз парламент ва дигар усулҳои демократӣ ва ҳукумати мардумсолор набуд, кишвар бештар ба як мотамкада мемонд то кишваре, ки дар он инсонҳои баробарҳуқуқ дар фазои ҳамдигарӣ зиндагӣ менамоянд, дар чунин вазъият ҳаводиси 9 ва 11 сентябр ба вуқӯъ пайваست, ки дар аввали Аҳмадшоҳ Масъуд раҳбари муқовимати Афғонистон шаҳид шуд ва дар дувумӣ бурҷҳои дугонаи тижоратии Нью-Йорк аз тарафи ал-Қоида ҳадаф қарор гирифт ва давлати Амрико мутаваҷҷеҳи хатари ҷаҳонии терроризм гардида, мусамма бар амри барандозии ҳукумати толибон дар Афғонистон шуданд. Лизо бар асоси тавофуқот, ки дар он эҷоди Идораи муваққат, доир намудани Луйи чиргаи изтирорӣ, идораи интиқоли ва доир кардани Луйи чиргаи Қонуни асосӣ, интиҳоботи раёсати ҷумҳурӣ ва парламентӣ, дар як калом тарҳи ҳукумати чадид рехта шуд, мавориди ёдшуда яке пайи дигаре мавриди иҷро қарор гирифтанд. Тарроҳони Қонуни асосии соли 2004 тасмим бар эҷоди як парламенти қавӣ гирифта ва механизмҳои бештареро нисбат ба қавонини асосии қаблӣ тарҳ намуда, дар қонун ғунҷониданд ва бо истифода аз салоҳиятҳои хеш як парламент барои ин ниҳоди мардумӣ сохтанд. Ин қонун тавре тарроҳӣ гардид, ки барои парламенти дупалатаӣ нақши муҳимме дар ростои намояндагӣ аз шаҳрвандон, сохтани кишварро барои он мадди назар гирифтанд. Онҳо парламенти дупалатаиро таъриф ва дар соҳаи қудрати қонунгузорӣ ва назорат бар давлат барои он ихтиёрооти қавонини мавриди ниёз ва назорат бар афзоиши беравияи қудрати қувваи иҷроия эъто мекунад. Тарроҳони Қонуни асосӣ умедвор буданд, ки парламент

мучаҳҳаз бо ин салоҳиятҳо, муассиртар воқеъ шуда ва нақши созанда дар анҷоми вазоифи қонунии ҳеш бозӣ кунад [12].

Аъзои Луйи чиргаи Қонуни асосии соли 2003 дар шаҳри Кобул Қонуни асосиро дар 12 фасл ва 162 модда ба тасвиб расонданд. Дар ин қонун фасли мушаххас барои Шӯрои миллий ихтисос дода шудааст.

Дар моддаи 81 Қонуни асосӣ омадааст: Шӯрои миллии Ҷумҳурии исломии Афғонистон ба ҳайси олитарин органи олии қонунгузор мазҳари иродаи мардум аст ва аз миллат намояндагӣ мекунад. Дар моддаи 82 ду-палатаӣ будани парламент мавриди таъйид қарор гирифтааст, Шӯрои миллии муташаккил аз ду палата, Вулуси чирга ва Мишрону чирга мебошад, ҳеҷ шахс наметавонад дар як вақт узви ҳарду маҷлис бошад [8]. Ин Қонуни асосӣ вижагиҳои хуберо барои парламент дар назар гирифтааст, ки инак ба баъзе мавриди муҳимми он ишора хоҳем намуд.

Яке аз вижагиҳои интиҳоботҳои парламенти соли 2005 нуқтаи поён гузоштан ба тавофуқоти Бонн буд. Охири марҳалаи тавофуқоти Бонн интиҳоботи парламенти соли 2005 дар Афғонистон буд, зеро ба тартиб эҷоди идораи муваққат тадбири Луйи чиргаи изтирорӣ, идораи интиқоли, сохти комиссияҳои мустақил, урду ва пулиси миллий, Луйи чиргаи Қонуни асосӣ ва тасвиби он, интиҳоботи Раёсати ҷумҳурии соли 2004 ва дар охир ҳам интиҳоботи парламенти кишвар пешбинӣ шуда буд, ҳарчанд интиҳоботи парламенти бо таъхир рӯ ба рӯ шуд, аммо саранҷом ба таърихи 18 сентябри соли 2005 доир шуд.

Вижагии дувум он буд, ки ин интиҳобот аввалин интиҳоботи парламенти саросарӣ дар кишвар ба ҳисоб мерафт. Баъд аз соли 1969, ки дувумин даври Шӯрои миллий дар даҳаи демократӣ буд, бо кудатои сардор Муҳаммад Довуд алайҳи Муҳаммадзоҳиршоҳ дар соли 1973 парламент аз байн рафт ва то соли 2005 ҳеҷ гуна интиҳоботи парламенти сурат нагирӣфт ва парламенте ҳам вучуд надошт.

Вижагии сеум вобаста ба ҳузур ва нақши занон дар парламенти Афғонистон буд. Дар Афғонистон барои аввалин бор баъд аз интиҳоботи парламенти соли 1969, ки дар он фақат чаҳор зан, ду нафар аз Кобул, як нафар аз Ҳирот ва як нафар ҳам аз Қандаҳор ба парламент роҳ ёфта буданд, ин аввалин бор буд, ки занон дар Афғонистон ба сурати сахмияи Қонуни асосӣ ба парламент роҳ ёфтанд.

Ниҳоят вижагии чорум муайян гардидани сахмияҳои ҷинсиятӣ дар қонун аст. Ин навъ сахмияҳо мумкин аст дар Қонуни асосӣ ва ё дар Қонуни интиҳоботи як кишвар муайян шуда бошанд. Масалан, дар Қонуни интиҳоботи Афғонистон 27 дарсад курсиҳои парламент барои занон дар назар гирифта шудааст. Ва ин сахмияи қонунӣ занонро қодир месозад то дар раванди сиёсӣ ва ҳукуматдорӣ кишвар ва ҳам дар тағйири қавонини химоят ба нафъи занон иқдом намоянд, чунончи баъдҳо тасвиби қонуни манъи хушунат алайҳи занон ва чандин қонуни дигарро метавон ном бурд. Баъзе аз кишварҳо дар қонун сахмия таъйин накарданд ва аҳзоби сиёсӣ ба

таври довталабона сахмияе барои занон дар феҳристи интихоботии ҳизбашон дар назар мегиранд, монанди Олмон, Норвегия ва Шветсия [1].

Дар Афғонистон сахмияи ҷинсиятии қонунӣ мадди назар гирифта шудааст, зеро дар Афғонистон, ки низоми демократиро таҷриба мекард, аз як тараф аҳзоби сиёсӣ он зарфияти лозимро надоштанд то занонро ба парламент муаррифӣ ва ҳимоят намоянд ва аз тарафи дигар нақши аҳзоби сиёсӣ дар интихобот монанди баъзе аз кишварҳо барҷаста нест, афрод ба сурати мустақил худро номзад менамуданд, аҳзоб нақши таъйинкунандаро дар интихоботи парламентӣ надоштанд. Ба ҳамин манзур Қонуни асосӣ ба ивази қоил шудани сахмия ба аҳзоби сиёсӣ ба шахрвандон ҳақ додааст, аммо агар сахмияи ҷинсиятӣ дар Қонуни асосӣ мадди назар қарор намегирифт, бисёр мушкил буд то занон ба сурати мустақилона ва бидуни сахмияи қонунӣ ворида парламент шаванд. Бар асоси параграфи ахири моддаи 83 Қонуни асосӣ 27% кулли курсҳои парламенти Афғонистон барои занон дар назар гирифта шудааст.

Инчунин моддаи нуздаҳуми Қонуни интихобот дар ин маврид сароҳат дорад: «Вулуси ҷирга дорои 249 курсӣ мебошад, ки аз маҷмӯи курсҳо ба теъдоди 10 курсӣ барои кӯчиҳо ва 239 курсӣ бо дарназардошти таносуби нуфус ба вилоятҳо ихтисос дода мешавад ва аз маҷмӯи курсҳо аз ҳар вилоят ба таври миёна ҳадди ақал ду вакили зан ба узвияти Вулуси ҷирга роҳ меёбад»[9]. Агар ҳимоятҳои қонунӣ аз занон вучуд намедошт ба яқин ҳузури занон дар парламенти кишвар ва ҳамчунон шӯроҳои вилоятӣ хеле камранг ва ангуштшумор мебуд.

Нуктаи мусбат ва ё вижагии дигари интихобот эҷоди Комиссияи шикоеҳои интихоботӣ аст. Нисбати мушкилот ва шикоеҳои зиёде, ки дар интихоботи Раёсати ҷумҳурии соли 2004 пеш омад, махсусан пас аз эълони натоқи ибтидоӣ теъдод аз номзадҳо шикоеҳои зиёдеро ба Дафтари муштараки танзими интихобот матраҳ карданд. Дар он вақт ниҳоди мустақиле, ки битавонад ба шикоеҳои номзадҳо ва нозирин расидагӣ кунад, вучуд надошт. Тасмим гирифта шуд то як гурӯҳе аз мутахассисони байналмилалӣ дар умури интихобот эҷод шавад. Давлат бар он шуд, ки ниҳоди баррасии шикоеҳои интихоботиро дар интихоботи парламентӣ ба сурати муваққат эҷод кунад.

Бинобар ин, давлат дар интихоботи парламенти соли 2005 ин ниҳодро ба сурати муваққат эҷод намуд. Комиссияи шикоеҳои интихоботӣ як ниҳоди мустақил мебошад, ки бар асоси моддаи 28 Қонуни интихобот ҷиҳати тасмимгирӣ дар мавриди тамоми эътирозот ва шикоеҳои марбут ба интихобот эҷод шудааст.

Ин комиссия барои нахустин маротиба соли 2005 ҷиҳати расидагӣ ба шикоеҳои интихоботии Вулусӣ ҷирга ва шӯроҳои вилоятӣ минҳайси як бахш эҷод шуд. Баъдан зимни баргузори интихоботи шӯроҳои вилоятӣ ва Раёсати ҷумҳурӣ шакл гирифт. Комиссияи шикоеҳои интихоботӣ дар соли 2012 аз ҷониби Раиси ҷумҳур ба ҳайси як ниҳоди мустақил ва доимӣ, ба манзури расидагӣ ба эътирозот ва шикоеҳои интихоботӣ эҷод шуд.

Яке дигар аз вижагиҳои интихоботи парламенти солҳои 2005 ва 2010 нисбат ба интихоботҳои гузашта ҳузури нозирони миллӣ ва байналмилалӣ буд. Аз ҷумла, дафтари намояндагии СММ дар Афғонистон бо Комиссияи мустақили ҳуқуқи башари Афғонистон дар паҳлӯи соири ниҳодҳои нозир ба сурати муштарак бар иловаи назорат аз интихобот гузоришҳои назоратиашонро сари вақт нашр мекарданд.

Нозирини дохилӣ аз сӯйи аҳзоби сиёсӣ, номзадҳои мустақил ба хотири назорат аз раванди интихобот муаррифӣ мешуданд, Комиссияи мустақили интихобот ба инҳо эътиборнома меод.

Нозирини байналмилалӣ ҳаққи дастрасӣ ба маълумот дар раванди интихоботро доро буда, метавонанд аз раванди интихобот ба таври бетарафона гузориш таҳия ва онро ба ҳукумат, Комиссияи интихоботӣ, намояндагии СММ ва расонаҳо ироа намояд.

Дар интихоботи парламенти Афғонистон нақши СММ барҷаста буд. Мутобиқи тавофуқоти Бонн намояндагии СММ вазифадор буданд то интихоботро татбиқ ва ҳимоят кунанд. Дастгирии молии интихобот низ аз тарафи кишварҳои таъминкунанда амалӣ мегардад.

Бояд зикр намуд, ки баъзе салоҳиятҳои, ки дар Қонуни асосии соли 2004 барои қувваи қонунгузор пешбинӣ гардида буд дар ҳеҷ яке аз қонунҳои асосии гузашта ва на ҳам дар парламентҳои пештара собиқа надорад. Масалан, ҳар гоҳ Раиси ҷумҳур бихоҳад ҳолати изтирорро дар кишвар эълон кунад, ин эълон ниёзманди таъйиди парламент мебошад. Маҷлиси намояндагон мутобиқи Қонуни асосӣ салоҳият дорад алайҳи Раиси ҷумҳур ба хотири иртиқоб ба ҷароими зиддибашарӣ, хиёнати миллӣ ва ҷиноят тарҳи иттиҳом намояд ва пас аз тасвиби он бо раъйи ду сеvуми аъзо Лӯйи ҷирғаро доир кунад ва муқаддамоти муҳокимаро фароҳам намоянд.

Ҳатти асосие, ки аз тарафи Раиси ҷумҳур таъйин мешавад, ба таъйиди парламент ниёз дорад. Парламент созмони қонуние аст, ки Раиси ҷумҳур шахсан истеъфои худро эълон мекунад. Ҳамзамон ташкили ҳукумат баъд аз ташкили Шӯрои миллӣ эътибори қонунӣ пайдо мекунад.

Қувваи қазоияи рӯкни мустақили давлат мебошад ва дар муқобили ду қувваи дигари давлат аз истиқлоли комил бархурдор ҳастанд. Аммо аз нигоҳи шакл мутобиқи ҳидояти Қонуни асосии кишвар, аъзои Шӯрои олии Стра маҳкама [11] аз тарафи Раиси ҷумҳур ба парламент муаррифӣ мегарданд ва баъд аз гирифтани раъйи эътимод аз ҷониби парламент ва адои савганд дар ҳузури Раиси ҷумҳур ба қорашон оғоз мекунанд.

Албатта, Қонуни асосӣ ба хотири ин ки қувваи сегонаи кишвар бо ҳам иртиботи зинда ва дар айни ҳол мустақил дошта бошанд, чудосозии қуввахоро ба сурати асосӣ таъриф ва тарсим намудааст.

Яке дигар аз вижагиҳои он, ки Қонуни асосӣ ба парламент бахшида буд, ҳамоно нақши назоратӣ ба парламент аст. Дар натиҷаи баррасӣ агар вазъи мавҷуд нисбат ба барномаҳои мавриди назар тафовут ва инҳироф дошта бошад, рафъ ва ислоҳи он тавсия мешавад ва дар натиҷа ниҳоди масъул дар уҳдаи ислоҳи он мебарояд [10, 211-217]. Салоҳиятҳои назоратӣ ба

парламент ба ин далел дода шудааст, то битавонад тавозуни қувваҳоро ҳифз намуда ва пеши роҳи худсарихои ҳукуматро бигирад ва ҳукумат ҳам ҳар лаҳза бояд мутаваҷҷеҳи амалкардаш буда, ба истезоҳ ва назорати парламент мувоҷеҳ хоҳад шуд, то сарҳади салби салоҳият шудан аз вазифа. Нақши назоратии парламент, ҳукуматро водор месозад, то заминаи тадбиқи яқсони қонунро болои ҳама мардуми кишвар муҳайё бисозад, зеро парламент аз як тараф намояндагӣ аз мардум мекунад ва аз тарафи дигар қонунгузор ва назоратгари тадбиқи қонун дар ҷомеа низ мебошад.

Мавҷудияти гурӯҳҳои парламенти барои парламент дар дунёи модерн як асл талаққӣ мешавад. Ба таври хос дар низомҳои монанди Афғонистон, ки маҳрум аз амалкарди аҳзоби сиёсӣ дар парламент ҳастанд, интизор меравад, ки гурӯҳҳои парламенти холигии сиёсиро пур кунанд ва василаи барои шаклирии афкори сиёсӣ ва кӯмак ба намояндагони парламент бошанд, то бо инсичоми дуруст ва ҳамоҳанг амал кунанд. Гурӯҳҳои парламенти мумкин аст ба эҷоди мавқеиятҳои муштарак, ки фаротар аз дидгоҳҳои фардӣ нисбат ба қувваи иҷроия созмондеҳӣ мешавад, кӯмак кунанд. Усули вазоифи дохилӣ дар мавриди ончи дидгоҳҳо ва тамоюлоти муштарак номида шудааст, таърифе ироа накардааст. Бо ин ҳол, қавонин ҳаққ аст, ки ҳаҷ гурӯҳи парламенти наметавонад бар ҳилофи муқаррароти Қонуни асосӣ шакл бигирад, ба ин маънӣ, ки ин гурӯҳҳо наметавонанд барои намояндагии манофеи шахсӣ, минтақавӣ, мазҳабӣ, қавмӣ, забонӣ ё қабилӣ ташкил шаванд. Интизор бар он аст, то гурӯҳҳои парламенти Афғонистон дар ҷаҳорҷӯбаи сиёсии воҳид дар баҳсҳои парламенти намояндагӣ кунанд.

Бо он чи гуфта омадем, возеҳ гардид, ки интиҳоботи парламенти солиҳои 2005 ва 2010 дорои вижагиҳои фаровон буд, ин вижагиҳо заминаро барои рушди фарҳанги демократӣ ва интиҳоботи озод мусоид сохт, ба ҳамин хотир гурӯҳҳои мухталифи мардуми Афғонистон аз фармондеҳони ҷиҳодӣ то раҳбарони сиёсии аҳзоб, аз тоҷири миллӣ то равшанфикрон, аз шахсиятҳои бонуфузи мардумӣ то афроди одии ҷомеа, ҳама дар маъракаи номзад шудан дар парламент сарм гирифтанд ва ҳудро сабти ном намуданд. Аммо бо ин ҳама интиҳоботи парламенти Афғонистон ҳолӣ аз мушкилот ва ҷанҷолҳо набуд, танаввуъ ва ихтилофоти қавмӣ, забонӣ ва ҳизбӣ гоҳе сабаби бештари мушкилот мешуд. Аксари вакилон аз нишони қавмӣ ва забонӣ ва ҳизбиашон раъӣ гирифтанд, то раъӣи умумӣ ва миллӣ ва ин масъала бештар сабаби шиғофҳои амиқ дар мавқеъгириҳои парламент дар муқобили нақзи қонун, ки аз тарафи ҳукумат сурат мегирад, гардид. Аз тарафи дигар, толибон ба унвони душмани низом мардумро таҳдид мекарданд, ки дар интиҳобот сарм нагиранд, авзои амниятӣ назар ба интиҳоботи Раёсати ҷумҳурӣ бадтар шуд ва аз тарафе тақаллуботи интиҳоботӣ яке дигар аз ҷолишҳои умдаи интиҳоботи парламенти соли 2005 ва 2010 буд, ки боиси сарусадҳо ва мушкилоти зиёд шуд. Матраҳ набудани сатҳи савод ва дониш яке аз навоқиси умдаи низоми интиҳоботи парламенти буд. Масалан, қайд намудани сатҳи таҳсил матраҳ набуд, бинобар ин, дар

парламент чое, ки қувваи қонунгузорӣ бояд қонунро мавриди баррасӣ ва қабул қарор диҳад, аксаран афроди бонуфуз, фармондеҳон, афроди сармоядор ва камсавод ва ҳатто бесавод дар парламент роҳ ёфтанд. Аз ин рӯ, замина барои афроди таҳсилёфта ва босавод маҳдуд шуд.

Ҳамин тавр, бо ҳама мушкилот вазъи ногувори амниятӣ ва мавҷуд будани тақаллуб дар интиҳоботи парлумонӣ, парлумон дар низоми сиёсии Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон нақши калонро ифода намуд. Фаъолияти вакилон то охири марҳала мавҷудияти давлат (15 уми августи соли 2021) дар маркази таваччуҳи мардум қарор дошта, ба он уммеди зиёд доштанд.

АДАБИЁТ

1. Амидӣ Ф. Интиҳоботи Афғонистон, чойгоҳи сахмияи чинсиятии парламенти Афғонистон дар ҷаҳон [Манбаи электронӣ]. <https://www.bbc.com/persian/afghanistan-45869978> (Низоми дастрасӣ: 18 октябри соли 2018).
2. Ҷ. Бушаҳрӣ. Ҳуқуқи асосӣ, усул ва қавоид. Чопи аввал. -Кобул, 2008.-317 с.
3. Қавонини Афғонистон. Усули асосии давлати Афғонистон.-Кобул, 1931.
4. Қонуни асосии Афғонистон (1964)//Ҷаридаи расмӣ. №12, 1964.
5. Қонуни асосии Афғонистон (1976)//Ҷаридаи расмӣ Вазорати адлия. №1, 1355 (1976).
6. Усули асосии Ҷумҳурии Демократии Афғонистон (1980). Нашри ҷавулодаи ҷаридаи расмӣ, 1980.
7. Қонуни асосии Ҷумҳурии Афғонистон (1987)//Ҷаридаи расмӣ. №15, 1987.
8. Қонуни асосии Афғонистон, 2004. Кобул: Комиссионии мустақили ҳуқуқи башар, 2004.
9. Қонуни интиҳоботи Афғонистон. Ҷаридаи расмӣ Вазорати адлия. № 1012. Кобул, 2009.
10. Муҳаммадӣ А. Афғонистон ва давлати модерн. Чопи аввал.- Кобул, 2015. -280 с.
11. Сачҷодӣ С. Парлумон, қонунгузорӣ, назорат ва намояндагӣ. -Кобул: Донишгоҳи хотамунабӣ, 2012.-357 с.
12. Шамшод З., Малёр З. Парламенти Афғонистон, вазоиф ва салоҳиятҳои мундариҷи Қонуни асосӣ ва амалкарди он баъд аз соли 2001 [Манбаи электронӣ]//[www.https://areu.org.af/publication/1902](https://areu.org.af/publication/1902) (Низоми дастрасӣ феввали 2018).

МАҚОМИ ПАРЛАМЕНТ ДАР ҚОНУНИ АСОСИИ ҶУМҲУРИИ ИСЛОМИИ АФҒОНИСТОН

Парламент ва интиҳоботи парламентӣ дар Афғонистон собиқаи чандон тӯлонӣ надорад. Дар мақолаи мазкур сайри кӯтоҳи таърихӣ дар бораи ба вуҷуд омадани парламент ва вижаҳои фаъолияти он шудааст. Таваччуҳи бештаре ба чойгоҳи парламент дар Қонуни асосии соли 1964 мабзӯл гардидааст, ки он дар замони подшоҳии Муҳаммадзоҳиршоҳ аз тарафи Луйи ҷиргаи Афғонистон ба тасвир расид.

Аъзои Луйи чиргаи Қонуни асосии соли 2003 дар шаҳри Кобул Қонуни асосиро дар 12 фасл ва 162 мода ба тасвиб расонданд. Дар ин қонун фасли мушаххас барои Шӯрои миллӣ ихтисос дода шудааст. Соли 2005 аввалин интихоботи парламентӣ дар асоси ин қонун баргузор карда шуд. Дар мақола чанд вижагии интихоботи парламенти солҳои 2005 ва 2010 баршумурда шудааст.

Калидвожаҳо: *интихобот, парламент, конституция, монархия, Қонуни асосӣ, нозирон, Луйи чирга, Шӯрои миллӣ, қонуни интихобот.*

РОЛЬ ПАРЛАМЕНТА В ОСНОВНОМ ЗАКОНЕ ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКИ АФГАНИСТАН

Парламент Афганистана и парламентские выборы не имеют долгой истории. В статье сделан краткий экскурс в историю формирования института парламентаризма и особенности его деятельности. Большое внимание уделено месту парламента в Конституции 1964 года, которая была ратифицирована Лойя Джиргой Афганистана во время правления Мухаммеда Захир Шаха.

Члены Конституционной Лойя джирги 2003 года в Кабуле ратифицировали Конституцию, состоящую из 12 разделов и 162 статей. Закон предусматривает специальный раздел для Национального совета. В 2005 году в соответствии с законом были проведены первые парламентские выборы. В статье перечислены некоторые особенности парламентских выборов 2005 и 2010 годов.

Ключевые слова: *выборы, парламент, конституция, монархия, Основной закон, наблюдатели, лоя джирга, национальный совет, Закон о выборах.*

PLACE OF PARLIAMENT IN THE BASIC LAW OF AFGHANISTAN

The Afghan parliament and parliamentary elections do not have a long history. The article provides a brief excursion into the history of the formation of the institution of parliamentarism and the features of its activities. Much attention is paid to the place of parliament in the 1964 Constitution, which was ratified by the Loya Jirga of Afghanistan during the reign of Muhammad Zahir Shah.

Members of the 2003 Constitutional Loya Jirga in Kabul ratified the Constitution, which consists of 12 chapters and 162 articles. The law provides for a special section for the National Council. In 2005, the first parliamentary elections were held in accordance with the law. In article Fisted some of the features of the 2005 and 2010 parliamentary elections.

Key words: *elections, parliament, constitution, monarchy, fundamental law, observers, Loya Jirga, National Council, electoral law.*

Сведения об авторах: Искандаров Косимшо - главный научный сотрудник Института изучения проблем стран Азии и Европы НАНТ. Адрес: пр. Рудаки, 33. Телефон: (+992) 904478989. E-mail:ikas_53@inbox.ru

Саид Муҳаммад Саме - соискатель кафедры общественных наук Таджикского государственного университета коммерции. Адрес: 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти, 1/2, Телефон: +992 (37) 234-83-46, +992 (37) 234-85-46. E-mail: mail@ddtt.tj; tguk@mail.ru

Information about the authors: Iskandarov Kosimsho - Institute of Asian and European Studies of the National Academy of Sciences of the Tajikistan. Address: St. Rudaki Str.,33. Telefon: (+992) 904478989. E-mail: ikas_53@inbox.ru

Said Muhammad Same - Tajik State University of Commerce, applicant for the Department of Social Sciences. Address: 734061, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Dehoti ½. Telefon: +992 (37) 234-83-46,+992 (37) 234-85-46. E-mail: mail@ddtt.tj; tguk@mail.ru

**ТАЪРИХНИГОРӢ ВА МАЪХАЗШИНОСӢ-ИСТОРИОГРАФИЯ И
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ-HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDY**

УДК 90 (575.3)

**ИНЪИКОСИ ЛАШКАРКАШИИ ТЕМУРЛАНГ БА ҲИНДУСТОН ДАР
«ЗАФАРНОМА»-И НИЗОМУДДИНИ ШОМӢ ВА «ЗИНДАГИИ
ШИГИФТОВАРИ ТЕМУР»-И ИБНИ АРАБШОҲ**

Ҳамза КАМОЛ, Шухрат МИРЗОЕВ,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Темурланг баъд аз тасарруфи Хоразму Хуросон, Форсу Ироқ ва дигар шаҳру вилоятҳо соли 1398 ба ҷониби Ҳиндустон лашкар кашид. Ин лашкаркашии ӯ дар сарчашмаҳои таърихии дасти аввал, хусусан «Зафарнома»-и Низомуддини Шомӣ, «Аҷоибу-л-мақдур фи ахбори Темур»-и Ибни Арабшоҳ, «Зафарнома»-и Шарафуддин Алии Яздӣ, «Равзату-с-сафо»-и Мирхонд ва ғайраҳо инъикос ёфтааст. Нахустин асаре, ки пеш аз ин рисолаҳо роҷеъ ба ин масъала таълиф шудааст, «Китоби рӯзномаи ғазовати Ҳиндустон»-и Ғиёсиддин Алӣ мебошад. Муаллифи он дар дарбори Темурланг хидмат намуда, зимни лашкаркашии Темурланг ба Ҳиндустон ӯро ҳамроҳӣ мекард. Аммо аз ҷи сабаб бошад, ки ин асари офаридаи ӯ ба Темур писанд наомад. Бо вучуди ин, «Китоби рӯзномаи ғазовати Ҳиндустон» аз аввалин манбаъҳо дар хусуси ҳуҷуми Темур ба Ҳиндустон махсуб ёфта, аҳаммияти муҳимми таърихӣ дорад.

Аз рӯйи қавонини илми сарчашмашиносӣ омӯзиши лашкаркашии Темурланг ба Ҳиндустон мебояд нахуст аз «Китоби рӯзномаи ғазовати Ҳиндустон»-и Ғиёсиддин Алӣ сурат гирад. Аммо ҳадафи мо, ки баррасии тадқиқи инъикоси лашкаркашии Темурланг ба Ҳиндустон дар «Зафарнома»-и Низомуддини Шомӣ ва «Зиндагии шигифтовари Темур»-и Ибни Арабшоҳ мебошад, нахуст воқеаҳои дар ду асари номбурда мавриди таҳлилу омӯзиш қарор дода, сипас барои таҳлили муқоисавӣ ба асари Ғиёсиддин Алӣ «Китоби рӯзномаи ғазовати Ҳиндустон» муроҷиат менамоем.

Лашкаркашии Темурланг ба Ҳиндустон дар «Зафарнома»-и Низомуддини Шомӣ дар 13 фасл ва рисолаи Ибни Арабшоҳ дар се фасл: «Азимати Темур ба билоди Ҳиндустон», «Найранги Темур дар дафъи пилон» ва «Огоҳ шудани Темур аз даргузашти қозӣ Бурҳонуддин ва ал-малик аз Зоҳири Барқуқ» инъикос ёфтааст. Аз рӯйи навиштаи Низомуддини Шомӣ Темур мақсади лашкаркашӣ ба Хитой ва Хутан дошт, аммо бо сабаби огоҳ шудан аз косташаваии дини ислом дар Дехлӣ ва Канбоит, инчунин тақвият ёфтани бутпарастӣ дар шаҳру навоҳии Ҳинд ишғоли Хитой ва Хутанро ба таъхир гузошта, бо мақсади таҳкими пояҳои дини ислом дар Ҳиндустон лашкаркашӣ ба ин сарзаминҳо аз авлавият қарор медиҳад. Низомуддини Шомӣ ин маъниро чунин тасвир менамояд: «Пеш аз ин ба масомеи шариф расонида буданд, ки бо он ки дини муҳаммадӣ саллалоҳу алайҳи ва

олихи вассалам дар билоди Дехлӣ ва Канбоит ва баъзе дигар аз билоди Ҳиндустон афроштааст ва нақши калимаи тавҳид бар дароҳим ва дано-нири он диёр нигошта, аммо оммаи атрофи он мамолик ба хабосати вучуди куффор мулаввас аст. Ва кофои анкофи он масолик ба залолати умуми бутпарастон мунағғас ва мулки он савб ба мучарради бочу хироҷ аз эшон қонеъ шудаанд... Дар ин вақт зикри ин маонӣ дар бисоти хилофат-паноҳ тоза гардониданд. Раъйи олии ҳазрати соҳибқиронӣ доияи ҳиммати баландро дар ҳаракат оварда, ба-он мултафат шуд, ки арсаи он билодро аз лавси вучуди куффори фуччор пок гардонад» [10,170]. Ин нукта дар «Китоби рӯзнамаи ғазовати Ҳиндустон» айнан зикр шудааст, [2,45] ки ҳатто ҷумлаҳои онҳо шабеҳи ҳамдигаранд. Ин собит месозад, ки Низомуддини Шомӣ дар хусуси лашкаркашии Темурланг на танҳо аз рисолаи Ғиёсиддин Алӣ истифода бурдааст, балки дар баъзан мавридҳо навиштаҳои ӯро бетағйир овардааст.

Ҳамзамон, ин ҳолат бо сабки дигар дар «Зафарнома»-и Шарафуддин Алии Яздӣ [13, 216] ва «Холди барин»-и Муҳаммад Юсуф Валех Исфаҳонӣ Қазвинӣ ба мушоҳида мерасад. Аз ҷумла, муаллифи рисолаи «Холди барин» менависад: «Чун соҳибқирони покэтиқод рӯйи ҳиммати валонехмат ба нияти ғазо ва чиҳод ба савби мамолики Ҳиндустон ниҳод...» [8,246]. Аммо муаррихони дигар, аз ҷумла Ибни Арабшоҳ ва Мирхонд оид ба ин масъала назари дигар доранд. Ба навиштаи Ибни Арабшоҳ сабаби ҳучуми Темур ба Ҳиндустон вафот кардани подшоҳи он Фирӯзшоҳ ва ҷойнишини надоштани ӯ буд, ки Темур мехост аз ин фурсат истифода бурда, онро ба гумоштагони худ бидиҳад: «Дар он ҳангом Темурро хабар расид, ки Фирӯзшоҳ-султони Ҳинд аз заҳмати дунё рафта ва ба раҳмати Яздон пайваста аст. Ва мар ӯро фарзанде нест, ки ҷойгузини вай шавад. Темур бикӯшид, ки вилояти он сомон ба даст гирад» [3,99-100]. Ҳамин маънӣ дар рисолаи Мирхонд васеътар тасвир ёфтааст. Мувофиқи ахбори ӯ баъд аз фавти Фирӯзшоҳ Саранг ва Маллу, ки аз умарои он буданд, набераи Фирӯзшоҳ султон Маҳмурро ба подшоҳӣ бардошта, хостанд ба ин восита ҳокимиятро ба даст оранд. Темур аз ин воқеа воқиф гашта, мақсади тасхири Ҳиндустон намуд [6,1078].

Сабабҳои ҳучуми Темурланг ба Ҳиндустонро Ибни Арабшоҳ ва Мирхонд воқеъбинона тасвир кардаанд. Се муаллифи дар гурӯҳи аввал зикршуда, ки дар дарбори Темур ва Темуриён ифои вазифа мекарданд, зимни инъикоси ҳучуми Темур ба Ҳиндустон, бо тавачҷуҳ ба вазифаҳои хеш маҷбур буданд сабаберо дар ин хусус пайдо намоянд, ки дар он ихтилофи назари омма наафтад. Бинобар ин, ҳучуми Темурро аз рӯйи шариати ислом асоснок намуда, мардуми Ҳиндро куффор ва паҳн кардани дини исломро дар он ҷо сабаби мувофиқ донистанд. Аммо ҳақиқат ин аст, ки баъд аз вафоти Фирӯзшоҳ авзои сиёсии Ҳиндустон мураккаб гардид. Темурланг аз ин фурсат истифода намуда, бо мақсади вусъат додани сарҳади давлати худ ва ғорати Ҳиндустон, ки аз ғанитарин мамолики ҷаҳон ҳисоб мешуд [11,734], «пас аз чор моҳи омодагӣ бо 400 ҳазор аскар» [14,26] ва мувофиқи

ахбори рисолаи «Манам Темури чаҳонкушо» бо 120 ҳазор нафар [5,238] лашкар кашид. ӯ ин лашкаркашии худро бо қонунҳои мазҳабӣ асоснок карда, тобистони соли 1398 Амударёро убур намуд ва нахуст ба Андароб ва аз он ҷо ба воситаи дарёи Синд ба Катур расид.

Аз рӯйи ахбори Ғиёсиддин Алӣ, Низомуддини Шомӣ ва Шарафуддин Алии Яздӣ, Темур баъд аз воқеаи Катур ба ҷониби вилояти Эрёб ҳучум намуда, онро дар тасарруфи худ даровард ва дар он ҷо дар муддати чордаҳ рӯз масҷиди ҷомеъ сохта, сипас қалъаи Шинузон ва 13 сентябри соли 1398 қалъаи Нағзро гирифт [2,57-68;9,272;13,223]. ӯ шаҳру қалъаҳои водии дарёи Ҷамал, мавзёҳои Ҷинҷон, Сихвол, Ҷихвол, Ачудан ва ғайраҳоро забт карда, ба қалъаи Батнир наздик шуд. Темур дар қалъаи Батнир ба муқобилияти саҳти Баҳодурхон дучор омад. Баъдан бо ӯ музокира намуда, ҳангоми мулоқот ӯро ба қатл расонид ва ба куштори мардуми бегуноҳ дастур дод. «Писарони Баҳодурхон, ки чунин хиёнат аз амири машҳур диданд, даст аз зиндагӣ бишустанд ва нахуст занон ва атфоли худро дар дохили қалъа бидустанд ва он гоҳ даст ба шамшер бурда, ба Темур ҳамла карданд, то ҳама аз дами теги душман гузаштанд» [7,440]. Зимни ин ҳодиса Темур 10 ҳазор нафарро ба қатл расонида, шаҳро вайрон сохт [6,1083].

Мувофиқи ахбори Низомуддини Шомӣ, Темур 14 ноябр ба қалъаи Фирӯзбандагон ва шаҳри Сарастӣ, Фатҳобод, 17 ноябр ба қалъаҳои Раҷхбур ва Асиндӣ ва ба дигар вилояту шаҳрҳо лашкар кашида, 13 декабри соли 1398 ба Дехлӣ наздик шуд [9,267-289]. Ғиёсиддин Алӣ, Шарафуддин Алии Яздӣ ва Мирхонд ишғоли ин шаҳрҳоро аз ҷониби Темурланг шабеҳи Низомуддини Шомӣ тасвир намудаанд. Аммо Ибни Арабшоҳ дар рисолаи худ номи ин шаҳрҳоро зикр накарда, ба таври умумӣ мефармояд, ки яке аз сабабҳои асосии даст ёфтани Темур ба Ҳиндустон ба саркашӣ оғоз кардани бародари Маллу Шорангхон (волии диёри Мултон) буд: «Бародари вай Шорангхон, волии диёри Мултон, ба саркашӣ бархост ва қабоили ҳиндуро дуй дар қор ва хилоф ошқор шуд. Ин ихтилоф мар Темурро беҳтарин мададгор ва қавитарин пуштибон ва дастёр буд» [1,129]. Ибни Арабшоҳ чанги байни Темур ва Шорангхонро муддати ҳашт моҳ арзёбӣ карда, сипас муборизаи Темурро бо Маллу инъикос менамояд, ки мувофиқи он Маллу шикаст хӯрда, Темур ба ҷониби Дехлӣ ҳаракат менамояд: «Чун сипоҳи Ҳинд пароканда ва торумор шуд ва риштаи қорашон аз ҳам бигусаст, мардонашон табоҳ ва султонашон Маллу ба роҳи ҳазимат шуд. Темурро фармонравоии Ҳинд мусаллам гашт ва амраш, он гуна ки дар Самарқанд ҷорӣ буд, бад-он диёр бигашт. Пилбонон пилони чангиро фароҳам оварда, бад-ӯ супурданд ва ӯ ба ҷониби шаҳри Дехлӣ, пойтахти Ҳинд рӯй намуд...» [1,133]. Ибни Арабшоҳ баъзе ҳаводисро печида ва муғлақ тасвир намудааст. Масалан, Маллу, ки сарлашқари султон Маҳмуд буд, дар асари Ибни Арабшоҳ вазири Фирӯзшоҳ ва баъд аз вафоти ӯ шоҳи Ҳинд зикр шуда, пеш аз ишғоли шаҳрҳои Дехлӣ, Лоҳур, Кашмир ва ғайраҳо Темурро фармонфармои тамоми Ҳинд доништааст [1,133].

Бино ба ахбори Гиёсиддин Алӣ, Низомуддини Шомӣ ва Шарафуддин Алии Яздӣ Темурланг хангоми наздик шудан ба шаҳри Дехлӣ 17 декабри соли 1398 фармон дод, ки 100 ҳазор нафарро, ки аз дарёи Синд то ин чо асир гирифта буд, дар наздикии Панипат, дар соҳили дарёи Чамад ба қатл расонанд. Сабаби қатли ин асирон дар он буд, ки Темурланг мехост хангоми ҳучум ба Дехлӣ аз ақибгоҳи худ осуда бошад [4,449]. Зеро асирон метавонистанд ба ҷониби лашкариёни султон Маҳмуд ва Маллу, ки шумораи онҳо ба 10 ҳазор савора, 25 ҳазор пиёда ва 127 фили ҷангӣ баробар буд, гузашта, дар мубориза кӯмак намоянд.

Темур лашкари подшоҳи Дехлӣ султон Маҳмуд ва Маллухонро шикаст дода, мардуми зиёди дигарро ба қатл расонид. Низомуддини Шомӣ фоҷиаи анҷомдодаи Темурро дар ин шаҳр бо фоҷиаҳои Исфаҳону Систон муқоиса карда, мефармояд: «Ва аз хуни сиёҳон теғи сабзрангро сурх сохтанд ва нили нокомӣ бар чеҳраи амонии эшон кашиданд ва чандон аз он гуруҳ куштанд, ки ҳикояти қатли Исфаҳону Систон мансух гашт» [9,295].

Тавре зикр кардем, Низомуддини Шомӣ дар инъикоси ишғоли шаҳрҳои Ҳиндустон, хусусан Дехлӣ аз ҷониби Темурланг бештар ба рисолаи Гиёсиддин Алӣ таъя кардааст ва ахбори онҳо ҷӣ аз ҷиҳати мазмун ва ҷӣ аз ҷиҳати сабку услуб ба ҳамдигар шабоҳат доранд. Барои мисол воқеаи Дехлиро дар ҳарду сарчашма ҳамчун намуна тасвир менамоем. Гиёсиддини Алӣ мефармояд: «Дар ҳамин рӯз шохзодагону умаро ба иззи арз расониданд, ки аз лаби оби Синд то дар ин манозил 100 ҳазор ҳинду аз куфр ва габр ва бутпараст асир гаштанд ва дар лашкаргоҳ мучтамаъ шуда. Ва дар ҳисоб, ки рӯзи ҷанг ба тарафи габрони Дехлӣ майл кунанд ва ҳучум карда, бад-эшон пайванданд. Ҳукми ярилиги ҷаҳонкушой ба нифоз пайваст ва маҷмӯи ҳиндуёнро, ки дар дасти лашкариён буданд, ба қатл оварданд ва аз хун селобҳо равон шуд» [2,109-110].

Низомуддини Шомӣ оид ба ин масъала аз рисолаи Гиёсиддин Алӣ чунин истифода намудааст: «...ва дар ҳамин рӯз шохзодагону умаро ба иззи арз расониданд, ки аз лаби оби Синд то ин манозил 100 ҳазор ҳинду аз куффору габр ва бутпараст асир гаштанд ва дар лашкаргоҳ мучтамаъ шуда. Ва дар ҳисоб, ки рӯзи ҷанг ба тарафи Дехлӣ майл кунанд ва ҳучум карда, бад-эшон пайванданд. Ҳукми ярилиги ҷаҳонкушой ба нифоз пайваст ва маҷмӯи ҳиндуёнро, ки дар дасти лашкариён буданд, ба қатл оварданд ва аз хуни эшон селобҳо равон карданд» [9,291].

Шарафуддин Алии Яздӣ низ дар тасвири воқеаҳои таърихӣ, хусусан ишғоли Дехлӣ аз ин ду рисола истифода бурдааст. Фарқияти асосӣ дар такмили матнҳо ва сабку услуби таълифи онҳо ба мушоҳида мерасад. Муаррихи дигар Мирхонд бошад, дар инъикоси воқеаҳои дар назар дошташуда ба Шарафуддин Алии Яздӣ бештар пайравӣ карда, дар мазмуни онҳо низ тафовутҳои ҷиддӣ дида намешавад. Аммо ҳучуми Темурланг ба Дехлӣ дар рисолаи «Зиндагии шигифтовари Темур» баръакс рисолаҳои зикршуда ба таври умумӣ ва кӯтоҳ тасвир ёфтааст. Тибқи ахбори Ибни Арабшоҳ хангоми наздик шудани Темурланг ба пойтахти Ҳинд-шаҳри

Дехлӣ мардуми он ба диҷҳои устувори шаҳр баромада, дарвозаҳоро барбастанд: «Ҷ (Темур) бо лашкари анбӯҳ ва сипоҳи фаровон, ки ба ҳамроҳ дошт, гирдогирди он бигрифт. Ва гуфтаанд, ки он гурӯҳи бешуморро ба сабаби бузургии шаҳр ёрои он набуд, ки бар тамоми атрофи он муҳит шаванд. Пас онро аз як сӯй дар ҳисор гирифтанд ва то се рӯз ба кашокашу задухӯрд ба сар бурданд ва вусъати доираи шаҳр чандон буд, ки дар ин муддат ҷониби дигари шаҳр аз ғавғои он хабар наёфтанд» [1,133-134].

Р.Г. Клавихо низ ҳуҷуми Темурро ба Ҳиндустон ба таври умумӣ ва кӯтоҳ зикр кардааст. Ҷ соли ҳуҷуми Темурро ба Ҳинд ва ишғоли дигар шаҳру навоҳии онро аз мадди назари худ дур гузошта, танҳо воқеаи Дехлиро нигоштааст. Мувофиқи ахбори Клавихо дар муҳорибаи аввал шоҳи Ҳинд бо истифода аз 50 фили чангӣ Темурро шикаст дод. Аммо рӯзи дигар бо фармони Темур шутурҳоро намад печонида ва оташ зада, ба муқобили филҳо равон карданд, ки филҳо тарсида фирор намуданд. Клавихо мегӯяд: «Ҳамин тариқ, шоҳи Ҳинд мағлӯб шуд ва Тимурбек аз ин шоҳ тамоми заминҳои ҳамвор ва заминҳое, ки ба империяи Самарқанд ҳамсарҳад буданд, гирифт» [12,124]. Маҳз ҳамин ахборро И. Шилтбергер беҳабар аз ахбори Клавихо ва Ибни Арабшоҳ тасдиқ мекунад [14,27].

Аз таҳлили муқоисавии сарчашмаҳои таърихӣ маълум мешавад, ки воқеаи ишғоли Дехлӣ аз ҷониби Темурлангро Низомуддини Шомӣ, Шарафуддин Алии Яздӣ ва Мирхонд аз ахбори Ғиёсиддин Алӣ, ки шоҳиди ин лашкаркашӣ буд, ба вади гирифтаанд. Аммо Ибни Арабшоҳ ва Р.Г. Клавихо ба ахбори дар байни мардум интишорёфта қаноат намуда, ба яқин аз асари Ғиёсиддин Алӣ иттилоъ надоштанд.

Бино ба ахбори Низомуддини Шомӣ пас аз ишғоли Дехлӣ Темурланг ба ҷониби Вазиробод, қалъаи Мирт, кӯҳи Купла, нуҳуми моҳи ҷумодиулаввали соли 801 ҳ.қ. (17 январи 1399) кӯҳи Суолик лашкар кашид ва дар соҳилҳои дарёи Ганг, хусусан мавзеи Туғлуқупур мардуми зиёдеро ба қатл расонида, дороиҳояшонро ба ғорат бурд: «Ва лашкари мансур аз ақиби эшон даромада, ҳалқе бисёр аз эшон ба теғ гузарониданд. Ва зану фарзанди эшонро асир сохтанд. Ва лашкариён галлаҳои аспу гов аз шумори қиёс берун ғанимат ёфтанд» [9,295]. Низомуддини Шомӣ зикр менамояд, ки Темур шонздаҳуми моҳи ҷумодиулохири соли 801 ҳ.қ. (23 феввали соли 1399) навоҳии Ҷамуро дар тасарруфи худ дароварда, ҳабдаҳуми ҷумодиулохири соли 801 ҳ.қ. (24 феврал) ба ҷониби Қашмир ва дигар шаҳру деҳаҳо ҳаракат намуда, онҳоро ишғол кард [9,319] ва 6 марти соли 1398 ба Самарқанд баргашт: «Ва ҳам дар ин рӯз (6 март) ҳукм ба нифоз пайваст, ки умарои барованғору ҷованғор ва соири умарои қушунот ҳар як ба роҳи муайян рӯй ба дорулмулки Самарқанд оваранд» [9,319]. Ин воқеаҳо бо ҳамин мазмун дар рисолаҳои Ғиёсиддин Алӣ ва Шарафуддин Алии Яздӣ низ инъикос ёфтааст. Аммо Ибни Арабшоҳ ҳуҷумҳои Темурлангро ба дигар шаҳру вилоятҳои Ҳиндустон зикр накарда, навиштааст, ки бо фатҳи Дехлӣ тамоми Ҳиндро ба даст овард: «Темур бар курсии Ҳинд мустақар ва бар шаҳрҳо ва канору гӯшаи он мусаллат шуд ва фармонаш бар саросари

он мулк бигузашт ва лашкариёни худро бар вилояту шаҳрҳо ва гузаргоҳҳои ҳамвору ноҳамвор гузин кард» [3,104]. Аз рӯи ахбори ҳамин манбаъ Темурланг баъди огоҳ шудан аз марги қозӣ Бурҳонуддин Аҳмади Севосӣ ва ал-малик аз-Зоҳир Абусаиди Барқуқ кори Ҳиндустонро саросемавор ба сомон расонида, бо лашкариёни худ ва ғаниматҳои зиёд ба Самарқанд баргашт [1,134].

Сабаби дигари ба зудӣ аз Ҳиндустон баргаштани Темур номае мебошад, ки Темур гумон бурд, ки аз ҷониби фарзандаш Амироншоҳ аст. Ин нома дар рисолаи Ибни Арабшоҳ инъикос шуда ва дар он омадааст: «Ҳамоно дарозии даврони зиндагӣ ва шикастагиву нотавонии ҷисм туро сусту ночиз намуда ва аз иҷрои маросими раёсат ва ба ҷой овардани умури сиёсат бидоштааст. Пас шоистатар он аст, ки роҳи ибодат ва бандагӣ гузинӣ ва дар ғӯшаи узлат ва парҳезгорӣ нишинӣ, то замонат сар ояд. Фарзандон ва наводагонӣ ту тавонанд, ки амри раъиятро риоят ва кори лашкару кишварро кифоят кунанд...» [1,135]. Ҳамзамон, дар нома суҳанҳои тунду тез ва таҳқиромез дар ҳаққи Темур баён шудааст.

Р.Г.Клавихо ҳуҷумҳои Темурро ба дигар шаҳрҳои Ҳиндустон инъикос накарда, пас аз воқеаи Деҳлӣ мефармояд, ки қисмати зиёд ва беҳтари заминҳои Ҳинд дар тобеияти шоҳи Ҳинд монд: «Қисмати зиёди заминҳои Ҳинд ноҳамвору кӯҳсоранд, аммо мегӯянд дар онҳо шаҳру деҳаҳои зиёд ҳастанд ва замин ҳам бисёр ҳосилхез аст. Вақте шоҳи Ҳинд мағлуб шуд, вай ба ин кӯҳсор омад ва лашкари нав ҷамъ кард. Аммо Тимурбек вайро интизор нашуда, лашкарашро ҷамъ кард ва ба водӣ рафт. Шоҳи Ҳинд бошад, нияти ба вай ҳуҷум кардан накард. Дар ин заминҳои ҳамвор, ки Тимурбек ба даст оварда буд, то ба шаҳри Гормес (Ормуз)-и бузург ва сарватманд, набераи вай роҳбарӣ мекард. Аммо қисмати калон ва беҳтари Ҳинд дар тобеияти шоҳи Ҳинд буд» [12,124].

Дар зимн метавон натиҷагирӣ кард, ки Темурланг баъд аз фатҳи Деҳлӣ ба бисёр аз шаҳрҳои Ҳиндустон, аз ҷумла, Вазиробод, қалъаи Мирит, кӯҳи Купла, кӯҳи Суолиқ, шаҳру ноҳияҳои соҳили дарёи Ганг, Лоҳур, Кашмир ва ғайраҳо лашкар кашид. Аммо моҳи марти соли 1399 аз халалдор шудани вазъи сиёсӣ дар Эрону Ироқ огоҳ шуда, ба Самарқанд ва аз он ҷо ба Эрону Шом лашкар кашид.

Ҳамин тариқ, лашкаркашии Темурланг ба Ҳиндустон бо тасвири пурраи воқеаҳо, сана, моҳ ва соли ишғоли ҳар як шаҳру вилоят дар «Зафарнома»-и Низомуддини Шомӣ, рисолаҳои Ғиёсиддин Алӣ, Шарафуддин Алии Яздӣ ва Мирхонд инъикос ёфтааст. Ибни Арабшоҳ ва Р.Г. Клавихо ба иттилое, ки аз ин лашкаркашӣ доштанд, онро ба иҷмол тасвир кардаанд. Бинобар ин, гуфтан мумкин аст, ки масоили ҳуҷуми Темурланг ба Ҳиндустон дар «Зафарнома»-и Низомуддини Шомӣ хеле густурда инъикос шудааст. Инчунин, аз омӯзиш ва таҳлили манбаъҳои ҳаттӣ метавон натиҷагирӣ кард, ки Темурланг зимни ҳуҷум ба Ҳиндустон на танҳо онро тасарруф кард, ҳамзамон бисёр шаҳру қалъаҳои онро хароб намуда, мардуми бегуноҳро аз дами тег гузаронида, молу сарвати зиёде ба ғанимат гирифт.

Ҳучуми Темурланг ба Ҳиндустон ба мардуми Ҳинд фочиаҳои бузург ба бор овард. Баъд аз хуручи лашкари Темурланг Ҳиндустон дар шумори сарзаминҳои зертобеи Темурланг боқӣ намонд.

АДАБИЁТ

1. Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. -Душанбе: «Эр-граф», 2018. -400 с.
2. Гийёсиддин Алӣ. Рӯзномаи газовати Ҳиндустон. Петроград. Типография Императорской академии наук. 1915. -231 сах.
3. Ибни Арабшоҳ. Зиндагонии шигифтовари Темур. Тарҷумаи Муҳаммад Алии Начотӣ. -Техрон, 1356 ҳ.к. - 358 с.
4. Истории таджикского народа. Том III. XI-XV века. Душанбе: Дониш. 2013. -580 стр.
5. Манам Темури чаҳонкушо. Саргузашти Темурланг ба қалами худи ӯ. Гирдоваранда Морсел Бреун. Тарҷума ва иқтибоси Забехуллоҳ Мансурӣ (Мушахассоти китоб). Техрон. 1375 х. (1984).
6. Мирхонд. Равзату-с-сафо. -Техрон. Чопхонаи «Маҳорат», Чопи аввал, 1373.
7. Мирғулом Муҳаммад Ғубор. Афғонистон дар масири торих. Кобул. Чопхонаи «Назат» 1375.х. Чопи аввал. Ҷ.1.-627 сах.
8. Муҳаммад Юсуф Валех Исфаҳонии Қазвинӣ. Холди Барин (Таърихи Темуриён ва туркманон). Ҷ.6-7. Техрон. 1379 х. 804 сах.
9. Низомуддин Шомӣ. Зафарнома. -Душанбе. ЭР-Граф, 2019. -488 сах.
10. Низомуддини Шомӣ. Зафарнома. Бо сайъ ва эҳтимоми тасхеҳи Филекс Тауэр. Бейрут, 1937.
11. Рене Грусе. Императории сахронавардон. Тарҷумаи Абдулхусайни Майкада. Чопи дуум. -Техрон, 1987. -1014 сах.
12. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). Перевод со староиспанского. -Москва. «Наука».1990.-211 стр.
13. Шараф ад-Дин Али Йаздӣ. Зафарнаме. Предисловие. Перевод со староузбекского, комментарии, указатели и карта доктора исторических наук, профессора Ашрафа Ахмедова. Ташкент, издателского журнала «SAN`AT», 2008. 486 сах.
14. Шильтбергер И. Путешествия по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год//Пер. с нем. и комм. Ф.К.Бруна. -Ташкент: Шарқ, 1997. - 240 с.

ИНЪИКОСИ ЛАШКАРКАШИИ ТЕМУРЛАНГ БА ҲИНДУСТОН ДАР «ЗАФАРНОМА»-И НИЗОМИДДИНИ ШОМӢ ВА «ЗИНДАГИИ ШИГИФТОВАРИ ТЕМУР»-И ИБНИ АРАБШОХ

Дар мақола масоили лашкаркашии Темурланг ба Ҳиндустон дар «Зафарнома»-и Низомиддини Шомӣ ва «Зиндагии шигифтовари Темур»-и Ибни Арабшоҳ инъикос ёфтааст. Муаллифон дар баробари рисолаҳои зикршуда ахбори дигар манбаҳои хаттиро низ мавриди омӯзишу таҳлил қарор дода, қайд менамоянд, ки сабабҳои ҳучуми Темурланг ба Ҳиндустон дар рисолаи «Зиндагии шигифтовари Темур» нисбат ба «Зафарнома»-и Низомиддини Шомӣ ба ҳақиқат наздик тасвир ёфтааст, аммо тасвири воқеаҳои таърихӣ дар «Зиндагии шигифтовари Темур» ба таври умумӣ зикр шуда, муаллифон аз инъикоси чузъиётҳои он худдорӣ кардаанд. Ҳамзамон ба андешаи муаллифони мақола бо вучуди таърихнависи дарбори Темур будани Низомиддини Шомӣ тамоми амалҳо ва фочиаҳои анҷомдодаи ӯро дар Ҳиндустон инъикос намудааст, ки нисбат ба ахбори рисолаи Ибни Арабшоҳ боиси эътимод мебошанд.

Муаллифон пас аз омӯзишу таҳлил ба хулосае меоянд, ки лашкаркашии Темурланг ба Ҳиндустон бо тасвири пурраи ишғоли ҳар як шаҳру вилоят дар «Зафарнома»-и Низомиддини Шомӣ, рисолаҳои Ғиёсиддин Алӣ, Шарафуддин Алии Яздӣ ва Мирхонд ба ҳақиқат наздик буда, ахбори Ибни Арабшоҳ ва Р.Г. Клавихо ғайриқаноатбахш мебошанд, зеро муаллифони зикршуда ба мазмун ва моҳияти воқеаҳо сарфаҳм нарафта, чузъиёти ҳодисаҳоро аз назари худ дур гузоштаанд.

Калидвожаҳо: *Темурланг, лашкаркашӣ, Ҳиндустон, Низомиддини Шомӣ, Ибни Арабшоҳ, инъикос, куштор, тасхир, ғорат.*

ОСВЕЩЕНИЕ ВТОРЖЕНИЯ ТЕМУРЛАНГА В ИНДИЮ В «ЗАФАРНАМЕ» НИЗАМИДДИНА ШАМИ И «ЗИНДАГИИ ШИГИФТОВАРИ ТЕМУР» ИБН АРАБШАХА

Статья посвящена вторжению Темурланга в Индию в «Зафарноме» Низамиддина Шами и «Зиндагии шигифтовари Темур» Ибн Арабшаха. Наряду с этими трактатами авторы статьи анализируют информацию других письменных источников и отмечают, что причины вторжения Темурланга в Индию описаны в трактате «Зиндагии шигифтовари Темур» по отношению к «Зафарноме» Низомиддина Шами. Историческая история упоминается в вообще в «Зиндагии шигифтовари Темур», и авторы воздерживаются от описания ее деталей. При этом, по словам авторы статьи, несмотря на то, что Низамиддина Шами является историком о Тимуре, он отразил все его действия и трагедии в Индии, что подтверждается сведениями в трактате Ибн Арабшаха.

Изучив и проанализировав, автор приходит к выводу, что вторжение Темурланга в Индию близко к истине с полным описанием оккупации каждого города и региона в «Зафарноме» Низамиддина Шами, трактатах Гиясиддина Али, Шарафуддина Али Язди и Мирханда, новости Ибн Арабшаха и Р.Г. Клавихо неудовлетворительны, так как вышеупомянутые авторы не понимали содержания и сути событий и игнорировали детали событий.

Ключевые слова: *Темурланг, атака, Индия, Низамиддина Шами, Ибн Арабшах, отражение, убийство, грабеж.*

THE COVERAGE OF TEMURLANG'S INVASION OF INDIA IN NIZAMIDDIN SHAMI'S "ZAFARNOMA" AND IBN ARABSHAH'S «ZINDAGII SHIGIFTOVARI TEMUR»

The article deals with Temurlang's invasion of India in Nizamiddin Shami's «Zafarnoma» and Ibn Arabshah's «Zindagii shigiftovari Temur». Along with these treatises, the authors analyzes the information of other written sources and notes that the reasons for Temurlang's invasion of India are described in the treatise «Zindagii shigiftovari Temur» in relation to Nizomiddin Shami's «Zafarnoma». Historical history is mentioned in general in «Zindagii shigiftovari Temur», and the authors refrains from elaborating on its details. At the same time, according to the author of the article, despite the fact that Nizamiddin Shami is a historian, it reflects all the actions and tragedies he committed in India, which is credible for the information in the treatise of Ibn Arabshah

After studying and analyzing, the authors concludes that Temurlang's invasion of India is close to the truth, with a full description of the occupation of each city and region in Nizamiddin Shami's "Zafarnoma", the treatises of Giyosiddin Ali, Sharafuddin Ali Yazdi and Mirkhand, news of Ibn Arabshah and R.G. Klavicho are unsatisfactory, as the above-mentioned authors do not understand the content and essence of the events and ignore the details of the events.

Key words: *Temurlang, army, India, Nizamiddin Shami, Ibn Arabshah, reflection, murder, conquest, robbery.*

Сведения об авторах: **Хамза Камол (Камолов Хамзахон Шарифович)**-Институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониш НАНТ, доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом древней, средневековой и новой истории. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33. Телефон (+992) 934212844. E-mail: hamza_Kamol@mail.ru

Мирзоев Шухрат Джумамуродович-PhD докторант Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Телефон: (+992) 985-777-995. E-mail: 985538822@mail.ru.

Information about the authors: **Hamza Kamol (Kamolov Hamzakhon Sharifovich)**-A.Donish Institute of History, Archeology and Ethnography of the NANT, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of Department of Ancient, Medieval and New History. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 33 Rudaki Ave. Telefon: (+992) 934212844. E-mail: hamza_Kamol@mail.ru

Mirzoev Shuhrat Jumamurodovich-doctoral student of the Ahmad Donish Institute of history, archeology and ethnography of National academy of science of Tajikistan. Telefon: (+992) 985-777-995. E-mail: 985538822@mail.ru.

УДК 902.7:737 (575.3)

ИНЪИКОСИ СИККАЗАНИ ВА МУОМИЛОТИ ПУЛИИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН ДАР САРЧАШМАҲОИ ХАТТИИ АРАБӢ ВА ФОРСӢ-ТОЧИКӢ

Абдувалӣ ШАРИФЗОДА,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Дар асарҳои таърихнигорону ҷуғрофидонҳо, фақеҳону шоирон ва аҳёнани асарҳои олимони табиатшиносии асрҳои IX-X ва асрҳои минбаъдаи асримие-нагӣ доир ба сикказанӣ ва муомилоти пулии Сомониён иттилооти парокандаи мухтасар, аммо хеле муҳим мавҷуд аст. Таҳқиқи сарчашмаҳои хаттии арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ вобаста ба маводи нумизмати пеш аз ҳама ба миқдори зиёд ёфт шудани сиккаҳои исломии асрҳои VIII-X, аз ҷумла, сиккаҳои сомонӣ аз хоки кишварҳои Аврупои Шарқӣ ва Россия ва инчунин ба иқдомҳои давлатҳои ин кишварҳо доир ба ҳифзу ҷамъоварии мероси таърихӣ фарҳангӣ ҳамбастагии зич дорад. Дар асри XVI дар Аврупо ва дар асри XVIII дар Россия чунин асноди марбут ба ҳифзу ҷамъоварии ёдгориҳо ба тасвиб мерасад ва бо таъсири марказҳои илмӣ ба таҳқиқи мероси таърихӣ фарҳангии Шарқ машғул буда ва инчунин ташкилшавии осорхонаҳою толорҳои сиккашиносӣ ва ашӯи гуногун минбаъд осори таърихӣ, аз ҷумла, сиккаҳо ҷамъоварӣ ва таҳқиқ шуда, ба ҳар ҳол пеши ғудозиши сиккаҳои нукрагӣ каму беш гирифта мешавад [1,58-59]. Зеро то ин вақт кофтукови бенизом ва ғайриилмӣ талу тепаҳои таърихӣ ва ғуристонҳои қадима ва асримиенагӣ дар авҷ буда, аксари бозёфтҳои кашфшудаи фулузӣ махсусан ашӯи тиллоӣ ва нукрагӣ зуд ғудохта шуда, аз онҳо ашӯи нав месохтанд. Дар пешгирии нестсозии осори таърихӣ Шарқ ва таҳқику муаррифии он олимони машҳури олмонӣ Кеҳр (1692-1740) ва Иохан Якоб Рейске (1716-1774), Олуф Тихсен (1734-1815), дипломат ва шарқшиноси шведӣ Карл Ауривиллиус (1717-1786, муаррих ва сиккашиноси шведӣ Ионас фон Галленберг (1748-1834), лингвист ва ориенталисти франсавӣ Антуан Исаак Силвестр де-Саси (1758-1838), ховаршинос, забоншинос ва сиккашиноси ирландӣ Уилям Марсен (1754-1836) ва махсусан академик Х. Д. Френ (1782-1851) ва шогирдони ӯ П.Савелев, В. Григорев ва В. Г. Тизенхаузен дар таҳқиқи сиккаҳои сомонӣ нақши бузург гузоштаанд. Академик Х. Д. Френ, ки намояндаи мактаби теологии Олмон дар Россия буд, соли 1808 дар таърихи Россия доир ба сиккаҳои сомонӣ аввалин мақоларо ҷоп намуд ва минбаъд дар таҳқиқи ин сиккаҳо ва дигар сиккаҳои исломӣ сарчашмаҳои арабӣ ва форсӣ-тоҷикиро низ мавриди пажӯҳиш ва истифода қарор медиҳад [1,62]. Аз ҷумла, Х. Френ, тибқи навиштаи шогирдаш П. Савелев соли 1834 аввалин шуда иттилои Закариёи Қазвиниро доир ба мавҷудияти сиккаҳои сомонӣ дар шаҳри Мағониҷаи (Майнс) соҳили дарёи Рейн, ки ӯ дар асараш «Осору-л-билод ва ахбору-л-билод» зикр кардааст, ошкор ва ҷоп менамояд [2,СХСIV]. Тибқи навиштаи Қазвинӣ дар шаҳри Мағониҷа (Майнс) дирҳамҳои дастрас мешаванд, ки онҳо солҳои 301 ва 302 ҳиҷрӣ дар Самарқанд зарб шудаанд ва дар онҳо номи амيره, ки ин дирҳамҳо дар солҳои ҳукмронии он зарб шудаанд, зикр шудааст. Инчунин Қазвинӣ суҳанони олими андалусӣ

Аҳмади Тартуширо, ки соли 1083 ба ин шаҳри Аврупо сафар карда буд, иқтибос меорад ва тибқи гуфтаи ӯ ин дирҳамҳо ба Наср ибни Аҳмад мансуб мебошанд. Зеро дар ин солҳо ӯ дар Самарқанд ҳукмронӣ мекард [2,СХСҶ]. Аммо ин иттилои муҳими Қазвинӣ дар ҳамаи нусхаҳои «Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод» яқсон намебошад. Чунончи дар матни нусхаи ин асар, ки бори аввал дар Тоҷикистон соли 2018 дар Хучанд (тарҷума ва таҳияи А. Фафуров) чоп шуда буд, чунин омадааст: «Мағониҷа шаҳри хеле бузург буда, қисмате аз он аҳолинишин ва боқӣ кишоварз аст. Ин шаҳр дар замини Фаранг дар каноори дарёест, ки Райн номида мешавад. Он гандум, ду навъи ҷав, ангур ва меваҳои бисёр дорад. Дар он дирҳамҳоест, ки соли *сесаду бисту як* дар Самарқанд сикка зада шуда, дар он номи соҳиби сикка ва таърихи сикказанӣ навишта шудааст. Тартушӣ гуфта: «Ба гумонам он дирҳамҳоро ба номи Наср ибни Аҳмади Сомонӣ сикка задаанд», зеро ӯ дар он аср дар он вилоят ҳукмронӣ мекард» [3,571-572]. Чи тавре ки мебинем дар иқтибоси боло соли зарби дирҳамҳои сомонӣ соли 321 ҳиҷрӣ, яъне ҳамагӣ як санаи зарби сиккаҳо зикр шудааст. Аммо дар нусхаи таҳқиқнамудаи Х. Френ ва П. Савелев ду сана-солҳои 301 ва 302 зикр ёфтааст. Аз тарафи дигар, дар матни чопи Хучанд соли 321 ҳиҷрӣ муродифи соли 993 масеҳӣ нишон дода шудааст, ки чандон саҳеҳ наменамояд. Ба фарқияти матни нусхаҳои «Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод» нигоҳ накарда бояд таъкид намуд, ки ин маълумоти Закариёи Қазвинӣ қадимтарин иттилои боэътимод доир ба мавҷудияти дирҳамҳои сомонӣ дар Аврупо мебошад. Аз тарафи дигар ошкор мегардад, ки олимони он замон катибаи куфӣи дирҳамҳоро хонда, ҳамзамон мансубияти онро муайян карда метавонистанд.

Сиккаҳои умумидавлатии Сомониён фалс, дирҳам ва динор номида мешуданд. Дар навбати худ ин се навъи сиккаҳои сомонӣ боз ба навъҳои мухталиф ҷудо мешаванд. То имрӯз фалсҳои навъи идлӣ (адлӣ) ва пашиз, дирамҳои исмоилӣ, самарқандӣ, хоразмӣ, нишопурӣ, ғитрифӣ, муҳаммадӣ ва мусайябӣ, динорҳои номиналии калону хурд ва динори эҳдоӣ маълум карда шуданд. Як вижагии пажӯҳиши сикказанӣ ва муомилоти пулии Сомониён ҳамин аст, ки мавзӯи мазкур дар осори олимони ҳамзамони Сомониён ва олимони давраҳои минбаъда ба таври каме беш инъикос ва чи тавре ки дар боло гуфта гузаштем, ин мавзӯ ҳанӯз дар асри XIX мавриди таҳқиқ қарор гирифта буд ва дар даврони Шӯравӣ ва соҳибистиклолӣ низ идома меёбад, аммо на ба таври мукамал ва саҳеҳ, ки инро дар поён баррасӣ менамоем. Яке аз муҳимтарин сарчашмаҳо «Таърихи Бухоро»-и Абубақр Муҳаммад ибни Ҷаъфар ибни Закариё ибни ал-Хаттоб ибни Шарик Наршаҳӣ (899-959) мебошад, ки он соли 331/943-944 ба забони арабӣ таълиф шуда, ба Нух ибни Насри Сомонӣ пешкаш мешавад, ки асари мазкур то имрӯз дар шакли аслаш боқӣ намондааст ва онро соли 522/1128 Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Наср ал-Қубовӣ ба форсӣ-тоҷикӣ тарҷума ва қисман ихтисору илова менамояд. Ин тарҷумаи Қубовиро соли 774/1178-1179 Муҳаммад ибни Зуфар ибни Умар боз ҳам мухтасартар менамояд [4,6-9]. Дар «Таърихи Бухоро» доир ба сикказанӣ дар ин шаҳр ҳам бахшҳои алоҳидаи муфассал ва ҳам матнҳои мухтасар мавҷуд аст ва дар матни то имрӯз боқимонда сикказаниӣ Сомониён ва муомилоти пулии онҳо ба таври алоҳида тасвир нашудааст. Аммо доир ба таърихи сикказанӣ дар ин

шаҳр баҳши алоҳидае бо номи «Зикри дирам ва сим задан ба Бухоро» ном дорад. Наршаҳӣ ва Кубовӣ таърихи пайдоиши сиккаро дар Бухоро чунин тасвир менамоянд: «Нахустин касе, ки *сим зад* ба Бухоро, подшоҳе буд номи ӯ Коно бухорхудот. Вай сӣ сол бар Бухоро подшоҳ буд. Ва дар Бухоро *бозаргонӣ ба карбосу гандум буд*. Ҷуро хабар доданд, ки ба вилоятҳои дигар *сим задаанд*, ӯ низ бифармуд, то ба Бухоро *сим заданд аз нуқраи холис*. Ва бар он сурати хеш бифармуд бо тоҷ. Ва ин ба рӯзгори хилофати амиралмуъминин Абубакри Сиддик, разияллоҳу таъоло анҳу. То ба рӯзгори Ҳоррунорашид Фитриф ибни Ато амири Хуросон шуд дар моҳи рамазон ба *соли ҳаштоду панҷ*» [5,77]. Дар матни боло сухан дар бораи сиккаҳои тақлидие меравад, ки онҳо дар илми муосир бо номи умумии «сиккаҳои бухорхудотӣ» машхуранд. Бори нахуст соли 1819 академик Х. Д. Френ, ки директори Осорхонаи Осиеи Академияи императории илми Россия дар шаҳри Санкт-Петербург буд, як сиккаи давраи баъдинаи бухорхудотиро мавриди таҳқиқ қарор дода, дар катибаи он вожаи «хоқон»-ро хонда, онро ба шоҳони хазарҳо нисбат медиҳад*. Олими мазкур соли 1823 зери таъсири иттилооти «Сафарнома»-и Ибни Фазлон ва сарчашмаҳои хаттӣ ба шоҳони хазарҳо мансуб будани сиккаҳои бухорхудотиро хато меҳисобад. Ба чунин хулосабарории ӯ кам ёфт шудани чунин сиккаҳо аз хоки Россия низ таъсир мерасонад. Соли 1832 Х. Френ дар тасвири чунин сиккаҳо сужаи зардуштӣ-оташдонро ошкор намуда, тасвири шоҳи тоҷдорро ба шоҳони сосонӣ Шопур ва Баҳроми Гур монанд медонад ва дар катибаи куфӣ онҳо вожаи «ал-Маҳдӣ»-ро меҳонад. Аммо катибаи суғдӣ онро нахонда, катибаро оромиасос меҳисобад. Ба ин нигоҳ накарда, ки Френ сужаи зардуштии ин сиккаҳоро ошкор менамояд, ӯ ин сиккаҳоро ба шоҳони турктабори Осиеи Миёна нисбат медиҳад [6,12]. Баъдтар бо мақсади таҳқиқи ин сиккаҳо олими рус П. Лерх китоби «Таърихи Бухоро» ва дигар сарчашмаҳои хаттиро омӯхта, чандин маротиба ба Бухоро сафар карда, як миқдор сиккаҳои бухорхудотиро чамъоварӣ менамояд. Соли 1909 натиҷаи таҳқиқоти ӯ бо номи «Монеты Бухархудатов» чоп мешавад, ки ин аввалин асари мукаммали ҳамон вақт доир ба сиккаҳои бухорхудотӣ ба ҳисоб меравад. П. Лерх аввалин шуда таркиби онҳоро тавассути таҳқиқоти озмоишӣ муайян намуд. Соли 1927 олими фаронсавӣ Аллот де ля Фюи таҳқиқи катибаи ин сиккаро ҳамчун «Бухор худ коно» меҳонад. Соли 1947 олими Шӯравӣ М.М. Явич вожаи охири катибаи суғдӣ сиккаро «Коно» меҳонад [7,150]. Дар умум катибаи суғдӣ ин сиккаҳо ба шакли «Бухорхудот Коно» хонда мешавад ва номи ин сиккаҳо ҳам аз ҳамин катиба гирифта шудааст [7,152]. То имрӯз олимони сиккаҳои бухорхудотиро вобаста ба таркиби филиз, катибаҳо ва тасвирашон ба навъҳои зиёд гурӯҳбандӣ карда, муайян намудаанд, ки ин сиккаҳои тақлидӣ аз асри V то асри XII дар муомилот буданд. Баъд аз асри VIII се навъи муҳимми сиккаҳои бухорхудотӣ дар сарчашмаҳои хаттӣ мусайябӣ, муҳаммадӣ ва фитрифӣ номида шудаанд, ки Наршаҳӣ танҳо навъи фитрифиро номбар кардааст.

* Аз ин маълум мешавад, ки сиккаҳои бухорхудотӣ аллакай дар ибтидои асри XIX дар Россия чамъоварӣ шуда буданд.

Дар катибаи сиккаҳои бухорхудотӣ хонда шудани номи Конои бухорхудот гуфтаҳои Наршахиرو доир ба сикка задани Коно дар Бухоро тасдиқ менамояд.

Аз тарафи дигар аз натиҷаи таҳқиқоти минбаъдаи сиккаҳои бухорхудотӣ маълум мешавад дар навиштаҳои иқтибосшудаи Наршахӣ доир ба сикказанӣ ва муомилоти пулии Бухоро баъзе номушаххасиҳо мавҷуд аст. Яқум, ба гуфти Наршахӣ то ба рӯзгори Абубакри Сиддиқ (633-634), яъне то асри VII дар Бухоро сикказанӣ ва муомилоти пулӣ вучуд надошта, гандуму карбос воситаи асосии муомилот буд. Дар асл чунин нест ва муомилоти пулии Бухоро таърихи қадимтар дорад [8,47]. Дуюм, дар сиккаҳои бухорхудотӣ на сурати тоҷдори бухорхудот-Коно, балки сурати тақлидии шоҳаншоҳи сосонӣ Баҳроми Гӯр тасвир ёфтааст. Сеюм, ҳарчанд сиккаҳои бухорхудотӣ дар давраи аввали зарб шуданашон нисбатан иёрбаланд буданд, дар асл таркиби филизи онҳо аз нуқраи холис набуд ва бунашон аз мису дигар филизҳои камарзиш рехта шуда, қабати болояшон бо нуқра рӯйкашшуда-pummi subaerati мебошанд [9,26]. Шоистаи ёдоварист, ки Е.А. Давидович дар асоси таҳқиқи мӯшикофонаи иттилои сарчашмаҳои хатгӣ ва озмоишӣ аз ҳама дида беҳтар таркиби ин сиккаҳоро таҳқиқ намудааст [9,17-69]. Акнун бармегардем ба идомаи баррасии иттилои «Таърихи Бухоро». Наршахӣ таърихи минбаъдаи сикказании Бухороро чунин қаламдод менамояд: «Чун Ғитриф ибни Ато ба Хуросон омад, ашрофу аъёни Бухоро ба наздики ӯ рафтанд ва аз вай дархостанд, ки «*моро сим намондааст дар шаҳр, амири Хуросон фармояд, то моро сим зананд ва ба ҳамон сикка зананд, ки сими Бухоро дар қадим будааст. Ва сима мебояд, ки ҳеҷ кас аз дасти мо берун накунад ва аз шаҳри мо берун набарад, то мо бо сим миёни хеш муомалат бикунем*». Ва бад-он таърих нуқра азиз буд. Пас аҳли шаҳро чамъ карданд ва аз эшон раъй хостанд. Дар ин маънӣ бар он иттифоқ карданд, ки *сим зананд аз шаш чиз*: зар ва нуқра ва мушк ва арзиз ва оҳан ва мис. Ҳамчунон карданд [5,78]. Аз матни боло маълум мешавад, ки дар асри VIII дар Бухоро бо сабаби ба хориҷ баровардани сиккаҳои нуқрагӣ норасоии ҷиддии сиккаҳои нуқрагӣ ба вучуд омада, арзиши нуқра боло меравад ва бо иҷтиҳоди аъёну ашрофи Бухоро мисли сиккаҳои қадима, яъне мисли сиккаҳои тасвирдори тоисломӣ, аммо на аз нуқраи холис, балки аз зару нуқра ва мушк арзиз ва оҳану мис сиккаи нав зарб мезананд ва он сикка «Ғитрифӣ» номида мешавад: «Ва ба он сиккаи пешин ба номи Ғитриф заданд, яъне «*сими Ғитрифӣ*» ва оммаи мардумон Ғитрифӣ хонданд. Ва *сими қадим аз нуқраи холис* буд. Ва *ин сим, ки ба ихлот заданд*, сиёҳ омад. Аҳли Бухоро нагирифтанд. Султон ҳашм кардашон ва ба кароҳият мегирифтанд. Ва қимат ниҳоданд *шаш Ғитрифӣ* ба *як дирамсанги нуқраи холис* [5,78]. Яъне тибқи навиштаи Наршахӣ сиккаҳои дар асри VIII дар Бухоро аз омехтаи филизи шашгона зарбшуда, минбаъд Ғитрифӣ (غطريفی) номида мешаванд. Бояд қайд намуд, ки то имрӯз сиккае кашф нашудааст, ки дар он «Ғитрифӣ» навишта шуда бошад. Ин сиккаҳо минбаъд бо номи «дирҳамҳои сиёҳ» ҳам шинохта шуданд. Номи ин навъи сикка дар матни тоҷикии «Давлати Сомониён»-и Нӯъмон Неъматов ва «Тоҷикон»-и Бобочон Ғафуров ба хато «қитрифӣ» номида шудааст [10,405,11,96]. Дар баъзе нусхаҳои дастнавис ва ҳамчунин дар матнҳои чопӣ нуқтаи ҳарфи غ афтада, он ба таври «битрифӣ» навишта

шудааст. Яке аз масъалаи муҳим, ки дар сарчашмаҳои хаттӣ инъикос ёфтааст, арзиш ва доираи гардиши сиккаҳои ғитрифӣ мебошад. Аз матни «Таърихи Бухоро» маълум мешавад, ки дар аввал қимати «*шаш ғитрифӣ ба як дирамсанги нуқраи холис*» муайян шуда буд. Як дирамсанг баробари вазни як дирам мебошад. Бо сабаби сиёҳранг будани сиккаҳои ғитрифӣ аҳли Бухоро аз истифодаи он даст мекашад. Аммо чун хироч дар Бухоро танҳо бо сиккаҳои ғитрифӣ қабул карда мешуд, истифодаи он маҷбуран роиҷ шуда, «*дирҳами ғидрифӣ ба дирҳами нуқра равон шуд*». Муомилоти иҷбории сиккаи ғитрифӣ сабаби дар Бухоро зиёд шудани хироч мегардад. Зеро «...Султон нуқра нахост ва ғитрифӣ хост. Хирочи Бухоро аз *дувист ҳазор дирами нуқра* кам чизе буд, ба якбор *ҳазор ҳазор дирам ва шасту ҳашт ҳазору понсаду шасту ҳафт дирами ғидрифӣ* баромад» [5,79]. Тибқи иттилои «Таърихи Бухоро» маълум мегардад, ки *қурби сиккаи ғитрифӣ* нисбати *дирами нуқра* зиёда аз 5 баробар паст будааст. Ин ҷо бояд хотиррасон кард, ки ин таносуби дирами нуқра бо дирами ғитрифӣ дар замони Сомониён яқсон боқӣ наместонад. Дар «Таърихи Бухоро» чунин омада, ки «Мухаммад ибни Ҷаъфар овардааст, ки ба соле *дувисту бист дирами нуқраи покиза ба ҳаштоду панҷ дирами ғидрифӣ* будааст» [5,79]. Ин иқтибос далели навиштаи болои мо доир ба тағйирёбии қурби сиккаҳост. Чунончи соле қурби ғитрифӣ афзуда 85-тои он ба 220 дирами покиза баробар мешавад. Қубовӣ нисбати Наршаҳӣ ба таври мушаххас менависад, ки дар соли 522/1128, ки ӯ дар ин сол тарҷумаи «Таърихи Бухоро»-ро анҷом медиҳад, 70 дирами ғитрифӣ арзиши 100 дирами покизаро дошт ва дар ин сол ҳафтуним дирами ғитрифӣ баробари як мисқоли шаръӣ буд: «Аҳмад ибни Наср гӯяд, ки дар шуҳури *санай иснайн ва ӯшприн ва хамсамия* буд, ки мо ин китобро тарҷума кардем, *сад дирами нуқраи холис ба ҳафтод дирами ғидрифӣ* буд ва дар шаръ мисқоле ба ҳафтуним дирами ғидрифӣ буд» [5,79]. Як нодирияти дигари «Таърихи Бухоро» ҳамин аст, ки дар он ҷойи зарби дирамҳои ғитрифӣ-кӯшки Мохак зикр шудааст: «Мухаммад ибни Ҷаъфар овардааст, ки ин *ғидрифӣ* ба *кӯшки Мохак задаанд* дар шаҳри Бухоро ва дар *сими ғидрифӣ* нуқра бештар аз ихлоти дигар аст» [5, 80]. Бояд ба инобат гирифт, ки дар кӯшки Мохак зарб шудани сиккаҳои ғитрифиро Наршаҳӣ «задаанд» гуфтааст, яъне на дар замони таълифи «Таърихи Бухоро»-давраи ҳукмронии Сомониён дирами ғитрифӣ дар кӯшки Мохак зарб мешуд, балки ин сикказанӣ дар замони гузашта амалӣ мешуд ва дар давраи Сомониён онҳо сиккаҳои умумидавлатӣ набуданд. Дар охири ин иқтибос гуфта шудааст, ки нуқра дар таркиби дирами ғитрифӣ нисбати дигар филизҳо зиёд аст. Шояд як қисмашон ҳамин гуна бошад. Аммо аз таҳқиқи лаборатории сиккаҳои бухорхудот маълум шудааст, ки нуқраи онҳо нисбати дигар филизҳо камтар аст. Ҷамчунин Наршаҳӣ на аз мушоҳидаи ҳудаш, балки аз нақли дигарон гуфтааст, ки «*дар ҳар дираме як ҳабба зар* аст ва *дар ҳар даҳ дирам ба вазни ним дирамсанг* то чаҳор донг ва ним бошад» [5,80]. Дар мазҳаби ханафӣ, ки асарҳои фикҳии Бухорои замони Сомониён дар асоси ин мазҳаб навишта шудаанд, як дирам баробари 3,125 грам ва як ҳабба баробари 0.004425 грам ва як донг баробари 0.52008 грам муқаррар шудааст. Дирамсанг ҳаммаъноии дирам мебошад. Дар «Таърихи Бухоро» илова бар дирҳами ғитрифӣ боз як навъи дигари сикка-адлии пашиз зикр шудааст: «ба Бухоро *адлии пашиз*

бисёр задаанд ҳар касе аз Оли Сомон ва аз подшоҳони дигар. Баъд аз Оли Сомон зикр карда нашуд чун дар он ачибе набуд» [5,80]». Маълум аст, ки дар замони Сосониён ҳам як навъ сиккаи камарзише бо номи пашиз роиҷ буд. Давидович Е. «адлии пашиз»-ро ба шакли «адлӣ ва пашиз», яъне ду номинали алоҳидаи сиккаи мисӣ дониста, адлиро ба сиккаҳои калони мисӣ ва пашизро ба сиккаҳои хурди мисӣ нисбат дода, вожаи «адлӣ»-ро дар таъриҳ ба иттилооти асноди хаттии асри XV шарҳ медиҳад [12,126-127]. Аммо дар нусхаҳои дар Маркази мероси хаттии Тоҷикистон буда, номи ин сикка ба тарзи адлии пашиз وچا ااعدل پشيزسيارنده اند омадааст. Соли 2011 матни тавзеҳдори ин асар бо тарҷумаи Ш.С. Камолитдин чоп мешавад, ки ӯ вожаи عدلى -ро «идлӣ» хонда پشيز -ро «сиккаи хурд» тарҷума кардааст» [4,45]. Новобаста аз он, ки дар хондани ин навъи сикка ягонагӣ нест, аммо хулосаи асар бар он аст, ки адлии пашиз сиккаи камарзиши хурди мисӣ мебошад. Ҳарчанд, ки дар илм сиккаҳои бухорхудотӣ бо номи «дирҳамҳои сиёҳ» машҳур шудаанд. Б. Ғафуров сиккаҳои мисӣ-фулусро пули сиёҳ гуфтааст. Ҳамчунин ӯ қурби 24 фулус (дурусташ-фалс)-ро ба як дирҳами нуқрагии сомонӣ баробар донистааст, ки ин бар хилофи иттилои сарчашмаҳои хаттӣ мебошад [7,406]. Тибқи навиштаи Е.А. Давидович як сиккаи нуқрагӣ на дар давраи Сомониён балки дар асри XV баробари 24 сиккаи мисӣ буд [12,129]. Ҳамзамон аз ин иқтибос маълум мешавад, ки суҳанони боло доир ба «адлии пашиз» ба қалами Наршаҳӣ мансуб нестанд. Зеро ӯ аллақай дар соли 348/959, яъне дар давраи Сомониён фавтида буд. Дар «Таърихи Бухоро» доир ба навъи хирочгузорӣ, фаъолияти бозорҳо ва муомилоти пулии Сомониён низ иттилои муҳим дарҷ шудааст, ки мо ин ҷо бештар чигунагии муомилоти пулии Бухоро баррасӣ менамоем. Дар асари мазкур ба муомилоти пулии давраи Исмоили Сомонӣ аҳаммияти зиёдтар дода шудааст. Тибқи навиштаи Наршаҳӣ бо фармони Исмоили Сомонӣ заминҳои кишти Абуисҳоқ харидаро, ҳар сол ба ӯ 20000 дирам дода мешавад, зеро ӯ ҳар сол аз ҳосили ин заминаш ба ҳамин миқдор дирам фоида медида [5,36-37]. Дар матн шакли дирам зикр нашудааст ва ба гумони ғолиб он замин бо дирами исмоилӣ харида мешавад. Дар ҷойи дигар зикр шудааст, ки Абуаҳмад ал-Муваффақ (842-891), ки намояндаи халифаи аббосӣ буд, деҳи Искачкатро ҳамчун муқотаа ба амири Хуросон Муҳаммад ибни Тоҳир эҳдо менамояд ва дар навбати худ ин намояндаи Тоҳириён онро ба Суҳайл ибни Аҳмад ад-Доғунӣ ал-Бухорӣ мефурӯшад. Мардуми Искачкат ҳар сол ба Суҳайл 10000 дирам андоз-зариба месупориданд. Дар замони Исмоили Сомонӣ «аҳли деҳ ва варасаи Доғунӣ ба *саду ҳафтад ҳазор дирам* сулҳ карданд. Аҳли ин деҳа марин деҳаро бихариданд, то ин *зариба* аз эшон бархост ва *он мол* бидоданд» [5,40]. Дар ҷойи дигар Наршаҳӣ мегӯяд, ки Исмоили Сомонӣ заминҳои кишт ва ақороти деҳи Шарғро харида, вақфи «Дарвозаи Самарқанд»-и Бухоро менамояд. Аз тарафи Исмоили Сомонӣ харида шудани деҳаи Барқад низ зикр ёфтааст. Аммо Наршаҳӣ бо ҷиҳати харида шудани ин заминҳоро зикр намекунад. Дар фасли «Зикри Ҷӯйи Мӯлиён ва сифати он» омадааст, ки «...амир Исмоили Сомонӣ раҳимаҳуллоҳ алайҳи ин зиёро бихарид. Аз Ҳасан ибни Муҳаммад ибни Толут, ки сарҳанги ал-Муътаин ибни ал-Муътасим буд. Ва амир Исмоил ба Ҷӯйи Мӯлиён саройҳову бӯстонҳо сохт ва бештар ба маволиён вақф кард ва ҳанӯз вақф аст. Худои таъоло розӣ кард, то чумла *бихарид* ва ба

маволиён дод, то Чӯйи Маволиён ном шуд. Ва оммаи мардум Чӯйи Мӯлиён гӯянд. Амир Исмоил раҳимахуллоҳ он мавзеъро ҳам бихарид аз Ҳасан ибни Муҳаммад ибни Толут ба *дах ҳазор дирам*. Ва ҳам соли аввал *дах ҳазор дирам аз баҳои най* ба ҳосил омад. Амир Исмоил ин мавзеъро вақф кард бар масҷиди чомеъ» [5,63-64]. Исмоили Сомонӣ соли 288/901 ангуштариин Лайси саффориро, ки нигинаш ёкути сурх дошт, бо 3000 дирам мехарад. Дар ҳодисаи асир афтодани Лайс Наршаҳӣ навиштааст, ки Лайс дар рӯзи ҷанг бо худ 40000 дирам ва 15 марворид доштааст ва ҳар марворид ба нархи 70000 дирам. Муомилоти пулии дар боло зикршуда, ки дар онҳо Исмоили Сомонӣ бевосита ва бавосита иштирок карда буд, на бо дирами ғитрифӣ, балки бо дирами нуқрагӣ анҷом ёфта буданд. Наршаҳӣ дар ҷойи дигар менависад, ки «...Ҳасан ибни Алои Суғдӣ марде бузург будааст ва ўро кӯшке дар шористон бағоят олий буд, ҷунонки ҳеч подшоҳро набудааст мисли ӯ. Ва «Кӯи Ало»-ро ба дарвоза (падари ӯ) бино кардааст. Ва ин *ҷазира* ӯ сохтааст. Ва ҳар моҳе ўро *як ҳазору дувист динор* аз ин *ҷазира* ба ҳосил омадааст». Дар матни боло зикр шудани динор хеле муҳим аст. Яъне Ҳасани Суғдӣ андозаи кӯшкашро дар Бухоро бо динор меситонидааст. Ба нақли «Таърихи Бухоро» Хусайн ибни Тоҳир ат-Тойӣ соли 874 андозаи Бухороро бо дирами ғитрифӣ ҷамъ намуда мехоҳад, ки онҳоро бо «ба нуқра сарф кунад». Аммо шӯриши дар Бухоро ба вуқӯъ омада, амалӣ шудани ин нияти ўро ҳалалдор месозад: «Ва ӯ (Хусайн) хирочи Бухоро ба тамомӣ гирифта буд ҷама *дирам ғидрифӣ* ва дар миёни сарой рехта буд ва мехост, то *ба нуқра сарф кунад*, замон наёфт ва он шаб деворро сӯроҳ кард ва бигурехт... Ва он *дирамҳои ғидрифӣ* бимонд. Мардумон хабар ёфтанд, андар омаданд ва мол ғорат карданд. Ва бисёр кас аз он мол тавонгар шуданд...» [5,144]. Дар ин матни нуқтаи муҳим ин аст, ки амири тоҳирӣ мехоҳад сиккаҳои ғитрифиро ба нуқра табдил диҳад. Ин кор бо ғудохтану баъди софгарӣ аз ғитрифӣҳо нав дирами нуқра зарб задан ва ё харидани дирамҳои нуқрагӣ бо дирҳамҳои пастиёри ғитрифӣ амалӣ мешуд. Сабаби асосии ба ин кор иқдом намудани Хусайн ибни Тоҳир дар муомилоти пулии Хуросон истифода нашудани дирамҳои ғитрифӣ мебошад. Тибқи навиштаи Наршаҳӣ Наср ибни Аҳмад, ки амири Мовароуннаҳр буд, соли 874 бародараш Исмоили Сомониро ҳокими Бухоро таъйин менамояд ва ҳангоми ба Бухоро ворид шудани ҳокими нав бо ибтиқори Абӯабдуллоҳ ибни Ҳафси Кабир аҳли шаҳр бар ӯ *зарру сим* зиёд нисор менамоянд» [5,146]. Гуфтан мушкил аст, ки *зарру сими* ба Исмоил нисор шуда динору дирам буданд ё ашёи тиллоиву нуқрагӣ ва ё ҳарду. Наср Исмоилро вазифадор намуда буд, ки ҳар сол аз ҳисоби хирочи Бухоро 500000 дирам ба Самарқанд фириствад» [5,15]. Наршаҳӣ менависад, ки дар аввал Исмоил ин хирочро ба Самарқанд нафиристод ва ин сабаби ҷанги байни бародарон гашт. Вале баъди шикаст хӯрдани Наср ҳам «сулҳ карданд бад-он ки амир касе дигар бувад Бухороро ва амир Исмоил омили хироч бувад ва амволи девон ва хутба ба номи вай набувад ва ҳар соли *понсад ҳазор дирам* бидиҳад». Яъне баъди сулҳ ва барқанории Ис-моили Сомонӣ миқдори хироч ҳамчун омили муҳимми иқтисодӣ ва сиёсӣ тағйир намеёбад. Ин 500000 дирам кадом навъи дирам аст? Агар ин 500000 дирамро сиккаҳои нуқрагӣ бигӯем, ин хилофи иттилои сарчашмаҳост, ки дар онҳо бо ғитрифӣ ситонида шудани

хирочи Бухоро таъкид шудааст. Аз тарафи дигар агар ин хироч бо дирами ғитрифӣ бошад, пас дирамҳои ғитрифӣ дар Самарқанд, ки тибки сарчашмаҳо берун аз доираи муомилот ғитрифист, чи гуна истифода мешуданд? Дар тасвири ҳодисаҳои замони Мансур ибни Нух навъи дирами хироч ба таври аниқ зикр шудааст:» Ва вилояти Дайламон (Мансур ибни Нух) бигирифт ва бо Дайламон сулҳ кард бад-он, ки ҳар сол *саду панҷоҳ ҳазор дирами нишопурӣ бидиҳанд*» [5,177]. Ин иттилооти «Таърихи Бухоро» доир ба сикказанӣ ва муомилоти пулии Сомониён дар дигар сарчашмаҳои таъриҳӣ ба шаклҳои гуногун инъикоси худро ёфтааст. Аз ҷумла, «Сафарнома»-и Ибни Фазлон сарчашмаҳои боэътимоди дигарест, ки мавзӯи мавриди назар ба таври қобили тавачҷуҳ инъикос ёфтааст. Ибни Фазлон солҳои 921-992 дар ҳаёти сафорати халифа Муқтадир ба Бухоро омада, бо мусоидати вазири машҳури Сомониён Муҳаммад Чайхонӣ бо Наср ибни Аҳмад мулоқот менамояд. Ӯ доир ба сиккаҳои даврони сомони Бухоро иттилои муҳим дода, чунин менависад:

"و رأيت الدراهم ببخارا ألوانا شتى. منها دراهم يُقال لها الغطريفية: هي نحاس و شبه و صف، يوخذ منها عدد بلا وزن، مائة منها بدرهم فضة. و إذا شروتهم في مهور نسائهم : تزوج أبنٌ فُلانٍ فُلانة بنت فلان على كذا و كذا الف درهم غطريفية. و كذلك أيضا شراء عقارهم و شراء عبيدهم، لا يذكرون غيرهما من الدراهم. و لهم دراهم آخر صغر و وحده، اربعون منها [13,79]. بدانق. و لهم أيضا دراهم صغر يقال لها السمرقندية ستة منها بدانق." «Ва дар Бухоро дирҳамҳои гуногунрангро дидам. Аз онҳо дирҳамҳое, ки ба онҳо ғитрифӣ мегӯянд. Ва он аз мис, миси сурх ва миси зард аст. Онҳоро ба адад мегиранд, на ба вазн (ба ҳисоби) садтои онҳо як дирҳами нуқра. Ва шартҳои онҳо дар муҳри занонашон чунин аст: «фалонӣ писари фалонӣ, духтари фалонро ба ин шароит ва бо *як ҳазор дирҳами ғитрифӣ* ба ақди ҳамсарии худ даровардам». Дар Бухоро *дирҳамҳои дигар* низ доранд, ки фақат *аз миси зард* ва *чихил дирҳами он* баробари *як дониқ* аст. *Дирҳамҳои зарди дигар* ҳам доранд, ки *самарқандӣ* номида мешавад ва *шаштои он* баробари *як дониқ* аст». Чун Ибни Фазлон «раайту» (дидам) навиштааст, маълум мешавад, ки ӯ мушоҳидаҳои худашро тасвир намудааст. Ӯ дар ибтидои иқтибоси боло таъкид менамояд, ки дар Бухоро чанд намуди сиккаҳои гуногунрангро дидааст ва яке намуди аз онҳо «ғитрифӣ» ном дошта, он аз се навъи мис зарб шуда, на аз рӯйи вазн, балки донабайъ истифода мешаванд. 100 дирами ғитрифӣ баробари як дирами нуқра-дирами умумисомонӣ-исмоилӣ мебошад. Бо дирами ғитрифӣ пардохт шудани маҳр аз он шаҳодат медиҳад, ки истифодаи ин навъи сикка танҳо ба пардохти хирочу савдои рӯзмара маҳдуд набудааст. Ибни Фазлон бе зикри номи мушаххас боз ду навъи сиккаи аз миси зард-صفر зарбшударо тасвир менамояд, ки 40 адади якеи он баробари як дониқ (0.5208 гр) ва дигараш «самарқандӣ» номида шуда, шаштои он баробари як дониқ аст. Ба гумони ғолиб навъи дирами 40 адади он ба як дониқ баробарбуда дирами муҳаммадӣ ва навъи дирами шаштои он муодили як дирами мусаййябӣ мебошад. Аз ин маълумоти Ибни Фазлон маълум мешавад, ки дар муомилоти пулии Бухоро се навъи сиккаҳои бухорхудотӣ-ғитрифӣ, муҳаммадӣ ва мусаййябӣ бо қурбҳои гуногун истифода мешуданд ва муомилоти пулии Бухороро танҳо ба дирами ғитрифӣ маҳдуд кардан нашояд. Ин ҷо нуктаи нозукҳамин аст, ки ба гуфти Ибни Фазлон дирамҳои муҳаммадӣ ва мусаййябӣ аз

миси зард зарб шудаанд. Агар ин ду навъи сикка аз *صفر* зарб шуда бошанд, пас онҳоро аз ҳам чи гуна фарқ менамуданд? Тибқи тавсифи Ибни Фазлон аз се навъи дирами зикршуда қурби ғитрифӣ аз ҳама паст ва қурби мусайябӣ аз ҳама баланд будааст. Маълумоти минбаъдаи Ибни Фазлон аз он чихат муҳим аст, ки *ӯ* мавҷудият ва истифодаи дирҳамҳои умумидавлатии сомониҳо дар байни русҳо тасвир намудааст: «Занони эшон ҳар як ҳуққаҳое аз нуқра ё мис ё аз тилло ба таносуби дороии шавҳар бар пистони худ банданд. Ҳар ҳуққа ҳалқае дорад, ки як корд ба он васл ва ба пистон баста шудааст. Онон низ тавқҳое аз тилло ва нуқра ба гардани худ мебанданд, зеро ҳар вақте марде соҳиби **дах ҳазор дирам** шуд як тавқ барои занаш месозад. Агар **бист ҳазор дирам** дошт ду тавқ ва ба ҳамин нисбат дар муқобили ҳар **дах ҳазор дирҳам**, ки ба дороии *ӯ* афзуда мешавад як тавқи изофӣ ба зани худ медиҳад ва гоҳе дида мешавад, ки занон теъдоди зиёде тавқ зиннати гардани худ намуданд.

Беҳтарин зинати занон муҳраҳои сабз аз чинси сафол аст, ки дар киштиҳо онро муомала мекунанд. Ҳар муҳраро ба як дирҳам меҳаранд ва барои занони худ гарданбанд дуруст мекунанд [14,101-102]. Ҳарчанд ки Ибни Фазлон дар иқтибоси боло дирҳамҳоро сомонӣ ном намебарад, мо бо далели он ки дар асри X дирҳамҳои сомонӣ дар Аврупои Шарқӣ ва Россия ҷойгузини дирамҳои аббосӣ мешаванд, гуфта метавонем, ки дар асри X ашрофи рус аслан дирҳамҳои сомониҳо чун сарват захира менамуданд ва бозёфтҳои бостоншиносӣ ва тасодуфӣ бар ин нуқта далелат менамоянд. Вай дар ҷойи дигар дилбастагии тоҷирони русро ба дираму динар ва аз тарафи дигар таъсири расониҳои онҳоро ба ниёиши русҳо чунин қаламдод менамояд: *أريد أن ترزقني تاجراً معه دنانيرا و دراهم كثيرة* [13,153]. «Меҳоҳам тоҷире бо **динор ва дирҳами фаровон** ба ман рӯзӣ кунӣ то он тавр ки дилхоҳи ман аст аз ман бихарад ва бо гуфтаам муҳолифат накунад», сипас меавад». Аз мазмуни ниёиши тоҷирони рус маълум мешавад, дар тичорати байни Сомониён ва русҳо динар низ истифода мешуд. Яъне динар на ҳамчун мол, ки баъзеҳо бар ин нуқта таъкид менамоянд, балки ба таври васеъ ҳам набошад, воситаи муомилоти пулӣ низ будааст. Сиккаҳо ва муомилоти Хоразм ҳам аз мадди назари Ибни Фазлон дур намондаанд. Чунончи *ӯ* чунин менигорад: *Дар Хоразм дирҳамҳои тақаллубӣ ва сурбӣ ва мағшуши зуёф ва миси зард мушоҳида намудам. Дар он ҷо дирҳамро «тозча» (طازجة) меҳонанд ва ҷаҳор донаку ним вазни он аст. Саррофҳои он ҷо каъоб (كعاب) ва давомот (دوامت) ва дар ҳам мефурӯшанд* [14,65]. Дар матни боло навъи нави сиккаи даврони сомонӣ-тозча зикр шудааст, ки ин иттилоъ дар зоти худ нодир аст ва як тозча 2.3436 грам вазн доштааст. Инчунин маълум мешавад, ки дар Хоразм норасоии (дефитсита) сиккаи нуқрагӣ вучуд доштааст, ки хоразмиён каъобу давомот-мефурӯхтанд. Ибни Фазлон сиккаҳои шаҳрҳоеро тавсиф менамояд, ки худаш он ҷо ҳузур дошт ва сиккаҳоро аз наздик ташхис намуда буд. Масалан, *ӯ* доир ба муомилоти пулии Самарқанд чизе намегӯяд, зеро дар Самарқанд набуд. Ин далели бозътимодии иттилооти Ибни Фазлон мебошад. Дар зимн соли 2015 Эрмидажи давлатии Россия намоишero таҳти унвони «Путишествие Ибн Фадлона: Волжский путь от Багдада то Булгара» ташкил менамояд, ки дар он баъзе ашёи тавсифнамудаи Ибни Фазлон, ки минбаъд тавассути ҳафтриёти

бостоншиносӣ ё ба таври тасодуфӣ кашф шуда буданд, ба тамошобинон пешкаш шуда, феҳристи намоиш ҳам ба чоп мерасад [15].

«Масолику-л-мамолик»-и Абулисҳоқ Иброҳим ибни Муҳаммад ал-Форсӣ ал-Истаҳрӣ, ки ӯ ин асарашро дар замони Сомониён дар асоси матни «Сурату-л-ақолим»-и Абӯ Зайди Балхӣ таълиф кардааст, муомилоти пулӣ дар ду шаҳри марказии Сомониён-Бухоро ва Самарқандро ба таври мухтасару аниқ, аммо дар шакли қисман муҳолифмаъно бо дигар сарчашмаҳо инъикос кардааст. Аз ҷумла, Истаҳрӣ баъди тавсифи забони аҳли Бухоро ва таърифи мардуми онҳо чунин менигорад: «Ва муъомилот ба дирам кунанд. Ва сими эшон ғитрифӣ бошад ва ҷуз ба диёри Мовароуннаҳр наравад» [16,245]. Ва «...муъомилоти Самарқанд ба зар бошад ва ба дирами исмоилии шикаста. Ва нақде дигар ҳаст онро муҳаммадӣ гӯянд ва ҷуз дар аъмоли Самарқанд ҳеч ҷойи дигар наравад» [16,253]. Дар иқтибоси аввал Истаҳрӣ муомилоти пулии Бухороро маҳдуд ба дирами ғитрифӣ медонад ва ба гуфти ӯ ғитрифӣ дар Мовароуннаҳр роиҷ будааст. Маълумоти Истаҳрӣ доир ба муомилоти Самарқанд аз муомилоти Бухоро дида ҷолибтар мебошад. Зеро ӯ аз аввалинҳо шуда доир ба роиҷ будани динар, дирҳами исмоилӣ ва дирҳамҳои шикаста дар Самарқанд маълумот медиҳад. Ийнчунин вай таъкид намудааст, ки дирами муҳаммадӣ танҳо дар аъмоли Самарқанд роиҷ аст, ки ин иттилои ӯ чандон саҳеҳ нест. Иттилои ӯ доир ба дирамҳои шикаста ҳам хеле муҳим мебошад. Чунки чунин дирампораҳо аз таркиби ганчинаҳои сомонӣ ба миқдори зиёд ёфт шудаанд, ки ин мавзӯро баъди овардани суханони Ибни Ҳавқал баррасӣ хоҳем кард. Ибни Ҳавқал аз олими бузурги ҳамзамони Сомониён мебошад, ки ӯ ба қаламрави онҳо сафар карда, доир ба муомилоти пулии Бухоро ва Самарқанд нисбатан ба таври возеҳу мукамал ва дақиқтар иттилоъ медиҳад. Аммо маълумоти Ибни Ҳавқал, ки бар Сомониён хеле эҳтиром мегузошт, дар ҳамаи нусхаҳои чопшудаи он яксон нест. Ин ҷо ба муқоисаи матни нусхаҳои гуногуни ин асар напардохта, ҳаминро ёдрас мешавем, ки дар баъзе нусхаҳои чопшуда матни марбути муомилоти пулии Сомониён муфассал ва дар баъзе нусхаҳо мухтасар оварда шудааст. Барои баррасии беҳтари гуфтаҳои Ибни Ҳавқал дар аввал матни аслиро иқтибос менамоем ва он чунин аст: *و نقودهم و الدراهم و الدنانير كالعرض و لهم الدراهم يسمونها الغطريفية ، و هي دراهم من حديد و صفر و أنك و غير ذلك من الاخلاط بجواهر مختلفة قد رُكبت، ولا تجوز هذه الدراهم إلا ببخارا و مواضع مختصة خلف النهر. و منها دراهم تعرف بالمحمدية و السكة عليها فيها صور مصورة بحروف مرقوة و علامتها معروفة ، و هي من ضرب الاسلام و عمل السلف آل أسد بن سامان. و منها شئ يعرف بالمسيبية و هي من ذخائرهم و يفضلون الجميع علي الدراهم الورق الاسماعيلية ، و كان ابو ابراهيم رأى اتخاذ الفضة أولى من هذه الدراهم فهو المبتدئ بضرها [17,404].*

Аз мазмуни иқтибоси болои «Сурату-л-арз» чунин хулоса кардан мумкин аст:

1. Роиҷ будани дирамҳои гуногун дар муомилоти пулии Бухоро;
2. Назди аҳли Бухоро чун мол-*العرض* будани динар, яъне дар муомилоти рӯзмарра истифода нашудани сиккаҳои тиллоӣ;

3. Илова бар муомилоти пулӣ мавҷудияти доду гирифтӣ аҳли Бухоро бо коло;

4. Дирами ғитрифӣ тасвиркардаи Ибни Ҳавқал аз оҳану рӯйю сурб ва дигар филизҳо таркиб ёфтааст;

5. Дирами ғитрифӣ танҳо дар Бухоро ва ҷойҳои хоси пушти рӯди Суғд-Зарафшон роиҷ аст;

6. Дар баробари зикри роиҷ будани дирами муҳаммадӣ дар Бухоро ба таври мушаххас тасвир шудани намуди зоҳирии ин навъи дирам, яъне суратдору катибаи ноҳона доштани он;

7. Дирами муҳаммадӣ «зарби ислом» ва «амали умарои гузаштаи Сомониён» аст;

8. Сиккаи мусайябиро аҳли Бухоро захира менамоянд, яъне он дар муомилоти пулӣ камтар истифода мешавад ё бо сабаби иёрбаланд ва қурби нисбатан баланд доштани илова бар муомилот онро захира менамуданд;

9. Баъди Истаҳрӣ нахустин бор зикр шудани номи мушаххаси сиккаи нуқрагии баландиёри сомонӣ - дирҳами исмоилӣ;

10. Истифодаи дирамҳои шикаста дар муомилоти пулии Бухоро;

11. Тарҷеҳ додани мардуми Бухоро се навъи сиккаи бухорхудотӣ: дирамҳои ғитрифӣ, муҳаммадӣ ва мусайябиро бар дирҳами исмоилӣ;

12. Исмоили Сомонӣ дирҳами нуқраро аз ин се навъи дирам беҳтар донист ва дар Мовароуннаҳр ӯ ба зарби чунин сиккаҳо оғоз намуд;

13. Мардуми Бухоро дар тичорати худ аз сиккаҳои мисӣ-фалсҳо низ истифода менамуданд.

Дар умум Ибни Ҳавқал дар муомилоти пулии Бухоро роиҷ будани дирамҳои ғитрифӣ, муҳаммадӣ, мусайябӣ, исмоилӣ, дирамҳои шикаста ва фалсро зикр намудааст. Бар хилофи Истаҳрӣ Ибни Ҳавқал роиҷ будани дирами муҳаммадиро дар Бухоро тасдиқ менамояд. Ибни Ҳавқал дар тасвири муомилоти пулии Самарқанд аз такрор худдорӣ намуда, ба таври мушаххас чунин менависад: *فأما نقودهم بسمرقند فالدرهم الاسماعيلية و المكسرة و الدنانير، و هي من النقد الذي من نقود بخارا في مقام دراهم تعرف بالمحمدية تركب من جواهر شتى، و هي من النقد الذي* [18, 373-374]. «Ва аммо нақдинашон (сиккаҳои роиҷашон) дар Самарқанд дирҳамҳои исмоилӣ ва шикаста ва динорҳост. Ва онҳоро аз нақдинаҳои Бухоро дирҳамест аз ҷавоҳири гуногун таркибёфта ва маъруф ба муҳаммадӣ. Он аз нақдест, ки қаблан дар боби Бухоро баён шуд». Нуктаи ҷолиби иқтибоси марбути Самарқанд ин аст, ки ҷаро Ибни Ҳавқал дар тасвири муомилоти пулии Самарқанд аввал дирҳамҳои исмоилӣ, баъд дирҳамҳои шикаста ва сипас динорро зикр кардааст. Оё ба ин тартиб зикр шудани сиккаҳои роиҷ аз дараҷаи мавқеи онҳо дар муомилоти пулӣ шаҳодат медиҳад ё хайр? Масалан олими тоҷик Давлатхоҷа Довудӣ дирҳамҳои шикастаи сомониро «воҳиди мустақили пул» гуфта, таъкид кардааст, ки 12 намуди дирҳами шикаста мавҷуд будааст [19,65]. Хулосаи мавсуф каме баҳсбарангез аст. Зеро агар дирамҳои шикаста воҳиди мустақили муомилоти пулӣ бошанд,

пас чаро онҳоро ба таври расмӣ ва ба тарзи ношикаста, яъне ба вазни сабук истехсол наменамуданд ва ё худ чаро дирҳамҳои шикаста ба таври чудагона ёфт намешаванд ва онҳо ҳамеша бо дирҳамҳои пурра кашф шудаанд. Ҳамзамон номбурда нигоштааст, ки «Ибни Ҳавқал овардааст, ки барои тайёр кардани дирҳами шикаста дирҳамҳои бутунро ба қисмҳои муайян тақсим мекарданд» [19,65]. Ин гуфтаи Давлатхоҷа Довудӣ доир ба тақсимкунии дирҳамҳо хеле муҳим аст. Аммо мо чунин суханони Ибни Ҳавқалро аз нусхаҳои ба мо дастрасшудаи «Сурату-л-арз» дастрас накардем ва нусхаи истифоданамудаи устод дар рӯйхати адабиёти истифодашуда зикр нашудааст. Доир ба сиккаҳои шикаста ҳаминро илова кардан мумкин аст, ки на дар ҳамаи давлатҳои исломӣ ба шикастан ва ё буридани сиккаҳо иҷозат меоданд. Дар баъзе мазҳабҳо барои буридани сиккаҳо ҷазо муқаррар гардида буд ва то ҷое, ки даст бурида мешуд. Дар мазҳаби ҳанафӣ ба буридани дирҳамҳо бо шарт зарар надидани соҳибашон иҷозат дода шудааст ва ин мавзӯро олими шинохта, шодравон Абдуллоҳи Қучонӣ ба таври назаррас таҳқиқ намудааст [20,87-91]. Гузашта аз ин, ханӯз дар асри XIX шарқшиносони машҳури аврупоӣ ва россиягӣ дирҳамҳои шикастаро ба таври мушаххас таҳқиқ намуда буданд, ки баррасии он аз мавзӯи мақолаи мазкур берун аст. Як аҳаммияти вижаи «Сурату-л-арз»-и Ибни Ҳавқал ҳамин аст, ки он фарогири иттилоӣ муҳимме доир ба зарробхонаҳои Сомониён аст. Ў таъкид менамояд, ки дар Мовароуннаҳр ба ҷуз дар Самарқанд, Бухоро ва Элок сиккахона нест [17,418]. Тартиби номбар шудани номи зарробхонаҳо дар нусхаҳои ин асар яксон нест. Дар ҷопи соли 1872 ин иттилоӣ Ибни Ҳавқал чунин зикр шудааст: « *وليس و بماوراءالنهر دار ضرب الا بسمرقند بعد بخارا و ايلاق* ».

Чи тавре дида мешавад, дар иқтибоси Ибни Ҳавқал аввал Самарқанд ва сипас бо истифодаи пасванди «баъд» Бухоро ва Элокро зикр намудааст. Ин бесабаб нест. Зеро дар замони мавриди назари Ибни Ҳавқал сиккахонаи Самарқанд нисбати сикахонаҳои Бухоро ва Элок хеле фаъол буд. Аз нусхаи дигари «Сурату-л-арз», ки Крамерс ҷоп намуда буд, Давидович Е.А. ошкор менамояд, ки дар дору зарби Элок дирҳаму динар зарб зада мешуд ва ин ду навъи сикка аз ҷумлаи сиккаҳои роиҷи Элок буданд [12,109]. Сарчашмаи дигари хаттӣ, ки доир ба конҳои маъдан ва каму беш доир ба сикказанӣ ва муомилоти пулии замони Сомониён маълумот медиҳад, асари хеле маълуму машҳури «Худуду-л-олам мина-л-Машриқ илал-Мағриб» мебошад. Дар ин асар номи ду зарробхонаи Сомониён-Андароб ва Ёлопон зикр шудааст: «Андароб-шаҳракест андар миёни кӯҳхост, ҷое бисёрғалла ва кишту барз ва ўро ду рӯд аст ва симҳое, ки аз маъдани Панҷхир ва Чорёна афтад, ин ҷо онро *дирам зананд* [21,100]. Агар зикр шудани сиккахонаи Андароб (дар катибаи сиккаҳои сомонӣ ба шакли Андароба-*اندرابه*) як муҳиммияти ин иттилоъ бошад, зикри оне, ки аз кони нуқраи Чорёна ва Панҷхир (шакли таҳрифшудаи ҳозирааш-Панҷшер, Ш.А) ба Андароба интиқол додану дар он ҷо дирҳам зарб задан аҳаммияти дигари ин иттилоӣ «Худуду-л-олам» мебошад. Ногуфта намонад, ки дирҳамҳои зарби Панҷхир ҳам дирҳам кашф шудаанд, аммо нисбати Андароба камтар. Нуктаи дигари арзишманди марбути мавзӯи мавриди назар ин аст, ки ҷои истехсоли дирҳам дар «Худуду-л-олам» *сарои*

дирам номида шудааст, дар сурате, ки мо онро дар тақлид ба устодон сиккахона ё зарробхона меномем: «Ёлопон-шахракест аз вай то лаби рӯди Парак фарсангест ва андар вай *сарои дирам задан аст*» [21,114]. Акнун маълум мешавад, ки дар Ёлопон - яке аз шахракҳои Фарғона сарои дирам вучуд доштааст. Ин иттилоъ ду масъаларо ба вучуд меорад. Якум ин, ки то ҳол сиккаҳои зарби Ёлопон кашф нашудаанд. Дуюм ин ки кашф нашудани сиккаҳои Ёлопон шояд аз он шаҳодат диҳад, ки дар Ёлопон аз номи дигар шаҳрҳои Фарғона сикка зарб мезаданд. Аммо аз тарафи дигар Ибни Ҳавқал доир ба сиккахонаи Элок маълумот дода буд. Агар дар оянда сиккаҳои зарби Ёлопон кашф шаванд, пас гуфтаи муаллифи «Худуду-л-олам» тасдиқ мешавад, дар акси ҳол масъалаи дар Ёлопон аз номи шаҳрҳои дигар зарб шудани дирҳамҳо тасдиқ мегардад. Инчунин дар баррасии ин мавзӯ зарур аст, ки шахрак номида шудани Ёлопонро ба эътибор гирем. Иттилооти «Худуду-л-олам» доир ба муомилоти пулӣ низ муҳим мебошад. Дар ин асар бозорҳои зиёд зикр шудаанд, ки онҳо маркази муомилоти пулӣ мебошанд. Тибқи гуфтаи муаллифи ин асар дар бозори Марсмандаи Дизак, ки соли ҳамагӣ як бор бозори якрӯза мешуд, дар як рӯз зиёда 100000 динор хариду фурӯш мешуд. Зикри динор шояд ишора бар он бошад, ки дар ин бозор мол ба таври яклухт фурӯхта мешуд. Албатта, бо дигар сиккаҳо ҳам хариду фурӯш шудан имконпазир буд. Дар савдои яклухт истифода шудани динорро устод Довудӣ низ зикр намудааст [19,114]. Аммо муаллифи «Муъҷаму-л-булдон»-Шаҳобуддин Абӯабдуллоҳ Ёқут ибни Абдуллоҳ ал-Ҳамавӣ ар-Румӣ ал-Бағдодӣ бо динор хариду фурӯш намудани аҳли Бухоро дар замони Сомониён инкор менамояд: *و كانت معاملة أهل بخارى في أيام السامانية بالدراهم و لا يتعاملون بالدنانير فيما بينهم، فكان الذهب كالسِّلَع و العَرُوض، و كان لهم يسمونها الغطريفية من حديد و صفر و آنك و غير ذاك من جواهر مختلفة، و قد ركبت فلا تجوز هذه الدراهم الا في بخارى و نواحيها و حدها، و كانت سكتها تصاوير، و هي من ضرب الاسلام و كانت لهم دراهم آخر تسمى المسيبية و المحمدية جميعا.* [22,354]. «Муомилоти аҳли Бухоро ба рӯзгори Сомониён бо дирҳамҳо будааст ва байнашон **бо динорҳо муомила намекарданд** ва тилло монанди молу арз аст. Ва онҳоро (дирҳамҳо) буд, «ғитрифӣ» меномиданд (муртакиб) аз оҳану рӯй ва сурб ва монанди инҳо аз ҷавоҳири гуногун. Ва ҷоиз (роиҷ) нестанд ин дирҳамҳо ба ҷуз дар Бухоро ва навоҳиҳои он ва сиккаҳояшонро тасвир будааст ва он аз зарби ислом аст. Ва онҳоро дирҳамҳо будааст охир мусайябӣ ва муҳаммадӣ меноманд, ҳамашон аз зарби исломанд. Тибқи навиштаи Ёқути Ҳамавӣ дирҳамҳои ғитрифӣ, мусайябӣ ва муҳаммадӣ дар давраи исломӣ зарб шудаанд ва ӯ шояд ин ҷо ҳамон дирҳамҳои бухорхудотиро дар назар дорад, ки дар асри VIII зарб шуда, дар баробари тасвиру катибаи сӯғдӣ навиштори арабӣ ҳам доранд.

Доир ба муомилоти пулии Бухоро ва Самарқанд сиёсатмадор ва олими тавонои Сомониён-Ҷайхонӣ чунин иттилоъ медиҳад: «Нақдҳои он (Бухоро) дирам аст ва ба зар хариду фурӯш камтар кунанд ва дирамро эшон ғитрифӣ хонанд ва он симе аст аз оҳану рӯй ва мису сурб. Ва ин сим ҷузъ дар амали Бухоро равон набошад [23,185]. Академик А. Мухторов вожаи «ғитрифӣ»-ро «қатронӣ» ва «симе аст»-ро «симӣ аст» хондааст [24,25]. Чи тавре мебинем,

Чайхонӣ доир ба истифодаи зардинор дар Бухоро ёдрас шуда, истифодаи ками онро ҳам зикр кардааст. Ӯ муомилоти пулӣ дар Самарқандро чунин тасвир намулдааст: «Нақдҳои Самарқанд дирҳамҳои исмоилӣ аст ва динору нақдҳои дигар аст, ки онро муҳаммадӣ гӯянд, аз оҳан ва мис ва нукра сохтаанд ва дар амали Самарқанд равон бошад [23,188]. Чайхонӣ доир ба нархи ангиштсанги Исфара иттилои муҳимме додааст: «Дар Нисоул-улё санги сиёҳ месӯзанд ҳамчунон, ки ангишт сӯзанд ва аз он се хирвор (харвор) ба як дирам бошад» [23,195]. Чайхонӣ ду навъи сиккаи бухорхудотӣ-ғитрифӣ ва муҳаммадиро ёдрас шуда, шакли масайябии онҳоро зикр накардааст.

Дар бораи ғитрифӣ, муҳаммадӣ ва мусайябӣ номида шудани сиккаҳои бухорхудотӣ дар сарчашмаҳои хаттӣ ҳам иттилои устурамонанд ва ҳам иттилои воқеӣ мавҷуд аст. Аз ҷумла, Макдиси баъди зикри хирочи Мовароуннахр, ки он асосан аз дирҳамҳои ғитрифӣ, муҳаммадӣ ва мусайябӣ иборат буд, чунин менигорад: «Се бародар ба номҳои Муҳаммад, Мусайяб, Ғитриф ин дирҳамҳоро сикка зада буданд, ки монанди фулуси сиёҳанд ва ҷуз дар Ҳайтал сарф намешаванд ва аз дирҳамҳои сафед бартарихое доранд» [25,158]. Макдиси доираи муомилоти ин сиккаҳоро Ҳайтал-Мовароуннахр доништа, ҳар се навъи онҳоро монанд ба фалсҳои сиёҳ гуфта, таъкид намудааст, ки онҳо дар муомилоти пулӣ нисбати дирамҳои сафед-исмоилӣ бартарихо доранд. Гузашта аз ин ӯ се шахси ба зарби ин сиккаҳо марбутро бародар номидааст, ки чандон саҳеҳ нест. Иттилои Гардезӣ доир ба ин мавзӯ қобили эътимод аст. Гардезӣ дар боби «Андар умарои Хуросон» ба таври аниқ чунин мефармояд: «Ва Мусайиб ибни Зуҳайр ҳашт моҳ ба Хуросон бимонд ва бар вазифаи хироч зиёдат кард ва раёе аз вай гила карданд, то Маҳдӣ ӯро маъзул кард. Ва *дирами мусай-йябӣ* дар Мовароуннахр равад, бад-ӯ боз хонанд, ҷунонки *ғитрифӣ* ба Ғитриф ибни Ато ал-Киндӣ ва *муҳаммадӣ* ба Муҳаммад ибни Зубайда ва ин дирамҳо ба рӯй ва арзиз омехта бошад» [26,161]. Ва ҷойи дигар дар васфи Ғитриф ибни Ато чунин менависад: «...Ва дирами *ғитрифӣ* фармуд задан, ки ба Бухоро бад-ӯ ситаду дод кунанд» [26,161]. Аз се навъ дирҳами бухорхудотӣ ё «дирҳамҳои сиёҳ» роиҷ будани дирами ғитрифӣ дар баъзе осори фикҳӣ ҳам ба назар мерасад. Осори фикҳӣ барои таҳқиқи сикказанӣ ва муомилоти пулии даврони исломӣ сарчашмаи муҳим мебошад. Зеро вазн, таркиб, қурб ва вобаста ба иҷрои баъзе масъулиятҳои динӣ-давлатӣ ба мисли адои закот ва инчунин шартҳои истифода шудани сиккаҳо қонунӣ гардонида мешуд. Аз ҷумла, муаллифи асари калонҳаҷми «Мухиту-л-бурҳонӣ фи-л-фикҳи-н-нуъмонӣ» Бурҳониддин Абулмаъонӣ Маҳмуд ибни Аҳмад ибни Абдулазиз ибни Мозаи Бухорӣи Ҳанафӣ (551/1157-612/1216) доир ба роиҷ будани сиккаҳои ғитрифӣ дар Бухорои асри XII маълумоти муҳим медиҳад. Чун матни ин сарчашма доир ба сиккаи ғитрифӣ бори нахуст ба таври комил иқтибос мешавад, асли онро меорем ва он чунин аст: «*واما الفلوس، فلا زكاة فيها، وإن كانت للتجارة، وإن كانت للتجارة، فإن بلغت قيمتها مائتين وجبت الزكاة لما ذكرنا، و كان الفقيه احمد بن ابراهيم رحمه الله يقول: من ملك مائتي درهم عطرغية (عطرغية، ش.ع.)، فإن كانت للتجارة تجب فيها الزكاة، وإن كانت للنفقة، فإن كان فيها فضة... لفضة تجب الزكاة و ما سوى الفضة لا تجب. و روى سعد ابن معاذ المروزي أنه قال: العطرغية إذا كانت القاء و مائتي*

درهم تجب فيها الزكاة و ما فلا، و في الف و مائتي عطريفية خمس دراهم، و ذلك لأن في كل عطريفية دانق فضة، و ما سواه نحاس و الف و ما ثنا دانق يكون مئتي درهم، و في مائتي درهم تجب فيها الزكاة و ما فلا، و في الف و مائتي عطريفية خمس دراهم. [27, 242-243]. -Яъне «Ва аммо *фулус* (сиккаҳои мисӣ). Агар барои тичорат набошад, дар он закот нест. Ҳамчуноне зикр кардем, агар барои тичорат бошад, дар сурати расидани арзишаш ба *дусад* (*дирҳам*), закот вочиб мегардад. Фақеҳ Аҳмад ибни Иброҳим мегуфт: «Ҳар касе барои тичорат *дусад дирҳами ʔитрифӣ* (ғитрифӣ, Ш.А.) дошта бошад, закот дар он вочиб мегардад. Ва агар барои нафақа бошаду дар он нуқра бошад, барои нуқра закот вочиб мегардад ва ғайр аз нуқра вочиб намегардад. Ва Саъд ибни Муъози Марвазӣ ривоят карда гуфт, ки: «Агар *ʔитрифӣ* (ғитрифӣ, Ш.А.) *ҳазору дусад дирҳам* бошад, дар он закот вочиб мегардад. Ва дар *ҳазору дусад ʔитрифӣ* (ғитрифӣ, Ш.А.) панҷ дирҳам закот аст. Зеро дар таркиби ҳар як ғитрифӣ як дониқ нуқра мавҷуд аст. Боқимонда таркибаш аз мис мебошад. Пас *ҳазору дусад дониқ дусад дирҳам мешавад* ва *дар дусад дирҳам панҷ дирҳам закот аст*». Ба инбат гирифта зарур аст, ки муаллиф бухорӣ ва ҳанафӣ мазҳаб буда, дар баробари дар боби мис зикр кардани ғитрифӣ, гуфтааст, ки дар ҳар як ғитрифӣ як дониқ 0.5208 грам нуқра мавҷуд аст. Дирҳамҳои мусайябӣ ва муҳаммадӣ дар ин асар на дар боби нуқра ва на дар боби мис зикр нашудаанд. Аз ин бармеояд, ки дар Бухоро ғитрифӣ нисбати ду навъи дигар роиҷтар будааст ва дар ин асари ҳанафӣ урфу одати мардуми Бухоро ба инбат гирифта шудааст. Гузашта аз ин, аз иттилои ин асар маълум мешавад, ки дар нимаи дуоми асри XII ва аввали асри XIII сиккаҳои ғитрифӣ дар тичорат роиҷ будаанд ва аз миқдори муайяни онҳо тибқи қонунгузориҳои замон закот супорида мешуд ва 6 ғитрифӣ арзиши як дирҳами нуқраро доштааст.

Чунин ба назар мерасад, ки баъзе муаллифон дар ҳошияи тасвири ҳодисаҳои сиёсӣ ва фардӣ доир ба навъ ва миқдори андоз ва музди иҷрои баъзе корҳо ва шакли сиккаҳо иттилоъ медиҳанд. Масалан, Гардезӣ дар иқтибоси зерин миқдор ва шакли музди моҳонаи Яъқуби Лайсро чунин қаламдод менамояд: «Ва Яъқуб ибни ал-Лайс ибни Муъаддал марде маҷхул буд ва асли ӯ аз рустои Систон буд, аз деҳи Қарнин. Ва чун ба шаҳр омад, рӯйгарӣ ихтиёр кард ва ҳамеомӯхт ва *моҳе ба понздаҳ дирам* муздур буд» [26,71]. Дар ҷойи дигар ӯ дар Нишопур ба Муҳаммад ибни Абдусаммад ҳамчун силлат *сесаҳ* *ҳазор дирам* додани амири сомонино зикр менамояд. Гардезӣ доир ба вазъи маоши низомии сомонӣ, ки *бистгонӣ* ном дорад, низ иттилоъ додааст. Бистгонӣ дар замони Ғазнавиён низ маълум менамояд. Аз маълумоти Гардезӣ дар тасвири воқеаҳои солҳои 954, 955 ва 977, ки ба давраи аморати Нух ибни Наср, Абдулмалик ибни Нух ва Мансур ибни Нух рост меоянд, маълум мешавад, ки Бувайҳӣ хирочи Сомониёнро бо динор мепардохтаанд ё аниқтараш барои чунин пардохт созиш менамуданд. Чунончи ҳодисаи марбути соли 954-ро ба таври: «Пас мардумон андар миён шуд ва сулҳ карданд, бар он ҷумла, ки Ҳасани Бӯя ҳар сол *дувист ҳазор динор* бидиҳад ва Абӯалӣ бозгардад. Ва Ҳасан мар Аббос ибни Довудро ба наздики ӯ фиристод ба гаравғони ин мол», ҳодисаи соли 355-ро ба зайли «Ва номаи Ҳасани Бӯя ва Абӯалии Чағонӣ омад сӯйи Алӣ ибн ал-Марзбон ва сулҳ хустанд бо Абусаъиди Бакр ибни Молик. Ва Ҳасан ҳаме замон кард, ки аз Рай ва Кавари Ҷибол *ҳар сол дувист ҳазор*

динор мефиристанд ва ҳадияҳои дигар ва мабарратҳо кунанд ва бо Вушмагир музоҳимат нақунанд ба ҳадиси Табаристон... Ва Ҳасан моли сулҳ бифиристон» ва натиҷаи муноқишаи соли 977-ро ба тариқи зерин қаламдод кардааст: «Ва Оли Бӯя мутобиқати Мансур ибни Нух карданд ва музоҳимат накарданд ва фасодҳо аз мамлакат бархост ва мардумон биёрамиданд. Ва ҳар сол *дувист ҳазор вазифа динор* ҳамеоварданд, беруни ҳадяҳои дигар, аз Рай ва Кавари Чибол ба Хуросон» [26,191-197]. Гардезӣ ба таври аниқ наменависад, ки *200.000 динор* ба ҳазинаи Сомониён ворид мешавад ё не. Аммо аз навиштаи Ибни Халдун, ки ӯ аз Ибни Асир иқтибос намудааст, аниқ мешавад, ки Нух ибни Наср на *200.000 динор*, балки дар натиҷаи созиш ва фуруши мансаб *300.000 динор* ба даст меорад: «Чун Абӯалӣ ба Рай рафт, Рукнуддавла ибни Бӯя аз бародари худ-Имодуддавла ёри талабид. Имодуддавла ба бародар навишт, ки аз Рай хориҷ шавад, то тартиби корҳо дида шавад. Абуалӣ Райро тасарруф кард. Имодуддавла ба амир Нух дар ниҳон навишт, ки дар ҳар сол *сад ҳазор динор* бештар аз он чӣ Абуалӣ аз *хирочи Рай* бар уҳда гирифта, барои ӯ хоҳад фиристонд ва харчи яксоларо пеш-пеш пардохт хоҳад кард... амир Нух низ иҷобат кард ва он қарордод ба имзо расонид ва *мол бигирифт*» [28, 457]. Дар ҷойи дигар Гардезӣ менависад, ки вазири Сомониён Абулфазл Муҳаммад ал-Ҳоким ба таври исроф зиёда аз *60.000.000 дирамро* сарф карда, ҳазинаро ҳолӣ менамояд [26,187]. Дар баъзе сарчашмаҳои хаттӣ бе зикри шакли сиккаҳо истифода шудани миқдори зиёди онҳо зикр мешавад. Масалан, Масъудӣ дар тасвири ҳодисаи марбути халифаи аббосӣ-Муътазид ва Исмоили Сомонӣ чунин фармудааст: «Муътазид Абдуллоҳ ибни Фатҳ ва Ашносро ба ҳадяҳо пеши Исмоил ибни Аҳмад фиристонд, ки аз ҷумла сад ҷомаи ҳарири зарбофи мурассаъ буд бо як камарбанди тиллои мурассаъ ба ҷавохир ва ҷавохироти дигар ва *сесад ҳазор динори нақд*, ки миёни ёрони худ тақсим ва онҳоро ба Систон ба ҷанги Тоҳир ибни Муҳаммад ибни Фатҳ ибни Лайс бифиристанд. Муътазид ба Абдуллоҳ ибни Фатҳ дастур дод, ки зимни убури аз билоди Ҷабал даҳ милён дирам аз хирочи он ҷо ҳамроҳ бардорад ва *ба сесад ҳазор динор* бияфзояд [29,108]. Дар «Таърихи Систон» зикр шудааст, ки Бӯҷаъфар Аҳмад ибни Муҳаммад барои дар қасидаи «Модари май» аз ҷониби Рӯдакӣ мадҳ ёфтаниш, ба ӯ 10000 динор мефиристад [30,253].

Дар алоқамандӣ ба Исмоили Сомонӣ муаллифи «Равзату-с-сафо» чунин нигоштааст: «Гӯянд, ки баъд аз ирсоли Амри Лайс ба Бағдод Муътазиди халифа ҷиҳати амир Исмоил хилъати қимате ва аҳқому маношир фиристонд ва ҳукумати Систон ва Хуросон то Мозандарон ва Рай ва Исфохон ба вай тафвиз намуд... (Исмоил) маношири халифаро бибӯсид ва шароити таъзим ба ҷо овард ва ҳомили хилъатҳо ва аҳқомро *ҳафтсад ҳазор дирҳам* дод» [31,321]. Тибқи навиштаи Мирхонд замони Исмоили Сомонӣ шаҳри Рай бо динор хирочро пардохт менамуд ва риоя шудани меъёри вазн таҳти назорати қатъӣ қарор дошт: «Адолати ӯ (Исмоил) ба ҳақде буд, ки навбате ба самъи ӯ расониданд, ки дар Рай *санге, ки зари хироч ба он вазн меқунанд*, зиёда аз сангҳои дигар аст. Амир Исмоил филҳол элчиро ба Рай равон кард, то сангҳоро муҳр карда ба Бухоро оварад. Ва чун қосид вориди Рай шуд, мардум мутваҳҳим шуданд, ки мабодо ба ҷиҳати шилтоқӣ омада. Пас (элчӣ) сангҳоро муҳр карда бо худ ба Бухоро бурд. Дари девононҳо баста, арбоби девон муъаттал шу-

данд. Чун санг ба Бухоро расонид, эҳтиёт карданд, аз вазни муқаррара зиёд берун омад. (Исмоил) Бифармуд то зиёдатино исқот намуда, санги муъаддал ба Рай фиристоданд. Ва ҳукм фармуд, то ҳар зиёдате дар айёми гузашта шуда бошанд, дар оянда мухро доранд». Аҳмад ибни Исмоил баъди падараш меҳоҳад ба Хуросон лашкар кашад. Аммо ӯ бо маслиҳати Иброҳими Зайд аввал ба Самарқанд лашкар кашида, амаки хеш-Исҳоқ ибни Аҳмадро дастгиру ҳабс намуда, баъд ба Хуросон равон гашта, то ба Нишопур мерасад. Бораси Кабир, ки ҳокими Ҷурҷон буд, аз ин тарсида ба Бағдод мегурезад. Ба назар чунин мерасад, ки Мирхонд дар зикри хирочи чамънамудаи Бораси Кабир хеле муҳобот намудааст: «Борасро аз хирочи Рай ва Табаристону Ҷурҷон моли вофир чамъ омада буд. Чунончи дар ҳазинаи ӯ *ҳаштод ҳазор хирвор зари сурхи масқук* ва аз фулузиву нуқра мавҷуд буд ва аҳносу амтиаро қиёс набуд» [30, 324]. Дар ҷойи дигар Мирхонд аз лашкаркашии Аҳмад ибни Исмоили Сомонӣ ба Хуросон ва то Нишопур расидани ӯ нақл карда, менависад, ки то расидани амири Сомонӣ ҳокими он минтақа Бораси Кабир маблағи аз хироч чамъшударо бо худ гирифта ба Бағдод мегурезад: «Борасро аз *хирочи* Рай ва Табаристону Ҷурҷон моли вофир чамъ омада буд. Чунончи дар ҳазинаи ӯ *ҳаштод ҳазор хирвор зари сурхи масқук* ва аз фулузиву нуқра мавҷуд буд ва аҳносу амтиаро қиёс набуд» [30,324]. Мирхонд ба таври муҳолиға вазни умумии динорҳои чамънамудаи Бораси Кабирро 24 тон тилло ва аз ҳама муҳимтар ӯ шакли динорҳои *зари сурхи масқук* гуфтааст.

Ҳамин тариқ, аз баррасии мавзӯи мазкур маълум шуд, ки дар баробари сарчашмаҳои бостоншиносӣ асарҳои олимони асримиёнагии форсу араб доир ба сикказанӣ ва муомилоти пулии Сомониён, аз ҷумла доир ба навъи сиккаҳои даврони Сомониён – динорҳои маъмулӣ, динорҳои эҳдой, дирҳамҳои нуқрагии исмоилӣ, нишопурӣ, сиккаҳои бухорхудотӣ-ғитрифӣ, муҳаммадӣ, мусайябӣ, дирҳами исмоилӣ, хоразмӣ, тозча, фалс, адлии пашиз, дирҳамҳои шикаста ва дирҳамҳои буридашуда, таркиби филиз ва ҷойи истехсол-сиккаҳонаҳо, чигунагӣ, доираи истифодашавӣ, қурби мутаносибаи байни сиккаҳо, арзиши пулии иҷрои қорҳо, маош, нархи маҳсулот ва ашёи табиӣ муҳимтарин сарчашмаи илмӣ буда, тақмили таҳқиқи мавзӯи мазкур идомаи ҳамон таҳқиқотест, ки олимони аврупоӣ ва россиягӣ ҳанӯз дар асрҳои XVIII ва XIX оғоз намуда буданд ва ин қор дар замони Шӯравӣ ҳам идома ёфт ва бо сабаби самарабахш буданаш то имрӯз идома меёбад.

АДАБИЁТ

1. Шарифзода А.Қ. Таҳқиқи сиккаҳои сомонӣ дар Россияи императорӣ//Муаррих.-Душанбе, №3 (27). 2021- С.58-70
2. Савельев П. Топография кладовъ съ восточными монетами и изделиями VII, VIII, IX, X и XI века, въ России и При-Балтийскихъ странахъ, объясненная историческими свидетельствами о торговле северо-востока Европы въ эпоху основания и утверждения Русскаго государства.- Санктпетербургъ, 1846.- 180 с.
3. Закариёи Қазвинӣ. Осору-л-билод ва ахбору-л-билод. -Хучанд, 2018.- 684 с.
4. Юсупова Наршахи и его труд «Таърих-и Бухара//Муҳаммад ан-Наршахи. Таърих-и Бухара. 2011,-Тошкент, 2011.-600с.
5. Абӯбакр Муҳаммад ибни Ҷаъфари Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро/Мурағтибон:Ғоибов Ғ., Олимов К., Амиршоҳӣ Н.-Душанбе, 22012-546 с.

6. Лерх П. И. Монеты Бухар-худатов//Труды Восточного отделения Императорского Русского археологического общества. -Санкт-Петербург, 1909- 161 с.
- 7.Лившиц В.А., Кауфман К.В., Дьяконов И.М. О древней согдийской письменности Бухары/Вестник древней истории.- Москва, №1, 1954.- с.150-163
- 8.Ртвладзе Э. Древние монеты Средней Азии. -Тошкент, 1987.- 182 с.
- 9.Давидович Е.А. Наршахи и Кубави о реформе Гитрифа, металле и курсе монет гитрифи/Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины 1997.-Москва, 1997.- с.17-69
- 10.Фафуров Б. Точикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав.- Душанбе,2020.-976с.
- 11.Неъматов Н. Давлати Сомониён/Тарҷумаи А. Валиев. -Душанбе,1989.-304 с.
- 12.Давидович Е.А. Денежное обращение в Мавераннахре при Саманидах/Нумизматика и эпиграфика. -Москва, Т. VI, 1966. С. 103-134
- 13.Аҳмад ибни Фазлон ибни ал-Аббос ибни Рошид ибни Ҳаммод. Рисолату Ибн Фазлон.- Димашк.1960.- 202с.
- 14.Аҳмад ибни Фазлон ибни ал-Аббос ибни Рошид ибни Ҳаммод. Сафарнома/Тарҷумаи Абулфазл Таботабой. -Техрон, 1345.-175с.
- 15.Путешествие Ибн Фадлана: Волжский путь от Багдада до Булгара.-Москва,2016.-560 с.
- 16.Абӯисҳоқ Иброҳим Истаҳрӣ. Масолик ва мамолик/ Ба кӯшиш Эраҷ Афшор. -Техрон, 1340- 334 с.
- 17.Абулқосим ибни Ҳавқал ан-Нусайбӣ. Сурату-л-арз.- Бейрут: Дору-л-мактабату-л-хаёт, 1997- 432 с.
- 18.Абулқосим ибни Ҳавқал. Китобу-л-масолик ва-л-мамолик.-Лайдан, 1872.- 406 с.
- 19.Довутов Д. Сикказанӣ ва муомилоти пулӣ дар Давлати Сомониён/Сомониён ва эҳёи тамадуни форсии тоҷикӣ. Душанбе,1998, сах. 60-73
- 20.Абдуллоҳи Қучонӣ. Ганҷинаи сиккаҳои Нишопур макшуфа дар Рай. Техрон, 1383.- 448с.
- 21.Худуду-л-олам мина-л-Маширик ила-л-Мағриб//Ба кӯшиши Манучехри Сутуда. -Техрон, 1983- 252 с.
- 22.Шаҳобуддин Абӯ Абдуллоҳ ибни Абдуллоҳ ал-Ҳамавӣ ар-Румӣ ал-Бағдодӣ. Муъҷаму-л-булдон. -Бейрут, муҳалладу-л-аввал, 1977.- 540 с.
- 23.Абулқосим ибни Аҳмади Чайхонӣ. Ашқолу-л-олам//Тарҷумаи Алӣ ибни Абдусаломи котиб. -Техрон, 1365.- 323 с.
- 24.Мухторов А. Амирон ва вазирони сомонӣ. Душанбе, 1997. -75с.
- 25.Абӯ Абдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Мақдисӣ. Аҳсану-т-тақосим фи маърифати-лақолим//Тарҷумаи Алӣ Тақии Мунзавӣ. -Техрон, 1385.- 810 с.
- 26.Гардезӣ Абдусамад Абдулхай. Зайну-л-аҳбор//Ба крилӣ баргардони Қ. Рустам дар асоси матни Ризозода Малик. Душанбе: Бухоро, 2014-416 с.
- 27.Бурхоннидин Абулмаъонӣ Маҳмуд ибни Аҳмад ибни Абдулазиз ...Ал-Бухорӣ ал-Ҳанафӣ. Ал-Мухиту-л-бурхонӣ фи-л-фикҳати-л-маъонӣ.-Бейрут, Ал-чузъу-с-сонӣ, 2004.-503
- 28.Ибни Халдун. Китобу-л-ибар. Таърих/Сомониён дар оинаи таърих. -Хучанд, Ҳ. 2,1998.- с. 425-482.
- 29.Масъудӣ. Муруҷу-з-заҳаб ва маодинну-л-ҷавоҳир//Сомониён дар оинаи таърих. -Хучанд, Ҳ. 2,1998.- с. 103-108
- 30.Таърихи Сиистон//Таҳияи М. Имомов, А. Абдусаттор. -Душанбе, 2014.- 352 с.
- 31.Муҳаммад ибни Ховандшоҳ ибни Маҳмуд маъруф ба Мирхонд. Равзату-с-сафо/ Сомониён дар оинаи таърих. -Хучанд, Чилди яқум, 1998- 311-374.

ИНЪИКОСИ СИККАЗАНӢ ВА МУОМИЛОТИ ПУЛӢИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН ДАР САРЧАШМАҲОӢИ ХАТӢИИ АРАБӢ ВА ФОРСӢИ-ТОҶИКӢИ

Сачашмаҳои хатти барои таҳқиқи сикказанӣ ва муомилоти пулӣ дар давлати Сомониён сарчашмаи муҳим ба ҳисоб мераванд. Дар осори олимони асримиёнагӣ доир ба сикказанӣ ва муомилоти пулӣи Сомониён иттилооти пароканда ва мухтасар, аммо хеле муҳим мавҷуд аст. Дар мақолаи мазкур бори аввал иттилои ин сарчашмаҳо мавриди барра-

сии комилтар қарор дода шудааст. Доир ба мавзӯи мазкур аз ҳама бештар дар «Таърихи Бухоро» маълумот дода шудааст. Ин асарро Абубақр Муҳаммад ибни Ҷаъфар ибни Закариё ибни ал-Хаттоб ибни Шарик Наршаҳӣ (899-959) соли 331/943-944 ба забони арабӣ таълиф намуда, ба Нух ибни Насри Сомонӣ пешкаш менамояд». Таърихи Бухоро» то имрӯз дар шакли аслаш боқӣ намондааст. Онро соли 522/1128 Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Наср ал-Кубовӣ ба забони форсӣ-тоҷикӣ тарҷума ва қисман ихтисору илова намуда аст. Ин тарҷумаи Кубовиро соли 774/1178-1179 Муҳаммад ибни Зуфар ибни Умар боз ҳам мухтасартар намуд. Олимону таърихнигорон ва сайёҳони дигар ҳам ба мисли Ибни Фазлон, Истаҳрӣ, Ибни Ҳавқал, Мақдиси, Ҷайхонӣ, Ёқути Ҳамавӣ, Гардезӣ ва дигарон доир ба сиккаҳои сомонӣ иттилои муҳимро боқӣ мондаанд. Дар Россия академик Х. Френ бори нахуст иттилои сарчашмаҳои хаттиро доир ба сиккаҳои сомонӣ ошкор намуд. Ин кори ӯ то имрӯз идома дорад.

Дар доираи мақолаи мазкур муайян карда шуд, ки тибқи сарчашмаҳои хаттӣ дар замони Сомониён илова бар сиккаҳои уммавӣ ва аббосӣ сиккаҳои гуногун ба мисли динорҳои маъмулӣ, динорҳои эҳдой, дирҳамҳои нуқрагӣ, се навъи сиккаҳои бухорхудотӣ-ғитрифӣ, муҳаммадӣ, мусайябӣ ва дирҳами исмоилӣ, нишопурӣ, хоразмӣ, тозча, фалс, адлии пашиз, дирҳамҳои шикаста ва дирҳамҳои буридашуда роиҷ буданд. Аз маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ маълум мешавад, ки муомилоти пулӣ дар Давлати Сомониён пурра мутамарказ набуд. Баъди ислоҳоти пулии Исмоили Сомонӣ дирҳамҳои исмоилӣ ба пули байналмилалӣ табдил меёбад ва он дар Аврупои шарқӣ ва Россия низ истифода мешуд.

Калидвожаҳо: *Сомониён, сикказанӣ, муомилоти пулӣ, таркиби сикка, қурби сикка, мероси хаттӣ, Наршаҳӣ, Ибни Фазлон, Истаҳрӣ, Мақдиси, Ёқути Ҳамавӣ, Гардезӣ, Таърихи Сиистон, сиккаҳона, Бухоро, Самарқанд, Оли Буя, динор, дирҳам, дирҳами исмоилӣ, нишопурӣ, хоразмӣ, сиккаҳои бухорхудотӣ: ғитрифӣ, муҳаммадӣ, мусайябӣ, фалс, адлии пашиз, асрҳои V-XII, тилло, нуқра, мис, оҳан, сурб, академик Х. Френ, П. Лерх, Е.А. Давидович, Д. Довутов.*

ОТРАЖЕНИЕ ЧЕКАНКИ МОНЕТ И ДЕНЕЖНОГО ОБРАЩЕНИЯ ГОСУДАРСТВА САМАНИДОВ В АРАБСКИХ И ПЕРСИДСКО- ТАДЖИКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ

Письменные памятники являются важным источником для изучения чеканки монет и денежного обращения в государстве Саманидов. Работы средневековых ученых содержат конкретные, а иногда разрозненные и краткие, но очень важные сведения о саманидской чеканке и денежном обращении. В данной статье впервые информация из этих источников рассматривается более подробно. Наиболее важные сведения по этой теме даны в сочинении «Истории Бухары». Это произведение было написано Абу Бакром Мухаммадом ибн Джафаром ибн Закарией ибн аль-Хаттабом ибн Шариком Наршахи (899-959) в 331/943-944 годах на арабском языке и подарено Нух ибн Насру Сомони. Текст «Истории Бухары» не сохранился в своем первоначальном виде по сей день. Он был переведен на персидско-таджикский язык в 522/1128 году Ахмадом ибн Мухаммадом ибн Насром аль-Кубави и частично сокращен. Перевод Кубави в 774/1178-1179 г. Позже был резюмирован Мухаммадом ибн Зуфаром ибн Умаром. Ученые, другими историками и путешественниками другие туристы, такие как Ибн Фадлан, Истахри, Ибн Хаукал, Мақдиси, Джайхани, Якути Ҳамави, Гардези и другие авторы оставили важные сведения о монетах Саманидов. В России академик Х. Френ впервые раскрыл и опубликовал сведения письменных источников о монетах Саманидов. Эту работу он продолжает и по сей день.

В рамках данной статьи указано, что по данным письменных источников в саманидский период кроме умаййидских и аббасидских монет использовались различные монеты: обычные динары, подарочные динары, серебряные дирхемы, три вида бухархудатских монет-ғитрифӣ, муҳаммади, мусайяби и дирхемы исмаили, харезмские, нишапурские, тозджа, фелсы, адлии пашиз, ломаные и рубленные дирхемы.

Ключевые слова: Саманиды, чеканка монет, денежное обращение, состав монет, курс монеты, письменное наследие, Наршахи, Ибн Фадлан, Истахри, Макдиси, Якути Хамави, Гардези, История Систана, монетный двор, Бухара, Самарканд, Бувайхиды, динар, дирхам, дирхам исмаили, нишапурский, хорезмский, бухархудатсие монеты: гитрифиды, мухаммади, мусайяби, фелс, адли пашиз, V-XII вв., золото, серебро, железо, свинец, академик Френ, П. Лерх, Э.А. Давидович, Д. Довутов.

REVIEW OF MINING AND CIRCULATION OF MONEY IN THE SOMANIAN STATE IN WRITTEN ARABIC AND PERSIAN-TAJIK SOURCES

Written sources are an important source for the study of minting and money circulation in the Samanid state. The works of medieval scholars contain scattered and concise but very important information about the Samanid coinage and money circulation. In this article, for the first time, the information from these sources is discussed in more detail. The most detailed information on this topic is given in the "History of Bukhara".

This work was written by Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far ibn Zakariya ibn al-Khattab ibn Sharik Narshahi (899-959) in 331 / 943-944 in Arabic and presented to Noah ibn Nasr Somoni. The "History of Bukhara" has not survived in its original form. It was translated into Persian-Tajik in 522/1128 by Ahmad ibn Muhammad ibn Nasr al-Kubavi and partially abbreviated. This Cuban translation of 174 / 1178-1179 is further summarized by Muhammad ibn Zufar ibn Umar. Scholars, historians and other travelers, such as Ibn Fazlan, Istakhri, Ibn Hawqal, Makdisi, Jaihani, Yakuti Hamawi, *Gaxdezi* and others, have left important information about the Somoni coins. In Russia, Academician Kh. For the first time, Frank revealed the information of written sources about Somoni coins. This work continues to this day. In the context of this article, it was determined that according to written sources in the Samanid period, in addition to common coins and abbots of various coins such as ordinary dinars, gift dinars, silver dirhams, three types of Bukharan coins - Gitrifi, Muhammadi, Nishami, Musayabi. Khorezm, Tozza, Fals, Adli Pashiz broken dirhams and chopped dirhams were common. According to written sources, money circulation in the Samanid state was not completely centralized. After the monetary reform of Ismoil Somoni, / Ismaili dirham became an international currency and was used in Eastern Europe and Russia.

Key words: *Samanids, coinage, money circulation, composition of coins, coin exchange rate, written heritage, Narshakhi, Ibn Fazlan, Istakhri, Makdisi, Yakuti Hamawi, Gardezi, History of Sistan, mint, Bukhara, Samarkand, Buwaykhids, dinar, dirham, dirhams ismaili, nishapuri, khorazmi, Bukharkhudat coins: gitrifi, muhammadi, musayabi, fels, adli pashiz, V-XII centuries, gold, silver, iron, lead, academician Fren, P. Lerkh, E.A. Davidovich, D. Dovutov.*

Сведения об авторе: Абдували Шарифзода-кандидат исторических наук, заведующий отделом истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им А. Дониша НАНТ. Телефон: (+992) 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

Information about the author: Abduvali Sharifzoda-Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of History of Science and Technology of the A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences. Telefon: (+992) 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

УДК 902.6 (575.3)

МАРҲАЛАҲОИ АСОСИИ ОМУЗИШИ БОСТОНШИНОСИ БОЛООБИ ЗАРАФШОН

БОБОМУЛЛОЕВ С. Ғ., САҒОЕВ Ҷ. Б.

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Дониш

Минтақаи болооби Зарафшон аз бозёфтҳои археологӣ бой буда, дар байни онҳо шаҳраки Панҷакенти бостонӣ аз лиҳози таърихию фарҳангии худ ёдгории нодири дорои аҳаммияти ҷаҳонӣ мебошад. Маводи Панҷакенти бостонӣ, ки яке аз бошишгоҳҳои нодири Суғд ба шумор меравад, имкон медиҳад сохтор, топография, ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангии шаҳрҳои Осиёи Миёна дар асрҳои ибтидоӣ ва асрҳои миёна дар ин минтақаро таҳқиқ карда шавад. Он яке аз рустоҳои Суғд ба шумор рафта, маркази сиёсӣ-фарҳангии худро дошт [11,13].

Таърих ва фарҳанги халқҳои Осиёи Миёна дар асри XIX ба яке аз масъалаҳои муҳими омӯзиш ва таҳқиқи олимони муаррихони пешазинкилобии рус табдил ёфта буд. Омӯзиши бостоншиносии Суғд аз солҳои 70-уми асри XIX оғоз шудааст, вақте ки дар мавзеи Афросиёби Самарқанд ҳафриёти аввалин гузаронида шуда буданд. Асарҳои олимони таҳқиқотчиёни пешазинкилобӣ, ба монанди қорҳои ҳафриётии солҳои бистум аз қабатҳои пуриқтидори пешазисломӣ қабатҳои ибтидоӣ асрҳои миёнаро ҷудо карда натавонистанд. Бо вучуди ин, коллексияҳои бойи сафолии асримиёнагӣ, оссуарийҳои терракотӣ ва ҳайкалчаҳо ҷамъоварӣ ва омӯхта шуданд.

Соли 1870 экспедитсияи Искандарқул ташкил карда шуда, ба он генерал-майор А. Абрамов роҳбарӣ кард. Он илмӣ эълон карда шуда буд, гарчанде хусусияти истилоӣ ва низоми низ дошт. Ба ҳайати экспедитсияи Искандарқул чунин олимони шарқшиносони машҳур, ба монанди: А.Л. Кун, Г.А. Арандаренко, табиатшинос А.П. Федченко, муаррих ва донандаи забони маҳаллӣ, муҳандис-заминшинос Д.К. Мишенков, капитан А. Гребенкин, хариташинос А.М. Скасси, капитанҳо Ш. Акимбетов ва А. Аминов ва дигарон дохил буданд. Бар хилофи ҳадафҳои сиёсии мақомоти расмӣ, олимони зикргардида таҳқиқи худро дар минтақа ба таври пурсамар мегузарониданд. Онҳо як қатор мақолаҳо ва китобҳои омода намудаанд, ки дар омӯзиш ва таҳқиқи минбаъдаи Суғд таъсири муҳим доштанд.

Ҳамин тавр, натиҷаҳои ҷустуҷӯӣ ва таҳқиқоти илмии олимони рус дар асри XIX дар соҳаи таърих, фарҳанги моддӣ ва маънавии болооби водии Зарафшон моҳиятан калон аст. Онҳо дар омӯзиши ин минтақа қадами аввалин гардида, барои омӯзиши муносири Суғд дар шакли мактаби илмии аврупоӣ бо методология ва муносибатҳои он замина гузоштанд.

Ба омӯзиши мунтазам ва ҳамаҷонибаи ноҳияҳои шимолии Тоҷикистон дар маҷмӯъ ва ҳамзамон болооби Зарафшон, аз ҷумла, дар замони Шӯравӣ гузошта шуда буд. Ба ҷанбаҳои мухталифи рушди Зарафшон интишороти сершумори илмӣ ва илмию оммавӣ, маводи конференсияҳои илмӣ-назариявӣ,

мақолаҳо дар матбуоти даврӣ бахшида шудаанд. Дар маҷмӯъ дар асарҳои олимон-муаррихони маъруфи Иттиҳоди Шӯравӣ аҳаммияти калон дар ин ё он даврон ба масъалаҳои рушди иҷтимоӣ, сиёсӣ ва иқтисодии сарзамин дода мешавад.

Соли 1919 дар ибтидои замони сотсиализм таҳкурсии Академияи таърихи фарҳанги моддии Россия гузошта шуд. Академик В.В. Бартолд дар он мудирӣ шуъбаи Осиёи Миёна таъйин карда шуд, ки ба Академияи навташкили таърихи фарҳанги моддӣ бо дониши бузурги далелҳо ва дарки вазифаҳои наздиктарини дар назди археологияи Осиёи Миёна истода омада буд [12].

Дар давраи солҳои 20-30-юми асри XX дар соҳаи омӯзиши бостоншиносии болооби Зарафшон муваффақиятҳои назаррас ба даст омаданд. Муҳаққиқон натиҷаҳои кӯшишҳо дар кӯҳи Муғ, ки дорои аҳаммияти истисноии илмӣ мебошанд, батафсил мавриди тавсиф қарор доданд. Маводи бостоншиносӣ, ки дар қалъа, дар кӯҳи Муғ ба даст омаданд, барои ҳалли проблемаҳои ҳам кардиналӣ ва ҳам хусуситари таърихи Осиёи Миёна мавриди истифода қарор гирифтанд, ки ин имкон дод тамоман ба таври дигар тасвири раванди таърихӣ дар Осиёи Миёна дар даврони ибтидои асримиёнагӣ тасаввур карда шавад.

Тавачҷӯҳ ба бостоншиносии Суғд баъди соли 1933 якбора афзоиш ёфт, вақте ки дар қалъа, дар кӯҳи Муғ болооби Зарафшон ҳуччатҳои суғдӣ оғози асри VIII ёфт шуданд ва қисмати бештари онҳо ба бойгонии давлатдори Панҷакентӣ Деваштич тааллуқ доштанд.

Дар омӯзиши таърих, фарҳанги моддию маънавии болооби Зарафшон пеш ва пас аз инқилоби Октябр ба В.В. Бартолд ва А.А. Семёнов хизматҳои калон мутааллиқанд. Онҳо асосгузори мактаби муосири илмии омӯзиши таърих, фарҳанги моддию маънавии халқи Суғд, аз ҷумла, болооби водии Зарафшон маҳсуб меёбанд. Онҳо ҳаҷми дастовардҳои илмию таҳқиқотии олимон-муҳаққиқони асри XIX-ро аз рӯи маълумоти ҷуғрофӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ дар бораи ин минтақа, ки дар рисолаҳои асримиёнагӣ навишта шудаанд, ба таври васеъ мавриди истифода қарор додаанд.

Мероси В.В. Бартолдро дар бораи таърих, фарҳанги моддӣ ва маънавии болооби Зарафшон шартан ба чанд самт: таърихӣ, географӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва иқтисодӣ тақсим кардан мумкин аст. Асосан бо тақвияти маълумоти маъхазҳои хаттии асримиёнагӣ дар асоси таҳқиқоти муаллифони аврупоӣ ва рус, ӯ хусусиятҳои забони забонҳои тоҷикӣ, суғдӣ яғнобӣ, савдо, тарзу усулҳои истихроҷ, сикказанӣ, инчунин таърих ва фарҳанги водии Зарафшонро шарҳ ва мавриди таҳлил қарор додааст.

Дар байни асарҳои В.В. Бартолд оид ба таъриху фарҳанги болооби Зарафшон ба маълумоти ҷуғрофӣ ӯ дар бораи ин минтақа, дар бораи шаҳри Панҷакент ва номи он дар байни шаҳру деҳоти сершумори асрҳои XI-XII (бо имлои арабии Бунҷикат) ҷойгоҳи муҳим ҷудо карда шудааст [1,760]. Дар асоси гузоришҳои ҷуғрофӣи асрҳои IX-X ӯ дар бораи ду шаҳре менависад, ки Бунҷакент ном доштанд. Яке аз онҳо дар маркази вилоят, Осрушон ва дигаре дар маркази яке аз 12 волостҳои вилояти Самарқанд воқеъ буд [1,144-145].

Дар таҳқиқоти худ оид ба таърих ва фарҳанги болооби Зарафшон А.А. Семёнов маводи зиёдеро дар бар мегирад. Дар асарҳои худ ӯ ёдгориҳои моддии фарҳанги халқи эрониро дар Осиёи Миёна, очеркҳои этнографӣ бахшида ба кӯхҳои Зарафшон, Қаротегин, Дарвозро таҳқиқ менамояд [8, 9]. Дар корҳои илмӣ - таҳқиқотии худ А.А. Семёнов асосан ба натиҷаҳои кори экспедитсионии бостоншиносӣ таъя кардааст. Ӯ хусусиятҳои этнографии аҳолии кӯхҳои Зарафшон, Қаротегин, Дарвозро равшантар муайян карда, ин ба ӯ комилан муяссар гардид. Дар таҳқиқотҳои худ ӯ ба номҳои чуғрофии водии Зарафшон, дарёҳои Зарафшон, Яғноб, инчунин Искандаркӯлро тавсифи ҳамаҷониба медиҳад [9].

Бо мақсади омӯзиши таърих, фарҳанги моддию маънавии болооби Зарафшон муҳаққиқи барҷаста М.С. Андреев (1873-1948) яке аз аввалинҳое мебошад, ки экспедитсияҳоро ба ин минтақа ташкил кардааст. Экспедитсияҳои ӯ асосан маводро дар бораи маишат ва тарзи зиндагии тоҷикони кӯхистон, маводи забоншиносӣ, фолклориро ҷамъоварӣ мекарданд, ки баъдан ба Осорхонаи асосии Осиёи Миёна интиқол дода мешуданд.

В.Р. Чейтилко дар солҳои 1936-1940 корҳои начандон калонро дар шаҳраки Панҷакенти қадим гузаронид, аммо корҳои пурарзиш дар ин ҷо аз соли 1946 оғоз ёфт, ки онро Экспедитсияи бостоншиносии Суғду Тоҷикистон зери роҳбарии А.Ю. Якубовский, ки баъдтар ба Экспедитсияи бостоншиносии Тоҷикистон ивази ном кард, ба таври васеъ ба роҳ монд.

Бо мақсади тартиб додани «Ҳаритаи бостоншиносии Тоҷикистон» аз ҷониби сектори бостоншиносии Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон Б.И. Маршак солҳои 1946-1948 дар болооби Зарафшон корҳои бостоншиносиро гузаронид.

Қайд кардан зарур аст, ки таҳқиқи мунтазами қалъа дар кӯҳи Муғ баъди ба охир расидани Ҷанги Бузурги Ватанӣ оғоз ёфта, дере нагузашта, корҳои ҳафриётӣ шаҳраки қадимаи Панҷакентро низ фаро мегиранд. Вақте ки соли 1946 ба ин ҷо бостоншиносон бо сарвари профессор А.Ю. Якубовский меоянд, дар назди назари онҳо тепҳои гилину ҳамворшуда, ки боқимондаҳои деворҳо ва биноҳои қадима буданд, қарор мегиранд [6].

Аммо, танҳо пас аз мурури як сол омӯзиши илмӣ Панҷакент оғоз меёбад. Дар корҳои экспедитсияи ташкил кардашудаи илмӣ-Экспедитсияи бостоншиносии Суғду Тоҷикистон дар соли 1946 Институти таърихи фарҳанги моддии Академияҳои илмӣ ИҶШС, Эрмитажи давлатӣ, Шуъбаи тоҷикистонии Академияи илмҳои ИҶШС иштирок намуданд.

Ҷойгоҳи марказиро дар корҳои Экспедитсияи бостоншиносии Суғду Тоҷикистон дар соли 1947 таҳқиқи харобаҳои Панҷакент ва гирду атрофи он ишғол мекард. Фавран пас аз корҳои аввалини ҳафриётӣ ва таҳқиқи бозёфтҳои ашёҳои фарҳанги моддии маҳал маълум гардид, ки шаҳр ҳанӯз то ғасби арабҳо вучуд дошта, оид ба ин чунин далел шаҳодат меод, ки дар ин ҷо қабристони мусулмонҳо вучуд надошта, дар ин ҷо некрополи (маъбади) азими зардуштӣ воқеъ гардида буд. Инчунин А.Ю. Якубовский қайд карда буд, ки «дар миёни маводи зерзаминӣ ашёи сафоли обёрӣ давраҳои Тоҳириён ва Сомониён дучор наомадаанд» [3,33].

А.Ю. Якубовский ҳамчун сардори экспедитсия, ки яке аз бостоншиносон-шарқшиносони бузургтарини Шӯравӣ, шогирди В.В. Бартолд, узви вобастаи Академияи илмҳои ИҶШС бо гурӯҳи кормандон соли 1946 ба Панҷакент меояд. Иттилооти В.Р. Чейтилкоро ба назар гирифта ва бо муоинаи яклухти шахрак А.Ю. Якубовский оид ба мақсаднок будани гузаронидани корҳои калони ҳафриёти дар ин ҷо ба хулоса меояд. А.Ю. Якубовский дар он асос меёфт, ки «Панҷакенти қадим дар давраи ислом ҳаётро надидааст» ва умед дошт мавдро дар бораи муҳокима рондан дар бораи шаҳри асримиёнагӣ дар замони пеш аз ҳамлаи арабҳо ба даст орад. Ӯ омӯзиши Панҷакенти қадимро аз паскӯчаю бунбастиҳо ба шоҳроҳи асосии илми давраи шӯравӣ баровард.

Фаъолияти илмию бостоншиносии А.Ю. Якубовский ҳамчун роҳбари Экспедитсияи бостоншиносии Суғду Тоҷикистон масъалаҳои нави таърихро боз кард, ки таҳқиқи ёдгориҳои нави кашфшудаи давраи гузаштаеро дар навбат гузаштанд, ки дар миёнашон онҳое буданд, ки аз аҳаммияти ҷаҳонии илмӣ бархӯрдор буданд. А.Ю. Якубовский аз болои масъалаҳои марбут ба таърихи рушди шаҳрҳои асримиёнагӣ бисёр кор мекард. Таҳқиқоте, ки А.Ю. Якубовский дар соҳаи рушди шаҳрҳои Осиёи Миёна ба иҷро расонидааст, инчунин маводи аз ҷониби ӯ дар раванди таҳқиқот ҷамъшуда аз аҳамият бархӯрдор буда, арзиши корҳои ӯ ниҳоят баланд мебошад [5].

То дами марги худ (1953) А.Ю. Якубовский корҳои бостоншиносии ҳафриётиро дар Панҷакент роҳбарӣ карда, баъди ӯ ин корҳо зери роҳбарии М.М. Дяконов (вафоташ соли 1954) гузаронида шуда, аз соли 1954 бошад, корҳои бостоншиносиро А.М. Беленитский роҳбарӣ намуд.

Корҳои ҳафриётии Панҷакенти қадим дар тӯли бисту панҷ сол баъди вафоти А.Ю. Якубовский зери роҳбарии А.М. Беленитский идома ёфта, ба бостоншиносон лозим омад аз тариқи қабатҳои сершумори фарҳангӣ роҳ ёбанд. То қабати қадимтарин расида, бостоншиносон якбора ба асри VIII дастрасӣ пайдо карданд. Бозёфтҳои дар ин ҷо кашфшуда тахайюлотро ба вачд меоварданд, масалан, чеҳраи халқи қадимаи суғд ва худвижагии фарҳангҳои онҳоро боқимондаҳои биноҳо, осори гаронарзиши ҳайкалтарошӣ ва рассомӣ кашф карданд.

Аз рӯи натиҷаҳои бостоншиносӣ ва таҳқиқоти онҳо дар болооби Зарафшон дар солҳои 50-уми асри XX миқдори азими китобҳо, нашрияҳои илмӣ, гузоришҳо, ҳисобот ва нашрияҳои дигар дар ҷунин маҳаллаҳо, ба мисли «Корҳои бостоншиносӣ дар Тоҷикистон», «Бостоншиносии Шӯравӣ», «Аҳбороти кӯтоҳи Институти таърих ва фарҳанги моддӣ», «Этнографияи Шӯравӣ», «Мавод доир ба таърихи Тоҷикистон», инчунин дар маҷмӯаҳои «Корҳои Экспедитсияи бостоншиносии Тоҷикистон» ва ҳоказои дигар ба нашр расидаанд. Таваҷҷуҳи махсусро монографияи «Наққошии Панҷакенти қадим» ва «Ҳайкалтарошӣ ва наққошии Панҷакенти қадим» сазоворанд, ки таҳқиқоти бостоншиносии димнаи Панҷакенти қадимро дарбар мегиранд.

Рисолаи доктории А.И. Беленитский «Панҷакенти қадим-шаҳри феодалии барвақтии Осиёи Миёна» [2] барои омӯзиш таърих, фарҳанги моддию маънавии болооби Зарафшон аз аҳаммияти калон бархӯрдор мебошад. Нуктаҳои асосии ин кор ҳам дар китоби «Шаҳри асримиёнагии Осиёи Миёна» ва ҳам дар китобҳои ӯ, ки дар онҳо санъати Панҷакент мавриди баррасӣ

қарор гирифтааст, инъикос ёфтаанд. Тавре ки А.И. Беленитский нишон медиҳад, Панҷакени қадим шаҳри воқеъ бо қишри муҳимми аҳолии савдогар ва ҳунарманд ва бо биноҳои умумӣ ба шумор мерафт. Аз ҷониби ӯ қайд карда мешавад, ки: «рассомӣ ва ҳайкалтарошии ҷубӣ асосан дар хонаҳои хусусии соқинони Панҷакент кашф карда шуда, ки дархостҳои васеи фарҳангӣ, завқу рағбатҳои аҳолии шаҳрनिшинро инъикос мекунанд» [2].

Маводи манбаъҳо, натиҷаҳои таҳқиқоти бостоншиносӣ дар асоси асарҳои таърихӣ ва таҳқиқоти бунёдии олимони муҳаққиқони тоҷик ба монанди: Б.Ғ. Ғафуров, Ҳ.Н. Назаров, А.М. Мухторов, Н.Н. Неъматов, А.Х. Халилов, Ю.Я. Якубов, А.И. Исаков ва дигарон қарор гирифтанд. Дар қорҳои онҳо ба масъалаҳои гуногуни марбут ба таърихи асримиёнагии халқи тоҷик ва ноҳияҳои болооби Зарафшон равшанӣ андохта шудаанд.

Дар омӯзиши таърих, фарҳанги моддӣ ва маънавии болооби Зарафшон асарҳои бостоншиноси намоёни тоҷик Юсуфшо Ёқубшо аз тавачҷуҳи махсус бархурдор мебошанд. Дар онҳо маълумоти сершумор дар бораи сохтори бошишгоҳҳои деҳоти Суғди кӯҳӣ дар ибтидои асрҳои миёна, бошишгоҳҳои ибтидои асримиёнагии деҳоти минтақаи кӯҳсори Суғд пешкаш шудаанд, ки ба масъалаи ташаккули феодализм, Паргор дар асрҳои VII-VIII Зарафшони Боло дар ибтидои асри миёна: динҳои Суғди қадим марбутанд.

Таърихи болооби Зарафшон дар замони футуҳоти араб ва муборизаи халқи Суғд барои истиклол ва озодӣ дар монографияи Ю. Яъқубов «Паргор дар асрҳои VII-VIII милоди мо (Болооби Зарафшон дар даврони ибтидои асри миёна)» [10] инъикос ёфтааст. Маълумоти арзишмандтарин дар бораи таърихи хочагии Паргор дар асрҳои VII-VIII дар робита ба кашфи маҷмуаи ҷолиби ҳуччатҳои суғдӣ дар қалъа, дар кӯҳи Муғ ба даст оварда шуданд, ки аз ҷониби забоншиносон дар давраи Шӯравӣ раамзонӣ карда шуданд. Ин маълумот бо маводи нав аз қорҳои бостоншиносии ҳафриётӣ аз ҷониби муаллифи монография ба даст омада дар ду дара-Мадм ва Қум, ки дар наздикии кӯҳи Муғ воқеъ гардидаанд, муқамал карда мешаванд.

Соли 1954 бахшида ба 25-солагии Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон қори бунёдии «Наққошии Панҷакенти қадим» рӯйи чоп омад, ки ба таҳқиқи ҳамаарафаи фрескаҳои панҷакентӣ бахшида шуда, матнаш аз ҷониби А.Ю. Якубовский, А.М. Беленитский, М.М. Дяконов ва П.И. Костров омода карда шуда буд. Китоб дорои мусаввараҳои олиҷанобест.

А.Ю. Якубовский як қатор мушқилоти ҷолибро мавриди баррасӣ қарор дод, ки дар робита ба таҳқиқи наққошиҳои Панҷакент, яъне: пайдоиши анъанаи ғании нақшинкорӣ; мавҷудияти якҷанд мактабҳои бадеӣ; таъсири идеологияи феодалӣ ба тағйири идеали зебоишиносӣ, ки дар натиҷааш вижаҳои реализми бостонӣ аз ҷониби унсурҳои марбут бо қонун танг карда шуда бароварда шудаанд; ахаммияти синфӣи суҷаҳои нақшинкорӣҳо, робитаҳои меросии онҳо бо миниатюраи асрҳои XIV-XVI ба вучуд омада буданд.

Мақолаҳои ба омӯзиши наққошии Панҷакент ва Осиёи Миёна бахшида, инчунин техникаи наққошӣ ва муваққатӣ хобондани нақшинкорӣҳо ба китоби «Наққошии Панҷакенти Қадим» [4] дохил шудаанд. Дар он қайд карда шудааст, ки шаҳри қадимаи суғдии Панҷакент ёдгории нодири фарҳанги тоисломии Осиёи Миёна мебошад. Ин шаҳр аз асри V то мобайни асри VIII арзи

вучуд дошт, нашъунамои он бошад, ба охири асри VII ва асри VIII рост меояд. Панҷакент аз ҷониби забткорони араб хароб карда шуд, дар нимаи дуоми асри VIII бошад, он ба таври ниҳой тарк карда шуд. Наққошиҳои бисёрфигуравии рӯйидеворӣ, ҳайкалтарошии гилӣ ва ҷӯбии дар Панҷакент кашфшуда ёдгориҳои равшани санъати суғдии монументалию ороишотиро муаррифӣ мекунанд. Санъати Панҷакент аз рӯйи услуб ва мазмун бо фарҳанги бадеии як қатор шаҳрҳо ва ноҳияҳои Осиёи Миёна (Афросиёб, Варахш, Шахристон, Балаликтеппа), Эрон, Афғонистон, Ҳиндустон робита дорад.

Барои омӯзиши истиқоматгоҳҳо ва умуман шаҳри Панҷакенти қадим манбаи муҳим нашри китоби А.М. Беленитский, Б. Бентович, О.Г. Болшаков «Шаҳри асримиёнагии Осиёи Миёна» дар соли 1973 мебошад, ки дар он яке аз бахшҳо маҳз ба истиқоматгоҳҳои Панҷакенти қадим бахшида шудааст. Манбаи муҳимми дигар китоби В.И. Распопова «Истиқоматгоҳҳои Панҷакент» [7] мебошад, ки дар соли 1990 ба ҷоп расида, шомили кӯшишҳои биноҳои истиқомати димнаи Панҷакенти қадим мебошад.

Муаррих ва бостоншиноси маъруфи шӯравӣ Б.И. Маршак экспедитсияи бостоншиносиро дар Панҷакент сарварӣ карда, муаллифи зиёда аз 100 корҳои илмӣ мебошад. Ӯ бо таҳқиқи таърих ва фарҳанги халқи тоҷик машғул шуда, мактаби суғдии нуқраи нишон дода, нақшинкорӣҳои сершумори деворӣ Панҷакентро мавриди рамзҳои қарор додааст.

Шарқшиноси маъруфи Иттиҳоди Шӯравӣ В.А. Лившиц зиёда аз 100 корҳои илмиро, ки ба таҳқиқи забонҳои эронӣ бахшида шудаанд, ба ҷоп расондааст. Ӯ мутахассиси намоён дар соҳаи суғдшиносӣ буда, ба хондан, тарҷума ва шарҳи катибаҳои ба забонҳои хоразмӣ ва бохтарӣ сахми бузург гузоштааст. Дастоварди муҳимми илмӣ ӯ омӯзиши ҳуҷҷатҳои суғдӣ дар қалъа, дар кӯҳи Муғ мебошад.

Эроншинос, сиккашинос, мутахассиси шинохтаи Иттиҳоди Шӯравӣ доир ба топографияи Суғд О.И. Смирнова низ дар рафти экспедитсияҳои бостоншиносӣ дар болооби Зарафшон ғаҷолана иштирок намуда, яке аз муҳаққиқони беҳтарини ҳуҷҷатҳои суғдӣ дар қалъа, дар кӯҳи Муғ мебошад. Беш аз 40 сол ӯ бо омӯзиши тангаҳои суғдӣ машғул шуда, корҳои сершуморро доир ба таърих, иқтисодиёт, сиёсат, топография, топонимика ва картографияи таърихӣ ибтидои асримиёнагии Суғд анҷом додааст.

Корҳои асосии илмӣ забоншинос ва эроншиноси маъруфи шӯравӣ М.Н. Боголюбов ба омӯзиши забонҳои суғдӣ, хоразмӣ ва яғнобӣ бахшида шудаанд. Ӯ дар бораи фонетика, морфология ва синтаксиси забони яғнобӣ китоб навиштааст. Мутахассис доир ба таърихи шаҳрсозӣ ва меъморӣ асримиёнагӣ, муаррихи маъруфи Иттиҳоди Шӯравӣ В.Л. Воронина ғаҷолана дар кӯшишҳои бостоншиносии Панҷакент иштирок намуда, меъморӣ, навъ ва хусусияти димнаи Панҷакенти қадим, суқунатгоҳҳои дигари болооби Зарафшонро марвиди омӯзиш қарор додааст.

Бостоншиноси Шӯравӣ, мутахассис доир ба таърих ва санъати Осиёи Миёна Б.Я. Ставиский дар кӯшишҳои бостоншиносӣ дар болооби Зарафшон иштирок намуда, таърих, фарҳанг ва муносибатҳои байналмилалӣ халқҳои

Осиёи Миёнаро дар давраи қадим ва асримиёнагӣ мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Омӯзиши болооби Зарафшон пас аз ба даст овардани истиқлол дар ҷумҳурӣ идома низ ёфта, олимон-бостоншиносони Тоҷикистону Россия давраҳои минбаъдаи иқтишофи бостоншиносиро давом дода, ба натиҷаҳои таассуротнок ноил гардиданд. Ҳамин тавр, қорҳои ҳафриётиро дар қалъаи Панҷакент Б. Маршак то солҳои охири ҳаёти худ роҳбарӣ кард. Мавсимҳои бостоншиносии солҳои 2010-2011 дар шаҳраки Панҷакент, шаҳраки Ҳисорак дар Мастҷоҳи Боло, дар Қайнар, ки дар онҳо экспедитсияҳои П.Б. Луре, Ю. Якубов, Ш. Қурбонов роҳбарӣ мекарданд, бо бозёфтҳои аъло хотирмон буда, биноҳои нав ҳафр карда шуда, керамика, нақшунигори ҷубӣ ва донагӣ ёфт шуда, ҳучра бо тасвирҳои гули лола тоза карда шуданд.

Ҳамин тарик, ҳулосаҳои олимон - муҳаққиқони давраи Шӯравӣ, ки ба маводи қорҳои бостоншиносии ҳафриётӣ доир ба таърих, фарҳанги моддӣ ва маънавии Панҷакент ва дар маҷмӯъ тамоми ҳавзаи болооби Зарафшон таъя мекарданд, имкон доданд ҳаритаи топографӣ, вазъи иҷтимоии аҳоли ва ҳаёти фарҳангии он дар давраҳои қадим ва асрҳои миёна дар тамоми водии Зарафшон барқарор карда шаванд. Ҳамчун манбаъ оид ба таърихи Осиёи Миёна ва шаҳраки Панҷакенти қадим қариб ҳамаи маводро оид ба таҳқиқи фарҳанги шаҳрҳои Мовароуннаҳр дар ибтидои асрҳои миёна пешкаш мекунад. Зеро дар ин ҷо ба таври пурра мактаби ташаккулёфтаи бадеӣ пешкаш гардида буд, ки дорой хусусиятҳои равшан ифодаёфтае буд, ки оид ба идеологияи минтақа иттилооти муҳимро пешкаш мекарданд. Бозёфтҳои бостоншиносӣ оид ба санъати меъмории Осиёи Миёна маводи нодиреро пешкаш карданд, ки тасаввуротро дар бораи шаҳрсозӣ, шакл, навъи биноҳо ва тарҳрезии онҳо васеъ карданд. Ҳамчун натиҷа, хусусиятҳои ҳақиқии сохти манзили навъи шаҳрӣ, навъҳои дафнӣ ва маъбадҳои асрҳои VII-VIII кашф карда шуданд. Ҳамин тарик, шаҳраки Панҷакенти қадим, дар асл, як навъ озмоишгоҳ барои омӯзиши таърих, фарҳанги моддӣ маънавӣ, идеология ва меъмории шаҳри асримиёнагӣ дар ибтидои асри миёна ба ҳисоб меравад.

АДАБИЁТ

1. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Географический очерк Меварауннахра//Соч. Т.1. ЧЛ. М.: Наука, 1963.
2. Беленицкий А.М. Древний Пенджикент раннефеодальный город Средней Азии: Докл. по опубл. работам, представл. на соиск. учен. степ, д-ра ист. наук. -Л. 1967.
3. Джалилов А. Дж., Негматов Н.Н. Кашфӣти Панҷакенти қадим. -Душанбе: Ирфон, 1969.
4. Живопись древнего Пенджикента. -М.: АН СССР, 1954.
5. Негматов Н.Н. А.Ю. Якубовский и его вклад в развитие науки в Таджикистане. Памяти А.А. Семенова//Сб. статей по истории, археологии, этнографии и искусству Средней Азии. -Душанбе: Дониш, 1980. С. 97-114. С. 110.
6. Низовский А.Ю. Открытие Согдианы. М., 2013.
7. Распопова В.И. Жилища Пенджикента (Опыт историко-социальной интерпретации). Л., 1990. -206 с.
8. Семенов А.А. Материальные памятники иранской культуры в Средней Азии. - Сталинабад, 1945.

9. Семенов А.А. Этнографические очерки Зеравшанских гор, Каратегина и Дарваза. - М., 1903.

10. Якубов Ю. Паргар в VII-VIII веках нашей эры. (Верхний Зеравшан в эпоху раннего средневековья). Ответ, редактор Б. Я. Статский. – Душанбе: Изд-во «Дониш», 1979.

11. Якубовский А.Ю. Вопросы изучения Пенджикентской живописи//Живопись древнего Пенджикента. -М.: АН СССР, 1954.

12. Якубовский А.Ю. ГАИМК-ИИМК и археологическое изучение Средней Азии за 20 лет//Археология Средней Азии. К содержанию 6-го выпуска Кратких сообщений Института истории материальной культуры. (Извлечение из доклада «Итоги археологического изучения Средней Азии», читанного 27 V 1940).

МАРҲАЛАҲОИ АСОСИИ ОМУҶИШИ БОСТОНШИНОСИИ БОЛООБИ ЗАРАФШОН

Муаллифон дар мақолаи худ марҳалаҳои асосии омуҷиши бостоншиносии болооби Зарафшонро мавриди омуҷиш қарор додаанд. Таъкид карда шудааст, ки аҳамиятнокии омуҷиши бостоншиносӣ дар марҳалаҳои гуногун аз он иборат аст, ки дар онҳо таҳкурсии таҳқиқоти ояндаи бостоншиносӣ ва мардумшиносии болооби Зарафшон гузошта шуд. Гарчанде ки экспедитсияҳои илмӣ камшумор ва кӯтоҳмуҳлат буданд, онҳо барои илми ҷавони тоҷики бостоншиносӣ кашфиёти азимро дар соҳаи таърихи қадимаи суғдиён, ниёкони халқи тоҷик овардаанд. Асосгузори самти таърихию бостоншиносӣ дар омуҷиши бошишгоҳи тоҷикони қадим, шарҳи ҷомеашиносии он воқеан А.Ю. Якубовский ба шумор меравад, ки натиҷаҳои қорҳои ЭБСТ-и солҳои 1946-1951-умро дар Панҷакент ҷамъбаст намудааст. Натиҷагирӣ карда мешавад, ки хулосаҳои олимони муҳаққиқони давраҳои гуногун, ки ба маводи қорҳои бостоншиносии ҳафриётӣ доир ба таърих, фарҳанги моддӣ ва маънавии Панҷакент ва дар маҷмӯъ тамоми ҳавзаи болооби Зарафшон таъҷибкарданд, имкон доданд хариҷаи топографӣ, вазъи иҷтимоии аҳоли ва ҳаёти фарҳангии он дар давраҳои қадим ва асрҳои миёна дар тамоми водии Зарафшон барқарор карда шаванд.

Калидвожаҳо: таърих, фарҳанги моддӣ маънавӣ, бостоншиносӣ, болооби Зарафшон, Панҷакенти қадим, кӯҳи Муғ, Осӣи Миёна, ҳафриёт, асри миёна.

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ИЗУЧЕНИЯ АРХЕОЛОГИИ ВЕРХОВЬЯ ЗАРАФШАНА

Авторы в своей статье рассматривают основные этапы изучения археологии верховьев Зарафшана на примере Древнего Пенджикента. Подчеркивается, что важность изучения археологии на разных этапах заключается в том, что оно заложило основу для будущих исследований в области археологии и этнографии верхнего Зарафшана. Хотя научные экспедиции были немногочисленны и недолговечны, они принесли молодым таджикским археологам великие открытия в области древней истории согдийцев, - предков таджикского народа. Основоположителем историко-археологического направления в изучении древнего таджикского стана, его социологического комментария фактически был А.Ю. Якубовский, который подвел итоги работы ТСАЭ 1946-1951 гг. в Пенджикенте. Делается заключение, что выводы исследования различных периодов, которые опирались на материалы археологических раскопок по истории, материальной и духовной культуры Пенджикента и всей Верхней Зарафшанской котловины, позволили картографировать топографию, социальное положение населения и культурную жизнь древнего и средневекового периодов по всей Зарафшанской долине.

Ключевые слова: *история, материальная и духовная культура, археология, Верхний Зарафшан, древний Пенджикент, гора Муг, Средняя Азия, раскопки, средневековье.*

THE MAIN STAGES OF STUDYING THE ARCHEOLOGY OF THE UPPER ZARAFSHAN

The authors in his article reviews the main stages of the study of the archeology of the upper reaches of the Zarafshan on the example of Ancient Panjakent. It is emphasized that the importance of studying archeology at different stages lies in the fact that it laid the foundation for future research in the field of archeology and ethnography of the upper Zaravshan. Although scientific expeditions were few and short-lived, they brought young Tajik archaeologists great discoveries in the field of the ancient history of the Sogdians, the ancestors of the Tajik people. The founder of the historical and archaeological direction in the study of the ancient Tajik camp, his sociological commentary was actually A.Yu. Yakubovsky, who summed up the work of the TSAE in 1946-1951 years in Panjakent. It is summarized that the conclusions of researchers of various periods, who relied on materials from archaeological excavations on the history, material and spiritual culture of Penjikent and the entire Upper Zaravshan basin, made it possible to map the topography, social status of the population and its cultural life of the ancient and medieval periods throughout the Zeravshan valley.

Key words: *history, material and spiritual culture, archeology, Upper Zaravshan, ancient Panjakent, mount Mug, Central Asia, excavations, Middle Ages.*

Сведения об авторах: **Бобомуллоев С.Г.** – доктор исторических наук, директор Национального музея древности Таджикистана. Адрес: г. Душанбе. E-mail: bobomulloev-said@mail.ru. Тел.: + (992) 934137204:

Сафоев Дж. Б. – соискатель Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: г. Душанбе. E-mail: safoev_jb@gmail.ru. Тел.: +(992) 907558474:

Information about the authors: **Bobomulloev C.G.** - doctor of Historical Sciences, director of the National Museum of Antiquities of Tajikistan. Address: c.Dushanbe. E-mail: bobomulloev-said@mail.ru. Telefon: (+992) 934137204.

Safoev j. B. - applicant of the Institute of History, archeology and ethnography named after A. Donish of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: c. Dushanbe. E-mail: safoev_jb@gmail.ru. Telefon: + (992) 907558474.

УДК 9 (575.3)

ТАВСИФИ ВОДИИ ҚАРОТЕГИН ДАР АСАРИ «ТАЪРИХИ ҲУМОЮН»-И МУҲАММАД СОДИҚҲОЧАИ ГУЛШАНИ

САИДОВ С. Ҳ., МУДАБИРОВ З. Б.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Яке аз сарчашмаҳои муҳим «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммад Содикҳочаи Гулшанӣ мебошад, ки таърих ва вазъи ҷуғрофию фарҳангии Аморати Бухоро дар нимаи дуюми асри XIX ибтидои асри XX инъикос менамояд. Муаллифи он Муҳаммад Содикҳочаи Гулшанӣ аз донишмандон, шоирон ва таърихнависони нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX буда, дар Бухоро ба дунё омадааст. Соли таваллуди Гулшанӣ аниқ маълум набуда, устод Садриддин Айнӣ дар бораи ӯ чунин ёдовар мешавад: «Дар вақте ки ман дар хидмати Шарифчон Маҳдуми Садри Зиё будам, тахминан 30-сола буд» [1,20]. Амрияздон Алимардонов менависад, ки «Муҳаммад Содикҳочаи Гулшанӣ тахминан дар соли 1861 дар шаҳри Бухоро, дар хонаводаи муфти ва мударрис Муҳаммад Мирсаид ба дунё омада, дар ҳамон ҷо дар мактабу мадраса таҳсил мекунад» [2,17]. Мо ба гуфтаҳои С. Айнӣ ва А. Алимардонов таъкиди қарда, ба дунё омадани Гулшанӣ соли 1861 тахмин қарда метавонем.

Муҳаммад Содикҳочаи Гулшанӣ дар овони ҷавонӣ илмҳои замони хешро аз худ намуда, забони русиро низ хуб омӯхтааст. Дар давоми салтанати Абдулаҳадхон (1865-1910) ба хидмати дарбор ҷалб шуда, соли 1910 вафот қардааст.

Муҳаммад Содикҳочаи Гулшанӣ дар муқаддимаи асараш доир ба таълифи он чунин менависад: «Чун дар баъзе авҷот китоби «Қомусу-л-аълум»-и Шамсуддини Сомиро мутолаа менамудам умуман ва мавриди Бухоро ва тавобеоти онро, хусусан чун фозили онифуззикр баёни ҷуғрофии Бухоро аз рӯйи қавли Мендурф ном сайёҳи исавӣ (насронӣ), ки дар санаи 1820 мелодӣ, ки мутобиқи санаи 1228 ҳиҷрӣ аст, омада, Бухорои Шариф ва тавобеоту финои онро саёҳат намуда ҷуғрофияи онро тахминан 7 навиштааст, баён менамояд» [7,45]. Раванди ҳамроҳ гардидани минтақаҳои Бухорои Шарқиро муаллиф баррасӣ намуда, қайд менамояд, ки ин мулкҳо мустақил буданд ва дар асараш чунин менависад: «Ва дар он замон, ки қабл аз ҳаштоду шаш сол аз ин таърих аст, дар он вақт Шаҳрисабзу Ҳисор ва Хатлону Қаротегин ва Дарвоз ҳамаи инҳо ҳукумоти мустақилла будааст ва инҳо дар зарфи як қарн замимаи давлати Бухорои Шариф гаштааст» [7,45]. Аз тамоми матни муқаддимаи «Таърихи ҳумоюн» маълум мегардад, ин асар ба муносибати ба тахт нишастани амир Абдулаҳадхон таълиф гардидааст. Аммо бо сабабҳои номуайян ба дасти Абдулаҳадхон нарасидааст. Инчунин қайд қардан ба маврид аст, ки Гулшанӣ ҷуғрофидони дарбор буда, маълумотро барои амиру дарбориён ба қалам додааст.

Воқеан, дар «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ ҳаёти аморати Бухорои охири асри XIX-ибтидои асри XX, тоҷикони Бухорои Шарқӣ беҳтару бештар таҳлилу муқоиса ва чамбаст гардида, дараҷаи баланди маърифатнокӣ ва саводнокии тоҷикони ин минтақаи кӯҳистон инъикос ва бозгӯ шудаанд. Ба сифати далелу бурҳони қиёсӣ танҳо ҳаминро зикр кардан кифоят мекунад, ки маълумот ва ахбори овардаи Гулшанӣ дар «Таърихи ҳумоюн» пиромуни теъдоди мадрасаҳо, толибилмони он ва инчунин дигар муассисаҳои маданияу маърифатӣ дар Кӯлобу Балҷувону Ҳисор, Қаротегину Дарвоз ва дигар мавзёҳои кӯҳистон ақидаи саросар бесавод будани тоҷиконро то Инқилоби Октябр ба пуррагӣ собит месозад [15,3]. Аммо бояд таъкид намоем, ки барномаву фанҳои таълимии мадрасаҳо ба барномаҳои таълимии сатҳи ҷаҳонӣ мувофиқ набуданд, яъне аксарияти фанҳои дақиқ дар мадрасаҳо омӯзонида намешуданд.

Дар нимаи дуоми асри XIX аморати Бухоро минтақаро ишғол ва ҳудуди Бухорои Шарқиро ба бекиҳои зерин: бекиҳои Ҳисор, Деҳнав, Қўрғонтеппа, Кӯлоб, Балҷувон, Кубодиён, Қаротегин ва Дарвоз тақсим намуд. Аммо пас аз чунин тақсимот ҳам беки Ҳисор ва ё қўшбегии Ҳисор ҳамчун ҷонишини амир ҳисоб шуда, бекигарии Кӯлоб, Балҷувон, Қўрғонтеппа ва Қаротегин ба ӯ итоат менамуданд [3,240].

Ёдовар шудани он ки дар маъхазу сарчашмаҳо ва дигар матолиби таърихӣ доир ба дараҷаи саводнокию маърифатнокии тоҷикони Аморати Бухоро, аз ҷумла, Бухорои Шарқӣ (тоҷикони кӯҳистон) маводу санадҳои раднашаванда маҳфуз буда, онҳо дорои аҳаммияти илмиву амалӣ мебошанд. Чунончӣ, дар нимаи якуми асри XIX, аз рӯи ахбори маъхазҳои гуногуни таърихӣ, дар Бухоро 25 мадраса, Қаршӣ 20, Қаротегин беш аз 10 мадраса, Ҳисор 3 мадраса, Қаратоғ 1 мадраса, дар охири асри XIX бошад, дар Душанбе 2 мадраса, Кангурт 10 мадраса ва дар бисёр шаҳрҳо якмадрасагӣ мавҷуд буданд [12,72].

«Таърихи ҳумоюн» аз нух қисм иборат буда, дар қисми ҳаштуми он доир ба манотиқи Қаротегин муаллиф маълумоти дақиқ додааст. Муаллифи асар дар қисмати зикри ҳукумати панҷум аз иёлати Хатлон ва он Ҳукумати вилояти Қўрғонтеппа аст чунин маълумотро навиштааст: «Вилояти Қўрғонтеппа ба эътибори обу ҳок ва мувофиқ будан ҳарчанд ба иёлати Хатлон маҳсуб аст, лекин закоти савоими онро ҳарсола ҳокими вилояти Қаротегин омада, чанд рӯзе дар ин ҷо истиқомат намуда, чида мегирад. Минҳайси закоти вилояти Қўрғонтеппа дохили иёлати Фарму Қаротегин маҳсуб мегардад» [7,149]. Ин ақидаро бо навиштаи муҳаққиқ Н.А. Кисляков тасдиқ намудан мумкин аст. Ӯ дар асари хеш дар бораи фавти беки Қаротегин Худойназар чунин менависад: «Худойназар дар соли 1885, дар вақти чамъ кардани андоз дар водии Ҳисор ногаҳон вафот кард» [10,154].

Водии Қаротегин дар асари «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ ба сифати иёлати ҳаштуми Бухоро ёд мешавад. Муаллиф баъд аз тавсифи тасарруфи водии Қаротегин аз ҷониби Аморати Бухоро доир ба мавқеи ҷуғрофӣ он чунин навиштааст: «Масофаи ин иёлат то Бухорои Шариф ва вилояти Кармина ҳафтоду чаҳор фарсах (444 км) аст. Ба тарафи шарқи шимоли Бухоро воқеъ аст. Ҳудуди арбаъаи он шарқан кӯҳи Помир, шимолан водии Зараф-

шон, ғарбан кӯхистони Сағониён, чанубан Чихилдараи тавобеи Дарвоз аст. Арозии он ва маръо тамоман бисту як ҳазору панҷсаду сиву панҷ мили мураббаъ заминро дорост» [7,156]. Гулшанӣ масофаи Қаротегинро то Ҳисор 28 фарсах [7,156] (168 км) гуфтааст. Мутобиқи нишондоди сайёҳ ва муҳаққиқи рус Г.А. Арандаренко дар солҳои 1877-1888 аз рӯи шумори 512 деҳа ва маҳаллаҳои хурду бузурги водӣ, аҳолии он тахминан 120,000 нафарро ташкил мекарданд [5,124-125]. Инчунин, Гулшанӣ табиати Қаротегинро аз ҳамаи сарзаминҳои Аморати Бухоро зеботару дорои шароити беҳтари зист донистааст.

Масалан, муаллиф дар бораи обҳои мусофҳои табобати Ҳоча Обигарм чунин навиштааст: «Ва дар васати роҳи Қаротегину Ҳисор маъдани оби гарм низ мавҷуд аст, ки он ҷо машҳур аст ба Ҳоча Обигарм. Он ҷо маъдани кибрит аст. Ду чашмаи оби гарм мавҷуд: якеро ҳарорат камтар аст ва дигаре дар камоли ҳарорат аст. Мардумони соҳиби никрис ва вачаъу-л-мафосил ва ирку-н-нисо, яъне мардумони амрози асабонинок дар он ҷо бисёр меоянд аз чихати тадовӣ» [7,156].

Дар санаи соли 1313 ҳичрӣ (соли 1905 мелодӣ) бо омадани сели калон ин маъдани об вайрон гардид ва мардумони ин қӯрғон онро аз сари нав сохтанд. Дарёи Сурхобро дар радифи дигар ҷуғрофишиносони гузашта Вахш, Вахшоб номида, чунин менависад: «Дарёи Вахш аз тамоми тавобеот онро раво менамояд ва ҳадовили бисёр аз он ба ҳар қӯрғони он ҷорӣ мегардад ва аз ибтидои маҳкуми он то интиҳои он ҳар ду канори наҳри Вахш мутгасили боғу басотин ва зироат аст. Ҷамеи қӯрғонҳои он ба канори наҳри Вахш аст» [7,156].

Зарур аст, қайд намоем, ки Қаротегин ҳамчун минтақаи аз бостон тоҷикнишин буда, масоҳати зиёди заминҳое, ки барои парвариш қардани зироати асосӣ-гандум истифода мешуданд, дар соҳилҳои дарёи Сурхоб ҷой гирифтаанд. Қисми зиёди аҳоли низ ба ҳамин минтақа рост меояд. Қаротегин ба ду самти асосӣ чудо мешавад: Офтобрӯ ва соярӯ. Аз тарафи рост, ки доимо офтобрӯ аст, шумораи аҳолиаш бисёр ва замини обиаш кам мебошад. Тарафи чап бошад, дорои заминҳои фарох буда, соярӯ номида мешавад. Зироат дар ин ҷо асосан донагӣ буда, ба парвариши гандум ва лӯбиё машғул буданд. Дар заминҳои кӯҳӣ ҳамон зироатҳое мекориданд, ки ба об ниёз надоранд. Дар водию ҳавлиҳои наздихонагӣ бошад, пиёз, қаламфур, бодиринг парвариш мекарданд. Оғози кишти баҳорӣ аз гарм шудани ҳаво сар шуда, вале баъзе сол ҳатто аз моҳҳои феврал ба заминҳо хок зада, барф тезтар об мешуд, кӯшиш мекарданд, ки давраи аввали чиллаи баҳорро аз даст надиханд.

Дар бораи хусусияти зимистони минтақа ва сармои ин сарзамин, баста шудани роҳҳо аз боридани барфи зиёд низ муаллиф қайд намудааст. Инчунин, ӯ қайд менамояд, ки мардуми ин сарзамин бағоят қавичусса ва тануманд буда, дар фасли сармо ба манотикҳои Ҳисор, Хатлон, Бухорои Шариф ва ғайра ба тичорат ва муҳочират мераванд.

Аз суҳбат бо собиқ котиби беки Қаротегин Тоҷиддин Сафаров, ки муаррих О.Р. Маҷлисӯв гузаронидааст, чунин бармеояд, ки солҳои охири мавҷудияти худ дар бекигарии Қаротегин 25 ҳазор хоҷагӣ вучуд доштааст. Аз ин 17,142 хоҷагии деҳқонон буданд, ки ба давлат хироч ва закот меоданд: 6-ҳазор хоҷагии «танҳо» буд, ки ба мансабдорон хироч меоданд: 458 тои дигараш ба феодалони калони рӯҳонӣ тааллуқ доштанд: 900 хоҷагӣ ба навкарони

деҳотӣ ва 500 хочагии дигараш ба заминдорони миёна вобаста буданд. Ба ғайр аз ин, хочагиҳо 50 хочагии дигар вучуд дошт, ки ба мансабдорони бевоситаи амир тобеъ буданд. Шохиди он хабар медихад, ки шумораи аҳоли аз 100 ҳазор зиёдтар буд [13,28]. Акнун дар натиҷаи муқоисаи далелу санадҳои гуногун ба хулосае омадем, ки дар Қаротегин дар охири асри XIX ибтидои асри XX зиёда аз 210 ҳазор нафар аҳоли сукунат дошт. Аксарияти олимони шумораи аҳолиро ба таври нисбӣ ба қалам додаанд.

Хунармандӣ ва касибӣ яке аз шугълҳои қадимаи мардумони кӯҳистон ба шумор мераванд. Гулшанӣ дар бораи касабаи оҳангарӣ ва аз пашми ҳайвонот тайёр намудани масолахҳо, роиҷ будани он дар ин манотиқ ёдовар гардида, чунин қайд мекунад: «Аз пашми буз мансучоти нафиса мебофанд ва ба санъати оҳангарӣ низ маҳорат доранд. Аслиҳа ва олоти ҳарб эъмол менамоянд ба хубӣ ва марғубӣ» [7,153].

Коркарди оҳан ва аз он тайёр намудани олоти истеҳсолот, асбобҳои рӯзгордорӣ яке аз ҳунарҳои аҷдодии мардуми Қаротегин буда, аз қадимулайём шуҳрати ин диёрро ба дуриҳо бурдааст. Д.Н. Логофет навиштааст: «Ба ғайр аз наъл, табар, оҳани испор, каланд, дос, ки дар тамоми деҳаҳову шахрҳои устоҳои маҳаллӣ аз оҳани нисбатан сусттар (нармоҳан) месозанд, дар Ҳисор, Қалъаи Хумб ва Фарм корду теғу ханҷарҳои ниҳоят аълосифат тайёр мекунаанд. Аз он ҷо, ин моли бозоргузар дар тамоми хонигарӣ паҳн карда мешавад».

Профессор Ҳайдаршо Пирумшоев низ дар бораи касабаи хунармандии мардумони водии Қаротегин навишта чунин қайд менамояд: «Муносибатҳои патриархалӣ, хочагии натуралӣ, мавҷуд набудани бозори дохилӣ, мушкилоти ба роҳ мондани савдои берунӣ, вобаста ба ин характери молӣ пайдо накардани истеҳсолоти хунармандон, ниҳоят заиф будани тақсимоли меҳнат ва дар ин замина ҳанӯз аз кишоварзӣ ҷудо нашуда, ба шугли касбӣ табдил наёфтани он ва ғайра, ки аз воқеияти замон бармеомад, пешрафти бемайлони онро ҳалалдор мекарданд» [14,156].

Зарур аст қайд намоем, ки касби устоӣ тибқи одоби кӯҳистонӣ анъанаи авлодӣ буда, аз падар ба писар ҳамроҳи коргоҳ ба мерос мегузашт. Дар баробари ин, шахсиятҳои барҷастаи касбӣ мактаби худро доштанд, ки он таълимгоҳи ҳақиқиро мемонд. Ҳастанд далелҳои, ки барои аз ин таълимгоҳ гузаштан ва «дасти пир гирифтани» падарони ҳавасмандии писаронашонро нисбати ин касб эҳсос намуда (аксаран падарони худ шугли ин касб дошта), онҳоро то Бухорову Фарғонаву Тошканд мебарданд. Муҳлати таҳсил шартан муайян набуд, аксаран 3-4 сол ва баъзан то 5-6 сол ва аз ин зиёд. Ин бештар ба қобилияти шогирд ва дараҷаи касбии устод вобаста буд. Дар тамоми давраи таълим барои касб аз худ кардан шогирд дар хонаи устодаш зиндагӣ дошта, дар корҳои зарурии рӯзгордорӣ низ ба ӯ шарикӣ мекард. Падари устои оянда сари чанд вақт, вобаста ба имконият, бо тухфаю (одатан либос-сарупо) озуқаворӣ барои усто ба аёдати фарзанд рафта, аз ҳолу аҳвол ва дараҷаи касбомӯзиаш бевосита ошноӣ пайдо мекард. Бо супориши усто шогирд дар назди падар амалан дараҷаи дастоварди касбии худро нишон меод. Баъди анҷоми таълим падар бо тухфаҳои ба дараҷаи касбӣ ва нуфузи усто мувофиқ ва молу чорво (аксаран гов) ба хонаи усто омада, зиёфати калон меорост.

Дар бораи часурӣ ва кӯҳгардии мардumi минтақаи Қаротегин Гулшанӣ кайд карда, асптозӣ ва чорвопарварии ин мардумро бағоят тавсиф кардааст: «Ва аҳолии ин мамлакат ба асптозӣ ва чопандозӣ низ маҳорати тамоmдоранд ва ба сайёдӣ ва шикору тирандозӣ беадилу беназиранд». Инчунин муаллиф дар бораи касабаи тиллошӯии мардум дар соҳили дарёҳо кайд намудааст. «Мардумони ин ҷо бағоят часур ва ғаюранд ва ба кӯҳнавардию пиёдагардӣ гӯи сабқат аз амсоли худҳо рабудаанд. Аспро дар ин мамлакат аз иёлати Хатлон аксар меоранд ва дар ин ҷо асп кам ба ҳам мерасад. Гови қутосу говоз дар ин мамлакат фаровон аст. Аз ҷиҳати аҷобати он ҳарсола ҳокимони ин вилоят ду раъс аз гови қутоси онро ҳамроҳи ду нафар навқарияи он ҷо ба мавриди туксонтортуқии худҳо мефиристонанд. Ба андак замон дар Бухоро аз ҷиҳати касрати ҳарорати ҳаво онҳо талаф мегарданд» [7,153].

Ҳамин тариқ, шаҳрҳои марказии аморати Бухоро аз бекигарии Қаротегин маҳсулоти ғалладона, чорво, пашм, рағани зард, меваи қоқ, пӯсти ҳайвонот андоз мегирифт. Дар аввали соли 1918 гарчанде дар сар то сари кишвар гуруснагӣ ва қаҳтӣ ҳукмрон буд. Амири Бухоро Олимхон ба Беки Рашт Абдул Ҳофиз парвоначӣ фармон дода, талаб кард, ки 100 ҳазор ман гандум, 75 ҳазор пули тангаи тиллоӣ, 60 ҳазор сар чорво, 30 ҳазор дона пӯст, 2 ҳазор чакман, ҳазор тонна меваи хушк маҷбурӣ аз аҳоли гирифта, ба Бухоро фиристад», - менависад профессор Одил Маҷлисӯв [13,27].

Амалдори ҳарбӣ ва маъмурии генерал-губернатории Туркистон К. А. Абрамов дар «Қайдҳо оиди Қаротегин»-и худ, ки ханӯз то давраи ба Бухоро ҳамроҳ намудани ин мулк навиштааст, ишора мекунад, ки дар минтақа «шикори ҳайвоноти ваҳшӣ хеле ривоч ёфтааст. Пӯсти савсорро дар бозори Ҳисор бо нархи 40-60 тин, пӯсти самури обиро (саги обӣ) бо нархи 1 сӯму 20 тин мефурӯшанд». Аз ин гуфтаҳо хулосае бармеояд, ки қаротегиниҳо барои фурӯши мӯйина ба бозори Ҳисор мерафтаанд. Ин суханаширо Г.А. Арандаренко бо ахбори ба тариқи пурсуҷӯ ба даст овардааш, тасдиқ намуда, афзудааст, ки қаротегиниҳо барои тайёр намудани матоъ пахтаро аз бозорҳои Ӯротеппа, Ҳисор ва Қӯқанд ба ивази рағани шамъ мегиранд [5,449-451].

Маркази Қаротегин қалъаи Фарм буда, Гулшанӣ дар ин бора чунин менависад: «Қӯрғони Фарм ба даруни як соест ба канори дарё ва ҳавои он назар ба соири қӯрғонҳои он паст аст» [7,153]. Аз гуфтаҳои Гулшанӣ маълум мегардад, ки қалъаи Фарм дар ҳамон мавзее мавҷуд будааст, ки дар сарчашмаҳои асри миёнагӣ бо номҳои Қалъа ва Қалъаи Фурқанд омадааст. Ҳамчунин муаллиф ин иёлатро ба 18 қӯрғон тақсим намуда, аз қӯрғонҳои зерин: Қалъаи Фарм, Қалъаи Лаби Об, Қалъаи Яҳак, Қалъаи Пумбачӣ ва Қалъаи Оби Фарм ёд намудааст. Гулшанӣ зебоманзарӣ ва марғузору хушобу ҳавои ин минтақаро маҳсусан тавсифи зиёде намудааст.

Пардохт кардани хироч дар ин сарзамин ба гуфтаи муаллиф ҳамон анъанайи қадима, андозчамъкунон ҳокимони худсаро буданд ва аз ҳосилнокии гандум ва дигар зироатҳо ба тариқи тоқӣ мувозана менамуданд. Инчунин, барои ҳоким як миқдор рағани зарду як табак қурут медоданд.

Илова ба гуфтаҳои боло дар хусуси андозбандӣ ва андозгирӣ ҳаминро кайд кардан лозим аст, ки андози хироч, закот ва дигар андозҳо ба қоидаҳои шариат мувофиқат намекарданд ва ба салоҳдиди ашҳоси амалдор комилан

вобаста буданд. Такрибан ҳамаи сайёҳон ва муҳаққиқон беадолатии аз андоза беруни амалдоронро дар хусуси андозгирӣ мушоҳида кардаанд. Масалан, И.И. Гейер дуруст қайд кардааст, ки вазифаи асосӣ ва марказии бек чамъоварии андозҳо буд. Ҳаҷми андозҳо, усули ситондани онҳо дараҷаи истисмори аҳли заҳматро айён инъикос карда, сатҳи зиндагиро муайян менамояд ва ба тезу тунд шудани зиддиятҳои иҷтимоӣ муносибати бевосита дорад [8,108-109]. «Характери чамъоварии андозҳо, - менависад М.А. Варигин, - бештар ба муқофоти ҳарбӣ шабоҳат дорад, на ба амали олиҳимматонаи хӯчаин» [6,793].

Г.А. Арндаренко низ дар натиҷаи сафар ба Фарм диду шунидаҳои худро чунин баён мекунад: «Чунон ки ба пойтахти бекигарӣ хос аст, Фарм акнун бозори худро дорад, ки рӯзҳои панҷшанбе дар он савдои калон баргузор мегардад. Алҳол ин ягона бозорест барои тамоми Қаротегин ва Дарвоз. Дар он ҷо, ба ғайр аз молҳои аз Туркистон оварда, асп, чорвои калону хурд, гандум, чав ва дигар маҳсулоти хунармандии истехсоли маҳаллӣ ба савдо мерафт» [5,150-151].

Тибқи маълумоти ба таъб расонидаи Г. А. Арндаренко, ки ба солҳои 80-уми асри XIX тааллуқ доранд, дар бекигарии Қаротегин ба андозаи даҳяк ҳиссаи зироати ғалладона ва ба миқдори умумӣ 75 ҳазор батман (як батман ба 8 пуд баробар буд) ё ба ҳисоби пул 30 ҳазор сӯм, 10 740 сар бузу гӯсфанд (ҳар сар ба арзиши як сӯм) ё 10 740 сӯм ва 3 ҳазор аз заршӯӣ (истехсоли тилло) хироч ситонда мешуд. Ҳамагӣ дар Қаротегин ҳаҷми андоз 43 700 сӯм, дар Дарвоз 31 000 сӯмро ташкил меод. Муаллиф қайд кардааст, ки аз ин миқдори андоз 3/4 ҳиссааш барои ҳокимияти маҳаллӣ ва хизматгузори онҳо дода мешуд [5,150-151].

Мардуми ин сарзаминро Гулшанӣ ба ду фирқа: ўзбак ва тоҷик тақсим намудааст. Ўзбакро муаллиф кирғизхое, ки дар Ҷиргатол (ҳоло ноҳияи Лахш) зиндагӣ менамуданд, дар назар дорад. Суқунати миқдори тоҷикони ин сарзамин як лаку бист ҳазор хонавода ва нуфуси онҳо ним миллион гуфтааст муаллиф. Аз ин миқдор се ҳазор нафар сарбози савора доранд, ки ҳамаи онҳо ба мансабҳои баланду рутбаҳои олиӣ ҳарбӣ ба монанди бий, тўксабо, мирохўр, қаровул ва ғайра сазоворанд.

Дар «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ, ҳангоме ки аз вилоят, шаҳру қарияҳои он, аз қабилҳои Қаршию Ғузур, Шаҳрисабз, Ҳисору Хатлон, Кўлобу Қаротегин, Дарвозу Рўшон, Шугнону Ваҳон ва амсоли он суҳан меравад, муаллиф кўшише ба харҷ додааст, то ки дар хусуси на танҳо авзои сиёсӣ, иқтисодиву иҷтимоӣ, балки пиромуни ҳаёти маданияту рўзгори фарҳангии манотиқи зикршуда, ба мисли муассисаҳои маданияту фарҳангӣ: аҳли илму адаб, теъдоди мактабу мадрасаҳо, масҷиду хонақоҳҳо, уламою фақеҳон, мударрисон, муллоҳо, шайхҳо, дараҷаи саводнокию сатҳи маърифатнокӣ, қаду қомат, хусну чеҳра, хулқу атвор ва ғайра нуқтаю назари хешро иброз намояд.

Ҳаёти фарҳангӣ дар Қаротегин дар ҷараёни пешрафт қарор доштааст. Хусусан, дар байни тоҷикони минтақа аҳли савод бештар буданд. Дар ин хусус ахбори сарчашмаҳои ҳаттӣ ба пуррагӣ шаҳодат медиҳанд.

Дар «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ перомуни саводнокии тоҷикон, миқдори мактабу мадрасаҳо, талабагони онҳо, зиёд будани аҳли илму адаб ва монанди он санаду бурҳонҳои судбахш мавҷуданд. Бино бар ахбори Гулшанӣ,

тамоми аҳолии 18 кӯрғон ва қалъаҳо саросар тоҷик буда, ба илму дониш ва маърифат мароқи зиёде доштанд. Инчунин олимони мутабаҳхир (бисёр доно, хирадманд) дар ин вилоят бисёранд ва талаботи онҳо низ фаровон аст. Аксари онҳо ба Бухорои Шариф омада, касби улуми мутадовилаи байнал-уламо-ро намуда, ба ватани хеш рафтаанд. Аз ин қабил асҳоби фазл ва арбоби дониш бисёр дорад [15,1].

Муҳаққиқи рус Г.А. Арандаренко низ ба қобилияти кӯҳистониён чунин баҳо додааст: «Қобилияти зехнии кӯҳистониён дар тезфаҳмӣ, майли баланди мушоҳидакорӣ, хотираи васеъ ва қавии ба дарвозиёну қаротегиниҳо хос буда, дар аз ёд донишони шачара, қиссаву ривоятҳои дароз мушоҳида мешавад. Рағбати онҳо ба илм хеле зиёд аст. Ҷавонони зиёде мадрасаҳои Бухорову Самарқандро дар мӯҳлати хеле кӯтоҳ хатм мекунанд, ҳол он ки таҳсили водиишинон дар ин мадрасаҳо 16-25 сол тӯл мекашад» [14,190].

Ҳамин тарик, аз баррасӣ ва муқоисаи маълумоти Гулшанӣ бо дигар маводу санадҳои гуногуни илмиву адабӣ ва таърихӣ бармеояд, ки дар охири асри XIX ибтидои асри XX дар қаламрави водии Қаротегин дигаргунсозии муҳимми иҷтимоӣ, навғониҳои илмиву техникӣ ва фарҳангӣ ба амал омаданд. Ба ғайр аз он, дар бекигарии Бухорои Шарқӣ як зумра шоирону мутафаккирон зиндагӣ ва қору фаъолият намуда, дар инкишофи доираҳои адабии қаламрави Бухорои Шарқӣ саҳми калон гузоштаанд. Аз ҷумла, Мавлоно Ҳомии Сонӣ, Мавлави Шохидии Раштӣ, Қосимӣ, Ҳачрӣ, Гулханӣ, Мавлоно Одинамуҳаммади Қаротегинӣ, Халифа Ҳасан, Муҳаммадраҳими Фармӣ, Шайх Абдулхайи Муҳихарфӣ ва дигарон таълимдидагони охири асри XIX ибтидои асри XX дар қаламрави Бухорои Шариф мебошанд, ки на танҳо дар иёлоти Қаротегин, балки дар худуди Аморати Бухоро мартабаи баландро дар илм соҳиб буданд.

АДАБИЁТ

1. Айнӣ А. Куллиёт. Ҷ.7. -Душанбе. 1962.
2. А. Алимардонов. Нусхаи қаламии «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ//Мероси ниёгон. 1995. № 2.
3. Абибов. А. Доираҳои адабии Бухорои Шарқӣ: (асри XIX–ибтидои асри XX). -Душанбе: Дониш, 1984. -240 с.
4. Абрамов, К. А. Записка о Каратегинском владении, составленная по расспросам//К. А. Абрамов//Известия Русского географического общества. Т. 61. Выпуск 3. -СПб., 1870. 106-110.
5. Арандаренко, Г. А. Дарваз и Каратегин (Этнографический очерк)//Г.А. Арандаренко//Военный сборник, 1883. -Т. 154, -№ 11. -156 с.
6. Ворыгин, М. А. Опыт по характеристике Кулябского бекства//А. Ворыгин//Известия РГО. Т. 52. Выпуск 10. -М., 1916. -738 с.
7. Гулшанӣ М.С. Таърихи ҳумоюн/ба чоп тайёркунанда, мураттиб ва муаллифи сарсухан Ҷ. Назриев. -Душанбе, 2006.-168 с.
8. Гейер И. И. Путеводитель по Туркестану. -Ташкент, 1901.
9. Фафуров Б. Тоҷикон. Охирҳои асри миёна ва давраи нав. Китоби дуюм. -Душанбе: «Ирфон», 1998. 416 с.

10. Кисляков, Н. А. Очерки по истории Каратегина. К истории Таджикистана//Н. А. Кисляков. -Сталинабад: Таджикгосиздат, 1941. -238 с.
11. Логофет, Д. Н. Страна бесправия//Д. Н. Логофет. -СПб.,1909. -240 с.
12. Мирбобоев А. История мадраса Таджикистана. Ч.2. -Душанбе, 1994. -72 с.
13. Маджлисов А. Каратегин накануне установления советской власти//А. Маджлисов. Сталинабад: ТГПИ, 1959.
14. Пирумшоев Х. Таърихи Дарвоз (аз қадим то замони муосир)//Хайдаршо Пирумшоев. -Душанбе: Ирфон, 2008. -704 с.
15. Юсуфи Шодипур. Нақши муассисаҳои таълимиву маърифатӣ дар рушди ҳаёти фарҳангии Бухорои Шарқии охири асри XIX ва ибтидои асри XX (Тибқи маълумоти «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ). Маҷаллаи академии илмӣ-оммавӣ (Илм ва ҷомеа), №3-4 (7-8), 2017.

ТАВСИФИ ВОДИИ ҚАРОТЕГИН ДАР АСАРИ «ТАЪРИХИ ҲУМОҶҶОН»-И МУҲАММАД СОДИҚҲОҶАИ ГУЛШАНӢ

Дар мақола тавсифи водии Қаротегин дар асари ҷуғрофию таърихии «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммад Содикҳочаи Гулшанӣ маълумот дода шудааст. Дар асари мазкур муаллиф дар радифи минтақаи Қаротегин, инчунин аз минтақаҳои Бухоро, Насаф, Кеш, Шахрисабз, Қаршӣ, Хатлон, Қўрғонтеппа, Ҳисор ва Дарвоз маълумот додааст. Муҳаммад Содикҳочаи Гулшанӣ дар омӯзиши мавқеи ҷуғрофӣ ва таърихии сарзамини Қаротегин дар ибтидои асри XX-ум нақши созгоре дорад. Инчунин муаллиф дар асараш доир ба тамоми паҳлӯҳои ҳаёти мардуми ин сарзамин, махсусан сохтори ҳукуматдорӣ, низоми андозу хироч, хунармандӣ, урфу одат, доираи адабӣ ва ғайра маълумоти пурқиммате қайд намудааст. Асари мазкур барои таҳқиқи на танҳо сарзамини Қаротегин, балки тамоми сарзаминҳои Бухорои Шарқӣ маълумоти арзишмандеро доро мебошад.

Калидвожаҳо: *Бухорои Шарқӣ, Қаротегин, Фарм, Дарвоз, Қалъаи Лаби Об, Қалъаи Яхак, Қалъаи Пумбачӣ, мадраса, андозбандӣ, оҳангарӣ, заминдорӣ.*

ОПИСАНИЕ ДОЛИНЫ КАРАТЕГИНА В «ИСТОРИИ ХУМАЮНА» МУХАММАДА СОДИҚХОДЖИ ГУЛШАНИ

В статье рассматривается описание Каратегинской долины в историко- географическом труде Мухаммада Саидходжи Гулшани. В данной статье автор наряду с Каратегинским краем, так же дает сведения о таких краях как Бухара, Насаф, Кеш, Шахрисабз, Карши, Хатлон, Курган-Тюбе, Гиссар и Дарваз. Мухаммад Саидходжи Гулшани сыграл важную роль в изучении географического положения и истории Каратегинской земли в начале XX века. Так же автор в своем произведении дает ценную информацию о жизни населения этой земли, особенно об управляющей структуре, о системе налогообложения, о ремесленничестве, о традициях и литературных кругах. Данное произведение дает нужную информацию не только о Каратегинской земле, но и о землях Восточной Бухары.

Ключевые слова: *Восточная Бухара, Каратегин, Гарм, Дарвоз, крепость Лабии Об, крепость Пумбачи, медресе, налогообложение, кузнечество, землевладение.*

ABOUT QAROTEGIN VALLEY IN THE NOVEL «THE HISTORY OF HUMOYUN» OF MUHAMMAD SODIQHOJAI GULSHANI

This article is about Qarotegin in the geographical and historical novel of «The history of Humoyun» of Muhammad Sodiqhojai Gulshani. In the following article besides Qarotegin valley the author has also given information about Bukhoro, Nasaf, Kesh, Shahrisabz, Qarshi, Khatlon, Qurghontepa, Hisor and Darvoz. Muhammad Sodiqhojai Gulshani has played a very important role in the study of the geographical position and the history Qarotegin in the beginning of XX century. Also the author has given information about the life of people of this place especially about the structure of their government, tax, crafts, culture and traditions, literature and other things. This article is valuable not only for research of Garotegin but it also has offered very valuable information about Eastern Bukhoro.

Key words. *Eastern Bukhoro, Qarotegin, Gharm, Darvoz, The palace near river, The palace of Yakhak, The palace of Pumbachi, school, taxation, ironsmith, land owning.*

Сведения об авторах: **Саидов Саймурод Джамолиддинович** – соискатель отдел древней средневекового и ново истории Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша. Телефон: (+992) 905-55-01-61. E-mail: saidmurod.saidov@inbox.ru

Мудабиров Зафарджон Бадриддинович-докторант Phd Института истории, археологии и этнографии им. А.Дониша. Телефон: (+992) 931-80-26-46. E-mail: zafar. mudabirov. 92@mail.ru

Information about the authors: Saidov Saimurod Jamoliddinovich-The applicant of the department of the ancient world, middle age and modern age, the institute of history, anthropology by the name of A. Donish. Telefon: (+992) 905-55-01-61. E-mail: saidmurod. saidov@inbox.ru

Mudabirov Zafarjon Badriddinovich-doctoral student of the Ahmad Donish Institute of history, archeology and ethnography. Telefon: (+992) 931-80-26-46. E-mail: zafar. mudabirov. 92@mail.ru

УДК 9 (575.1)

ИНЪИКОСИ ТАЪРИХИ БА САРИ ҲОКИМИЯТ ОМАДАНИ АМИР НАСРУЛЛО ДАР «ТАЪРИХИ АМИРОНИ МАНҒИТӢ»- И МУШРИФИ БУХОРОӢ

ИЗАТОВ Ю. М.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Таърихи ба сари қудрат расидани амир Насруллоҳ ва ҳукмронии ӯ дар аморати Бухоро дар манбаъҳои зиёди таърихӣ инъикос ёфтааст. Аз он ҷумла, Олимхоҷа ибни Саидхоҷа Мушрифӣ Бухороӣ, ки аз таърихнависони салтанати манғития дар аҳди ҳукмронии амир Олимхон буд, дар рисолаи худ «Таърихи амирони манғитӣ» ин масъаларо зикр намудааст.

Бино ба таъидаи тамоми манобеи таърихӣ баъд аз вафоти амир Ҳайдар (1800-1826) ду писари ӯ Ҳусайн ва Умар пайи ҳам ба тахти Бухоро нишаста, вале дер ҳукмронӣ накарданд. Мушрифӣ Бухороӣ дар рисолаи худ «Таърихи амирони манғитӣ» қайд менамояд, ки Ҳусайн шахси хоксор ва хушмуомила буда, касеро озор намедод, аммо ӯ баъди шаш моҳи ҳукмрониаш вафот кард [6,595б]. Аҳмади Дониш низ дар асари худ «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати манғития», ки таърихи ҳукмронии амирони манғитро инъикос менамояд, ин масъаларо тасдиқ карда, ҳукмронии ӯро ду моҳу чаҳордаҳ рӯз [1,32] ва Садриддин Айнӣ дар рисолаи худ «Таърихи амирони манғитияи Бухоро» ду моҳу чанд рӯз [7, 29] тасвир намудаанд, ки ба андешаи мо ахбори Аҳмади Дониш нисбат ба санади Мушрифӣ Бухороӣ ва Садриддин Айнӣ оварда ба ҳақиқат наздик аст. Ҳамзамон, Мушрифӣ Бухороӣ ва Аҳмади Дониш дар рисолаҳои хеш сабаби вафот кардани Ҳусайнро қайд накардаанд. Аз рӯйи навиштаи Садриддин Айнӣ бошад, ӯро Ҳаким қўшбегӣ захр дода кушт [7,29]. Эҳтимол меравад, ки Мушрифӣ Бухороӣ ва Аҳмади Дониш дар нигориши рисолаҳои худ аз ин воқеа беҳабар монда, ба ахбори шудаашон қаноат намудаанд.

Тибқи иттилои Мушрифӣ Бухороӣ, Муҳаммадазими Сомӣ, Аҳмади Дониш ва Садриддин Айнӣ баъд аз вафоти Ҳусайн Умар ба тахт нишаст. Аммо Мушрифӣ Бухороӣ менигорад, ки амир Насрулло, ки аз Умар калон буд, мебоист ба тахт менишаст, бинобар ин, баробари шунидани ба тахт нишастани Умар ба Бухоро ҳучум карда, шаҳро муддати 40 рӯз, [6,598а-598б] аз рӯйи ахбори Мирзо Азими Сомӣ, ки ӯ низ аз таърихнависони дарбори манғития буд муддати 70 рӯз [5,128] ва бино ба маълумоти Садриддин Айнӣ 72 рӯз дар муҳосира қарор дода, оқибат Ҳаким қўшбегӣ, ки аз мансабдорони Умархон буд, дарвозахоро кушода, лашкари Насруллоҳ ба он ворид шуд [7,29]. Аҳмади Дониш бошад, аз муддати муҳосираи Бухоро ва кушодани дарвозаи шаҳр аз ҷониби Ҳаким қўшбегӣ ёдовар нашудааст.

Бино ба ахбори Мушрифӣ Бухороӣ баробари ба шаҳр ворид шудани Насрулло Умархон ба Ҳуқанд фирор карда, дар он ҷо аз ҷониби шахсони но-

маълум ба қатл расонида шуд [6,598 а-598-б]. Аҳмади Дониш бошад, дар хусуси марги Умархон ишора намекунад, вале ба маълумоти Муҳаммадазими Сомӣ ва Садриддин Айнӣ шабе, ки Умархон дохили Хуқанд мешавад, Хайруллобек бо дастури Насрулло ҳамон шаб ба назди ӯ расида, сари ӯро аз танаш чудо карда, ба амир Насрулло пешкаш мекунад [5,129;7,30]. Ба андешаи мо ин маълумот нисбат ба ахбори дигар манбаъҳо ба ҳақиқат наздик буда, эҳтимол меравад, ки Мушрифӣ Бухороӣ ва Аҳмади Дониш аз ин воқеа беҳабар мондаанд.

Бо вучуди ин, дар зимн метавон натиҷагирӣ кард, ки баъд аз вафоти Хусайн хирси ҳокимиятгалабӣ дар ниҳоди ду бародари ӯ: Умар ва Насрулло боло гирифта, Умар аз Кармина ва Насрулло аз Самарқанд ба ҷониби Бухоро шитофтанд. Умар пеш аз Насрулло ба Бухоро расида, ба тахт нишаст. Насрулло, ки дар синну сол аз Умар бузургтар буд, худро вориси қонунии тоҷу тахт доништа, барои мубориза ба Умар тайёрӣ дид ва дар андак муддат ба Бухоро ҳучум карда, онро дар муҳосира гирифт. Ҳаким қўшбегӣ ба Умар хиёнат карда, дарвозаи шаҳро ба рӯи Насрулло кушод. Умар ба ҷониби Хуқанд фирор намуда, аз ҷониби фиристодаи Насрулло Хайруллобек ба қатл расонида шуд. Ҳамчунин Насрулло Ҳаким қўшбегиро низ ба қатл расонид.

Мушрифӣ Бухороӣ дар рисолаи худ «Таърихи амирони манғитӣ» аз зикри соли ба сари ҳокимият нишастани Насрулло ёдовар нашудааст. Мувофиқи маълумоти Аҳмади Дониш таърихи ба сари ҳокимият омадани ӯ ба рӯзи панҷшанбе, салҳи рамазони санаи 1242 (1826) сурат пазируфтааст [1, 33]. Ин масъала дар рисолаи «Таърихи амирони манғитияи Бухоро»-и Садриддин Айнӣ ба мушоҳида намерасад, аммо дар он соли вафоти амир Ҳайдар ва писараш амир Хусайн ба соли 1244 (1828) нисбат дода шудааст [7, 39], ки ҳақиқат надорад. Ба андешаи мо дар ин хусус Мушрифӣ Бухороӣ ва Садриддин Айнӣ аз воқеияти таърихӣ беҳабар монда, ахбори Аҳмади Дониш ба ҳақиқат наздик буда, Насрулло соли 1826 ба тахти Бухоро нишаст.

Мушрифӣ Бухороӣ менависад, ки вақте Насрулло ба тахт нишаст, мардумро розӣ гардонид, одамони бадро ҷазо дод: «Гуфтор дар баёни Амир Насруллох... аввал ҷаноби оӣ, баъд аз ин ки мардуми Бухороро ином ва ихсон карда, он чӣ шарир ва муфсид буд, ба адам фиристода, ҳамаро хурсанд ва розӣ фармуданд, иродаи Миёнкол ва Самарқанд гарданд ва ба ҳар шаҳре, ки дароманд, мардумони он шаҳро аз сипоҳӣ ва омилон ва коркунону оқсаққолон ҳамаро ином ва ихсон карда ва бадонро танбеҳи балиғ фармуда мерафтанд то Самарқанд. Ва он ҷо низ ҳамаро марҳамат ва меҳрубонӣ карда, сипоҳ ва фуқароро розӣ ва шоқир гардонид...» [6, 600 б]. Аҳмади Дониш низ ба монанди Мушрифӣ Бухороӣ бо хусни тавачҷух ба Насрулло қайд менамоянд, ки хангоми ба сари ҳокимият омадани Насрулло ҳаммаи он фитнахову инқилобот фуру нишаст ва он шакл низ аз вазъи фалак дур шуд [1,33]. Ҳамзамон ӯ мефармояд: «Боз ҷаҳон ранги тоза гирифт ва ин амир подшоҳе буд ботамкин ва қавидил ва маҳибу мудаббир. Дар айёми (давлату) ҳукумати худ қасонеро, ки дар фитнаи элу улус машхур шуда буданд, ё ба амирони собиқ кўрнамакӣ карда, ҳамаро қаҳру қатъ кард ва давлатхоҳони худро нек истимолат дод. Ва ба сулуки падар ривочи дину уламо» [1,33].

Садриддин Айнӣ бошад, баръакси Мушрифӣ Бухорой ва Аҳмади Дониш баробари ба сари тахт нишастани Насрулло хунхориву чоҳилии ўро инъикос карда, мефармояд: «Амир Насрулло бо соири ақориб ва бародарони худ низ бераҳмона муомала кард: Забир ва Ҷаҳонгирро ба Чорҷўй нафӣ карда, дар он ҷо ба қатл расонид. Умарро ва сарони сипоҳро низ қатл карда, амволашонро тороч намуд. Чунончи, Ҳаким қўшбегиро ба ҷойи ин ки навозиш кунад, хунашро рехт ва ҳол он ки қўшбегии мазкур аз аввали кор барои таъмини подшоҳии Насрулло кашида буд. Исматуллобӣ, Аёзбӣ ном бузургони аркони давлатро ба қатл ва мусодара расонд. Билхосса дар авохири айёми давлати худ ҳар ҳокими соҳимукнатро қатл ва мусодара мекард» [7,30].

Аз ахбори рисолаҳои зикршуда бармеояд, ки аз сабаби он ки Мушрифӣ Бухорой ва Аҳмади Дониш дар дарбори Насрулло хидмат мекарданд ва дар хусуси ҳукмронии амир Насрулло ахбори дақиқ надоштанд, ҳақиқатро инъикос карда натавониста, ба сиёсати Насрулло баҳои мусбӣ додаанд. Аммо ахбори Садриддин Айнӣ оид ба ин масъала ба ҳақиқат наздик мебошад.

Бо вучуди ин, қайд кардан ба маврид аст, ки Насрулло баробари ба сари ҳокимият омаданаш тамоми мансабдорони дарборро кушт. Аз ҷумла, баъди ба Бухоро даромаданаш Исматуллобиро, ки аз тарафдорони Умархон буд, бо писар ва панҷоҳ нафар аз сардорони сипоҳ, ки дарвозаро баста теғ кашида буданд, қатл кард [3,469]. «Дар давоми як моҳи пас аз чулуси худ рӯзе 50-100 касро ба қатл мерасонид» [2,96]. Ин хунхориҳои ӯ боис шуд, ки мардум ба ӯ «амири қассоб» ном ниҳоданд.

Мушрифӣ Бухорой дар рисолаи худ қайд менамояд, ки «аз забони мардуми худӣ Шаҳрисабз камина шунидаам, ки мегуфтанд ҳеҷ асре монанди асри Баҳодурхон моён хурсанду арзонӣ ва сериву пурӣ намебудем, агар яксол наёянд моён ҳосилот ва пайдои сол омада эшонро намеёфтем, бо он ки дар вақти пухтани ҳосилоту биринчи мо меоманданд ва ҳамаро мехӯрониданд» [6,613а], ки ба назари мо ин ахбор тамоман ҳақиқат надорад. Эҳтимол меравад, ки Мушрифӣ Бухорой ин «ҳақиқат»-ро хуб бофта ва ё аз нафаре шунидааст, ки аз ҳукмронии Насрулло манфиатдор будааст.

Аҳмади Дониш низ ба монанди Мушрифӣ Бухорой дар хусуси идораи ҳукумати Насрулло ёдрас мешавад, ки барои бақои давлати худ ақсар тоҷику мардуми мусофирро бар сарири маносибу аъмол баровард: «Ва ба ҳар кайф аз аҳволи умаро ва сипоҳ ва уламо хабардор буда, мартабан ҳоли ҳар касро фароҳури он нигоҳ медошт ва бе иллате қавӣ халқро ба маърази беобрӯӣ намекашид. Ва дар асри ӯ ҳамаи фуқаро ва раияту сипоҳ дар аҳди амну амон осуда, доим фароҳиву арзонӣ буд ва вуфури неъмату ободонӣ» [1,33]. Аммо ба навиштаи С. Айнӣ амир Насрулло, бо вучуди ин ки дар ҳаёти шахсии худ ҳаргиз аз ҳавои нафс бознамеистод, ба мардум ҳамеша лофи шариатмадорӣ мезад. Ба андак ҷурм аз номи шариат ҷазоҳои саҳт дода, нафси зулмкеши худро таскин меод [7,30]. Ў дар таквият ба ин гуфтаҳои баҳои Мушрифӣ Бухорой ва Аҳмади Донишро зерӣ шубҳа гирифта, қўшиш кардааст, ки ҳақиқатро ошкор намояд ва чунин далеле пеш овардааст: «...рӯзе амир Насрулло аз даричаи хонаи худ Регистонро назора мекард. Рустоие аз русто омада, хари худро дар Регистон баст ва аз пеши хари дигаре, ки дар он ҷо баста буд ва алаф мехӯрд як қавза алафро гирифта ба пеши хари худ андохт. Чун амир ин

хол ба чашми худ мушоҳада кард, фавран чаллодро талаб карда, парвонаи катли рустои мазкурро дод ва чаллод ҳам дар ҳамон ҷо сари рустоиро аз танаш ҷудо кард» [7, 31]. Ин воқеа собит месозад, ки Насрулло чандон ақлу дониш надошта, аз қонунҳои шариати ислом низ беҳабар будааст. Зеро ӯ ба кӯчактарин гуноҳ ба мардум ҳукми қатлро раво медидааст, ки ин гуна адолатро шариати ислом тамоман маҳкум мекунад. Ҳамзамон, аз воқеаи тасвируда бармеояд, ки Насрулло хунхортарин амири манғития буда, маълумоти Мушрифӣ Бухороӣ ва Аҳмади Дониш дар ин хусус безътимод мебошанд.

Мушрифӣ Бухороӣ аз лашкаркашиҳои Насрулло ба Хуқанду Ӯротеппа, Шаҳрисабзу Ҳисор ва Кӯлобу Балх ёдрас мешавад. Аммо зимни шарҳи воқеаҳо тавачҷуҳи муаллиф ба Насрулло бештар эҳсос мегардад. Масалан, сабаби ҳучуми ӯро ба Хуқанд чунин қаламдод намудааст: «...фарзанди вай Муҳаммадалихон ба ҷойи падар шоҳ шуд ва аз падар зане буда мутарриҳу вай модари ӯ ки худро ба худ таклифи ақд карда, аммо он зан қабул накарда аст, ки ба шариат норавост ва баъд аз он Муҳаммадалихон ривояти ҷаълӣ карда маҳри ҳаҷлӣ пахш карда беҳабар муфтиҳо дар он зан нишон дода, ки инро ҳамин муфтиҳо маҳр карда фатво додаанд, ки дар подшоҳ дуруст аст бо ин тадбир дурӯғи мо дар ӯ ки (...варақ дарида аст) Муҳаммадалихон ақд карда мегирад ва баъд аз он ин ҳангома ро шоҳи одил мешунаванд, ба мучарради шунидан сафари Хуқандро ба лашкариён хабар дода бо лашкари бекарон озими Хуқанд шуданд» [6, 601 а-601 б].

Бино ба ахбори ин манбаъ Насрулло шахрро ғасб карда, ба ҷониби Ҳисор, Кӯлоб ва Балх низ лашкар кашида, онҳоро аз худ менамояд [6,602 б] ва 17 маротиба ба Шаҳрисабз ҳучум мекунад, [6, 613 а.] аммо муаллиф аз куштору харобкориҳои Насрулло ёдовар намешавад.

Мувофиқи маълумоти Мушрифӣ Бухороӣ дар давраи ҳукмронии Насрулло лашкари рус дар соҳили дарёи Сир қарор гирифта, баъд аз як-ду воқеаи кӯчак байни онҳо ва Насрулло намояндагони рус ба хулосае меоянд, ки то ин амир вафот накунад, ба сарзамини ӯ ҳучум кардан номумкин аст: «...алқисса вазирони Рус онҷо даст мондаанд, модоме ки ин шоҳи Бухоро зинда аст дар вай набояд чизе гуфтан, чун вай бимирад онгоҳ ба диёри ислом хоҳем лашкар кашидан» [6,613а]. Мувофиқи ахбори Аҳмади Дониш бошад, баъд аз қарор гирифтани лашкари рус дар соҳили дарёи Сир баъзе аз мансабдорон ба амир Насрулло тавсия медиҳанд, ки ба онҳо ҳучум намояд. Аммо амир Насрулло дар ҷавоб мегӯяд: «давлати Рус давлати бузург аст ва моро дастгоҳи муқобала шудан бо ӯ нест. Алҳол ба мо забони дӯстӣ дорад, агар вақте шавад, ки дохили замини мо шавад, кор дар он ҳол яктарафа хоҳад шуд...» [1,38]. Ӯ аз дигар муносиботи аморати Бухоро бо Россия ва Англия, ки барои гирифтани Осиёи Миёна ҳавасманд буданд, ёдовар нашудааст. Садриддин Айнӣ бошад, зикр менамояд, ки хонҳои минтақа, хусусан амир Насрулло аз бозиҳои давлатҳои абарқудрати Рус ва Инглис тамоман беҳабар буда, ба як ҳолати мағрурона бо якдигар муҳорабаҳои бемаънӣ карда, дар таҳриби Туркистон мекӯшиданд ва ба ин восита дарвозаи Туркистонро ба дасти худ ба рӯйи давлатҳои ҷаҳонгир кушоянд [7,31].

Дар ҳолате ки ҳукуматҳои минтақаро хатари истилои аҷнабиён аз ду ҷониб таҳдид мекард, амир Насрулло ба ҷангу ғасбқориҳои дохилӣ машғул шуд. Аз ҷумла, ӯ ба Фарғона ҳучум карда, аз ҳеч гуна хунрезӣ боз наистод. Муҳаммадалихонро бо бародараш Султонмаҳмуд ва соири авлод ва атбоаш ба модараш дастгир карда ба қатл расонид. Ба Шаҳрисабз, Ҷротеппа, Хуқанд ва Хева мудом ҷанг мекард. Ӯ 28 маротиба ба Шаҳрисабз ҳучум карда, онро ба аморати Бухоро ҳамроҳ кард [3,471].

Насрулло дар сиёсати идораи давлати худ бо мақсади ба тобеъияти худ даровардани феодалони дохилии мамлакат як қатор чораҳои барояш манфиатбахш андешид. Масалан, ҳуқуқи қўшбегиرو маҳдуд карда, лашқариёнеро, ки норозигӣ менамуданд ва ё майли ҷудошавӣ мекарданд, ба қатл мерасонид ва ё онҳоро бадарға карда молу мулкашонро мусодира мекард.

Насрулло соли 1937 ислоҳоти ҳарбӣ гузаронд [4,304]. Ӯ «ба ташкили қисми калони ҳарбии муназзам саъй намуд. Асоси он аз асирони рус, инчунин аз форсҳо ва дигарон фароҳам омада буд. Баталони 800 нафараи сарбозон ва қисмати 250 нафараи тўпчиён ташкил ёфта, либоси махсуси низомӣ ҷорӣ карда шуд» [2, 97].

Мушрифӣ Бухорӣ ва Аҳмади Дониш аслан аз хунхориву ҷоҳилии Насрулло ва қатлу кушторҳои бешумори ӯ ёдовар нашудаанд. Масалан, амир Насрулло ҳар рӯз дар як моҳ аз 50 то 100 нафарро ба қатл мерасонид [4,308], ки Мушрифӣ Бухорӣ ва Аҳмади Дониш дар ин хусус ҳатто ишорае накардаанд. Эҳтимол меравад, ки онҳо аз сабаби он ки дар дарбори ӯ ва ворисонаш хидмат мекарданд, ҳарфе ба муқобили онҳо гуфта наметавонистанд. Бо вуҷуди зикр наёфтани чунин амалҳои фочиаангези Насрулло дар рисолаҳои Мушрифӣ Бухорӣ ва Аҳмади Дониш ахбори онҳо дар ин хусус ниҳоят муҳим аст.

Мушрифӣ Бухорӣ аз соли вафоти Насрулло ёдовар нашудааст. Бино ба ахбори Аҳмади Дониш ва Садриддин Айнӣ бошад, Насрулло соли 1277 (1860) ҳичрӣ вафот кард [1,35]. Мушрифӣ Бухорӣ ва Аҳмади Дониш сабаби вафоти ӯро зикр накардаанд, аммо ба навиштаи Садриддин Айнӣ ҳамсари ӯ Кенағасхоним, ки духтари ҳокими Шаҳрисабз буд ва амир Насрулло ӯро баъди ғасби Шаҳрисабз ва ба қатл расонидани падар ва дигар хешу табораш маҷбуран ба занӣ гирифта буд, ба гӯши Насрулло симоб рехт: «Амир Насрулло пеш аз вафоти худ Кенағасхонимро ба ҷоҳи Чихилдухтарон, ки дар дохили арки Бухорост, кушта андохта дар сахнаи хунрезии худ пас аз ин фочиа парда кашид» [7,36].

Ҳамин тарик, Мушрифӣ Бухорӣ дар рисолаи худ «Таърихи амирони манғитӣ» таърихи ба сари ҳокимият омадани амир Насрулло ва ҳукмронии ӯро воқеъбинона инъикос накарда, бештар ба Насрулло тавачҷуҳ намудааст. Муаллиф, ки аз хидматгори дарбори манғития буд, бо дарназардошти манфиатҳои шахсии худ ҳақиқати таърихро пинҳон дошта, Насруллоро ҳамчун шоҳи одилу раиятпарвар нишон додааст.

АДАБИЁТ

1. Аҳмад Махдуми Дониш. Рисола ё мухтасари аз таърихи салтанати хонадони манғития. -Душанбе, 2010. -180 с.
2. Ғафуров Б. Тоҷикон. Ҷ.2. Душанбе, «Ирфон», 1985, - 416 с.
3. Ғоибов Ғ. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз. -Душанбе, «Дониш», 2006. -906 с.
4. История таджикского народа. Т. IV. Душанбе. «Дониш», 2010. 1124 с.
5. Мирзо Муҳаммад Азими Сомӣ. Таърихи салотини Манғития. Дастхати Маркази мероси хаттии назди Раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, тахти № 927/2.
6. Мушрифӣ Бухорӣ. «Таърихи амирони манғитӣ». Ҷилди 4. Дастхати Маркази мероси хаттии назди Раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, тахти № 2354/4.
7. Садриддин Айнӣ. Таърихи амирони манғитияи Бухоро/Куллиёт. Ҷилди 10. –Душанбе. 1966.

ИНЪИКОСИ ТАЪРИХИ БА САРИ ҲОКИМИЯТ ОМАДАНИ АМИР НАСРУЛЛО ДАР «ТАЪРИХИ АМИРОНИ МАНҒИТӢ»-И МУШРИФИ БУХОРОӢ

Дар мақола таърихи ба сари ҳокимияти Бухоро омадани амир Насрулло ва ҳукмронии ӯ дар рисолаи «Таърихи амирони манғитӣ»-и Мушрифӣ Бухорӣ инъикос ёфтааст. Зимни омӯзишу таҳлил муаллиф қайд менамояд, ки амир Насрулло соли 1826 аз Самарқанд ба Бухоро ҳучум карда, ба он ворид шуд ва бародараш Умарро, ки фирор намуда буд, ба қатл расонида, ба тахти Бухоро нишаст. Баробари ба сари тахт нишастанаш бисёр аз мансабдорон ва сарлашкарони аморати Бухоро ба қатл расонида, ба ин восита феодалонро дар тахти тасарруфи худ қарор дод.

Муаллифи мақола рисолаи «Таърихи амирони манғитӣ»-и Мушрифӣ Бухорӣ сарчашмаи муҳими таърихӣ арзёбӣ кардааст, аммо бештари ахбори онро дар хусуси ба сари ҳокимият омадани Насрулло ва лашкаркашиҳои ӯ, инчунин муносибаташро ба мардум комилан ноодилона дониста, сабабашро дар беҳабар мондани муаллиф аз воқеияти таърихӣ ва ё аз мавқеи хидматгузори дарбор будани ӯ муайян намудааст. Дар мақола муаллиф бо тақия ба дигар манобеи таърихӣ қайд менамояд, ки Насрулло хунхортарин амири манғитӣ буда, мардуми зиёди бегуноҳро ба қатл расонида, чандин вилоятҳои ободро хароб кардааст.

Калидвожаҳо: *Насрулло, қатл, манбаи хаттӣ, Мушрифӣ Бухорӣ, «Таърихи амирони манғитӣ», омӯзиш, инъикос, Бухоро, Хуканд, лашкаркашӣ, ҷабру зулм.*

ОСВЕЩЕНИЕ ИСТОРИИ ПРИХОДА К ВЛАСТИ АМИРА НАСРУЛЛО В «ТАЪРИХИ АМИРОНИ МАНГИТИ» МУШРИФА БУХАРАИ

В статье прослеживается история прихода к власти Амира Насрулло в Бухаре и его правления в «Таърихи амирони манғитӣ» Мушрифӣ Бухараи. В ходе исследования и анализа автор отмечает, что Насрулло вторгся в Бухару из Самарканда в 1826 году, вошел в нее, убил бежавшего брата Умара и взшел на трон Бухары. Взойдя на престол, он убил многих чиновников и генералов Бухарского эмирата, тем самым подчинив себе феодалов.

В своем исследовании автор цитирует «Таърихи амирони манғитӣ» Мушрифӣ Бухараи как важный исторический источник. Однако с точки зрения автора боль-

шинство его отчетов о приходе Насруллы к власти и его военной компании, а также его обращении с народом не соответствуют действительности. При этом, ссылаясь на другие исторические источники, автор отмечает, что Насрулло был самым кровавым эмиром Мангистау, убившим множество невинных людей и разрушившим несколько благополучных регионов.

Ключевые слова: *Насрулло, казнь, письменный источник, Мушриф Бухарай, «Таърихи амирони мангити», обучение, размышление, Бухара, Хуканд, военный, угнетение.*

COVERAGE OF THE HISTORY OF AMIR NASRULLO'S COMING TO POWER IN THE «TARIKHI AMIRONI MANGITI» BY MUSHRIF BUKHARA

The article traces the history of Amir Nasrullo's rise to power in Bukhara and his reign in Mushrif Bukhara's «Tarikhi amironi mangiti». During the study and analysis, the author notes that Nasrullo invaded Bukhara from Samarkand in 1826, entered it, killed his brother Umar, who had fled, and ascended the throne of Bukhara. As soon as he ascended the throne, he killed many officials and generals of the Emirate of Bukhara, thereby subjugating the feudal lords.

In his research, the author cites Mushrif Bukhara's «Tarikhi amironi mangiti» as an important historical source, but most of his reports on Nasrullo's rise to power and his military campaign, as well as his treatment of the people, are untrue. historical reality or from the point of view of the author. At the same time, the author, citing other historical sources, notes that Nasrullo was the bloodiest emir of Mangistau, who killed many innocent people and destroyed several prosperous provinces.

Key words: *Nasrullo, execution, written source, Mushrif Bukharai, «Tarikhi amironi mangiti», study, reflection, Bukhara, Khuqand, militarization, oppression.*

Сведения об авторе: **Изатов Юсуфбек Миралиевич** - PhD докторант Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша. Тел: (+992) 919 -10-88-04.

Informanion about the autor: **Izatov Usufbek Miralivich** - doctoral student of the Ahmad Donish Institute of history, archeology and ethnography. Tel: (+992) 919 -10-88-04.

УДК 903.013

**РЕКОНСТРУКЦИЯ ТЕХНОЛОГИИ ПЕРВИЧНОГО
РАСЩЕПЛЕНИЯ КАМНЯ МЕТОДОМ РЕМОНТАЖА НА
МУСТЬЕРСКОЙ СТОЯНКЕ ХУДЖИ****ХУДЖАГЕЛДИЕВ Т. У.,****Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша**

В последние годы при изучении коллекций находок стоянок каменного века значительно усилилась роль восстановления процесса расщепления камня древним человеком. Наряду с технологическим анализом, изучением морфологии изделий и экспериментальных данных, важное значение имеет также ремонт или аппликативный метод. Суть ремонта заключается в сборке подбираемых друг другу артефактов, т.е. сборке продуктов расщепления (нуклеусов, сколов, обломков, осколков, фрагментов), полученных при раскопках палеолитических стоянок. Преимущество ремонта заключается в его абсолютной достоверности. Однако этот метод изучения каменной индустрии является пожалуй самым сложным в реконструкции палеолитических технологий, отличается высокой трудоемкостью процесса исследования, ограниченностью набора соответствующих артефактов. Этот метод в какой-то степени можно сравнить со сборкой современных пазлов, который заключается в поочередном подборе элементов к имеющейся рамке. Методом сборки каменных артефактов можно реконструировать облик нуклеуса на этапах его расщепления, что позволяет воссоздать характерные приёмы обработки камня, выявить отсутствующие звенья, определить связь между характером сырья и техникой раскалывания. Получив аппликацию сколов, также можно поэтапно восстановить технологию расщепления, выявить связь силы и направления удара. Метод ремонта описан в ряде работ исследователей палеолита [7, 85; 8,70].

Ранее при изучении каменного века Таджикистана ремонт был зафиксирован нами лишь в трех случаях и представлен только аппликациями из двух артефактов (при раскопках стоянок «лёссового палеолита» во 2-м и 4-м педокомплексах лёссово-почвенного разреза Хонако-III в Ховалинском районе) [6,80], поэтому материалы мустьерской стоянки Худжи, позволившие собрать аппликацию из восьми артефактов, можно считать большой удачей. Артефакты, которые послужили основой для сборки ремонтжированного блока, были обнаружены в 2019 г. и их расположение в одном уровне культурного слоя говорит о непотревоженности их залегания.

Мустьерская стоянка Худжи расположена в селении Худжи боло Шахринавского района, в 40 км западнее г. Душанбе, в зоне адыров южных склонов Гиссарского хребта. Несколько находок на поверхности холма были обнаружены здесь А.П. Окладниковым в 1953 г., во время его поисковых работ в Гиссарской долине [1,36-37]. Культурный слой был зафиксирован в 1977 г. В.А. Рановым и А.А. Никоновым в основании среза холма при строительстве дороги и подвергнут раскопкам в 1978 г. [2,11; 3,97]. Раскопки 1997 г. позволили углубиться в обрыв адырного склона и выявить еще два культурных слоя в верхней части разреза [4,139]. В культурных слоях обнаружены многочисленные следы кострищ, фрагменты костей животных, значимой стала находка зуба подростка-неандертальца. Каменной индустрии стоянки, насчитывающей после двух лет раскопок около 10 тыс. артефактов, присуще сочетание параллельного принципа расщепления и леваллуазской технологии, что позволяет отнести археологический материал Худжи к леваллуа-мустьерскому варианту среднепалеолитической культуры с элементами позднепалеолитической техники. По серии радиоуглеродных дат ^{14}C по углю древесины возраст стоянки определяется в пределах 42-37 тыс. лет назад [5,313; 9,575].

Артефакты, которые послужили основой для сборки ремонтжированного блока, были обнаружены в 2019 г. во время раскопок стоянки Худжи силами международной археологической экспедиции Института истории, археологии и этнологии им. А. Дониша НАНТ и Японской археологической миссии на палеолитических памятниках Средней Азии при Национальном научно-исследовательском институте культурных ценностей Нара (Япония) под руководством автора статьи и д-ра С.Кунитаки. Площадь раскопа 7x4 м, глубина 5 м (рис. 1). Он заложен между раскопами 2 и 3 сезона 1997 г. Стратиграфия отложений практически совпадает с ситуацией в раскопах 1997 г. Среди находок 3,5 тыс. изделий из камня и около 0,5 тыс. фрагментов костей животных. Артефакты, которые выявлены как аппликационные, были обнаружены на площади 1x0,6 м, рядом с кострищем в культурном слое 1 раскопа 2а.

Изучение последовательности нанесения сколов и применяемой при этом техники обработки на сложенном с помощью ремонта блоке показывает, что расщепление нуклеуса производилось с помощью твердого отбойника, о чем свидетельствует характер ярко выраженного ударного бугорка на вентральной поверхности в проксимальной части сколов и следы крошения в месте приложения удара. Для расщепления древний мастер подобрал кусок кремневого известняка размерами 7x6x4 см, с относительно ровными гранями. Эта порода предсказуемо раскалывается при ударе и позволяла получать заготовки удлиненных пропорций. Первый этап расщепления нуклеуса связан с предварительной подготовкой широкой его поверхности скола, для чего было снято несколько первичных сколов для создания выпуклого фронта скалывания. Один из этих сколов, удаливший участок на углу обломка породы, представлен в

аппликации (рис.2.2). На втором этапе негативы этих сколов послужили поверхностью для нанесения поперечных сколов на прилегающей грани блока в целях создания рабочей площадки нуклеуса. Сколы представлены мелкими и средними отщепами, угол скалывания почти прямой, большая часть их дорсальной поверхности покрыта коркой. Один из таких сколов представлен сильно вогнутым в профиле полупервичным отщепом (рис. 2.7). На третьем этапе начинается процесс скалывания заготовок с нуклеуса (рис. 2.1). Ударные площадки сколов в основном гладкие (рис. 2.4,5,7), в других случаях многогранная (рис. 2.3,8), либо частично покрыта коркой (рис. 2.2), либо частично ретуширована (рис. 2.6). Угол скалывания относительно рабочей площадки 80-90°. Из находящихся в аппликации шести артефактов четыре имеют длину до 4 см, один – 5,8 см, ширина колеблется от 2 до 3,5 см. Огранка дорсальной поверхности субпараллельная, дивергентная или бессистемная. Форма ударных площадок в основном треугольная и слабо изогнутая, в одном случае близка к ленточной. При подготовке ударных площадок лишь в одном случае использована дополнительная подправка ретушью (рис. 2.6), в другом – редуцирование (рис. 2.5). Отметим, что процесс расщепления проходил без заломов, свидетельствующее о том, что древний мастер контролировал наклон и силу удара, учитывал структуру породы, позволившие импульсу силы равномерно проходить всю длину нуклеуса. На последнем этапе эксплуатации нуклеуса мастер уже мог получать пластинчатые сколы, проходившие 2/3 длины нуклеуса. Чтобы избежать заломов окончаний последующих сколов на нуклеусе, мастер для уменьшения длины фронта подработал основание нуклеуса поперечными сколами. Несмотря на значительный остаточный объем нуклеуса (примерно 2/3 от исходного объема), процесс его расщепления первобытным мастером по каким-то причинам был прекращен. У остаточного нуклеуса наблюдается лишь одна рабочая площадка и один фронт скалывания. Как показывает реконструкция данной технологии расщепления, древний мастер старался получить заготовки мелких и средних размеров, форма которых не имела строгих геометрических очертаний. Обращает на себя внимание тот факт, что среди сколов нет пластинок или пластинок, не отмечены они и на негативах фронтальной поверхности остаточного нуклеуса. Также ни на одном из сколов не отмечено следов вторичной обработки. В данной склейке отсутствует почти 1/5 объема обломка породы, и возможно, что один из сколов из этого объема был отобран для изготовления орудия и дальнейшего его использования в хозяйственной деятельности, и потому он не был найден нами в процессе раскопок.

Таким образом, можно сделать вывод, что восстановленный в результате ремонта на стоянке Худжи нуклеус относится к одноплощадочному монофронтальному типу, характерному для среднепалеолитической технологии плоскостного расщепления камня. Данный тип относится к продольному принципу расщепления (расщепление по длинной оси нуклеуса).

Это указывает на один из вариантов расщепления, применявшихся на стоянке. Вместе с тем, изучение всей коллекции остаточных нуклеусов стоянки показало, что для финальной фазы среднего палеолита характерно использование и других систем первичного расщепления. Для Худжи в основном характерно сочетание пластинчатого принципа расщепления и леваллуазской технологии. Для плоскостного расщепления использовался также поперечный принцип (расщепление по короткой оси нуклеуса), а также различные схемы объемного, полуобъемного, торцового и комбинированного расщепления. Изучение ремонтажированного блока и каменной индустрии стоянки в целом показывает, что при доминировании ударной техники расщепления камня человек финальной фазы среднего палеолита начинал осознавать также возможности развития серийного пластинчатого отжимного расщепления камня, который позволял получать более узкие и тонкие сколы.

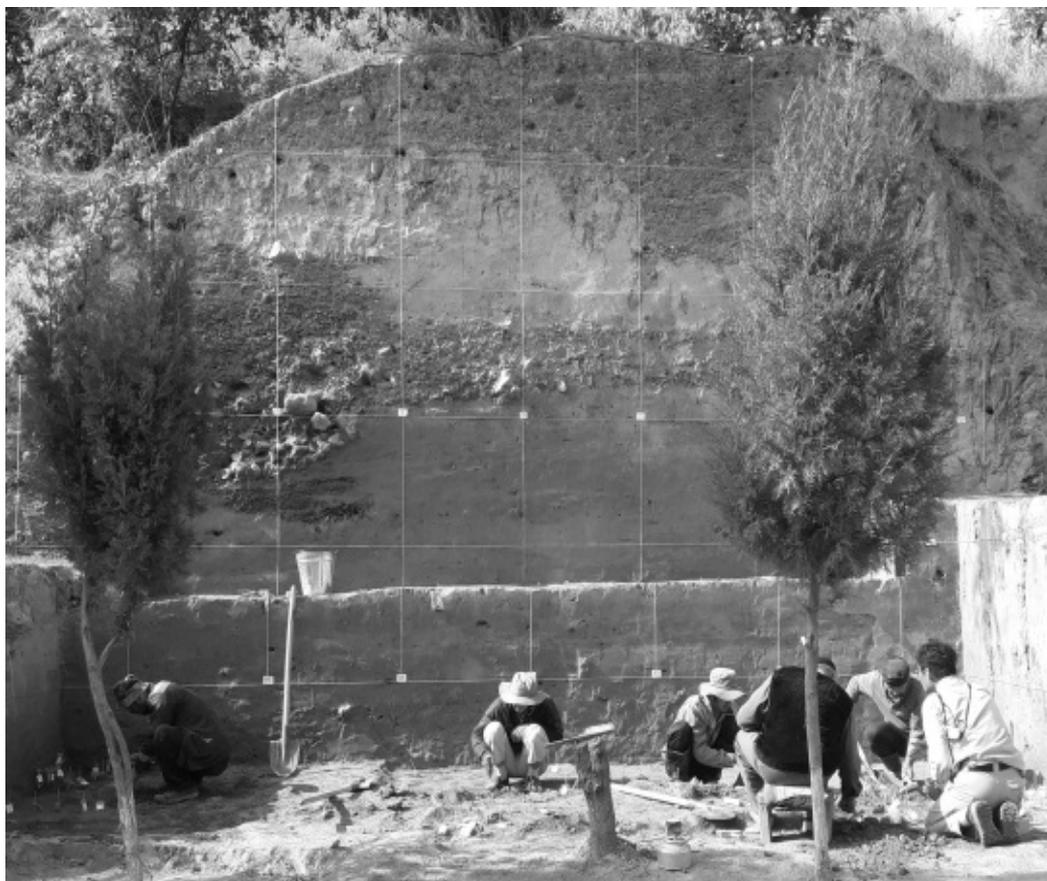

Рис. 1. Вид раскопа на стоянке Худжи в 2019 г.

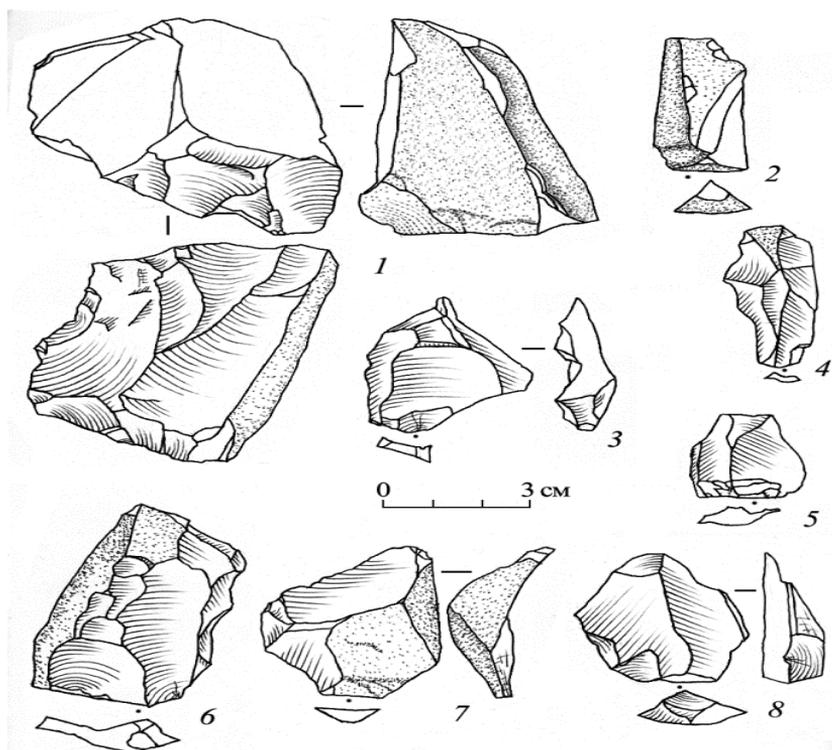

Рис. 2. Элементы сборки ремонтжированного блока: 1 – остаточный нуклеус, 2-8 – отщепы.

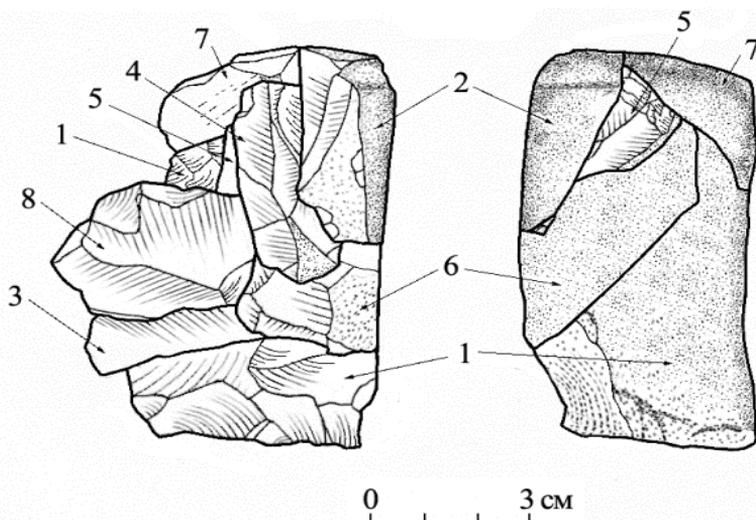

Рис. 3. Ремонтжирование скопления каменных артефактов стоянки Худжи. Частичная реконструкция первоначальной формы нуклеуса перед расщеплением.

ЛИТЕРАТУРА

1. Окладников А.П. Исследования памятников каменного века Таджикистана//Материалы и исследования по археологии СССР. -М., 1958. – Вып. 66. – С. 11-71.
2. Ранов В.А., Амосова А.Г. Раскопки мустьерской стоянки Худжи в 1978 г//Археологические работы в Таджикистане. -Душанбе: Дониш, 1984. – Вып. 18. – С. 11 -47.
3. Ранов В.А., Павленок К.К., Кривошапкин А.И., Худжагелдиев Т.У. Рубеж среднего и верхнего палеолита в западной части Центральной Азии: Технологический анализ материалов стоянки Худжи (1978 г.)//Возвращение к истокам: Сборник памяти выдающегося археолога В.А. Ранова. -Новосибирск: Изд-во ИАиЭ СО РАН, 2015. – С. 97-119.
3. Ранов В.А., Худжагелдиев Т.У. Техно-типологический анализ пластин мустьерской стоянки Худжи//Человек и пространство в культурах каменного века Евразии. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2006. – С. 139-150.
4. Ранов В.А., Худжагелдиев Т.У. Раскопки среднепалеолитической стоянки Худжи в 1997 г//Археологические работы в Таджикистане. -Душанбе, 2014. – Вып. XXXVII. – С. 273-334.
5. Ранов В.А., Худжагелдиев Т.У., Шеффер Й. Раскопки четвертой палеопочвы разреза Хонако III в 2000 году//Археологические работы в Таджикистане. -Душанбе, 2004. – Вып. XXIX. – С. 71-120.
6. Рыбалко А.К. Реконструкция технологии первичного расщепления в среднепалеолитических комплексах юго-восточного Дагестана//Древний человек и камень: технология, форма, функция. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2017. – С. 85-89.
7. Славинский В.С., Рыбин Е.П. Восстановление с помощью ремонта вариантов скалывания камня в индустриях среднего палеолита и ранней поры верхнего палеолита стоянки Кара-Бом//Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. 2007. Том 6, выпуск 3: Археология и этнография. – С. 70-79.
8. Trinkaus E., Ranov V.A., Lauklin S. Middle Paleolithic Human deciduous incisor from Khudji, Tadjikistan // Journal of Human Evolution. 2000. Vol. 38. P. 575–583.
9. Рис. 1. Вид раскопа на стоянке Худжи в 2019 г.
10. Рис. 2. Элементы сборки отремонтированного блока: 1 остаточный нуклеус, 2-8 -отщепы
11. Рис. 3. Ремонт скопления каменных артефактов стоянки Худжи. Частичная реконструкция первоначальной формы нуклеуса перед расщеплением.

РЕКОНСТРУКЦИЯ ТЕХНОЛОГИИ ПЕРВИЧНОГО РАСЩЕПЛЕНИЯ КАМНЯ МЕТОДОМ РЕМОНТАЖА НА МУСТЬЕРСКОЙ СТОЯНКЕ ХУДЖИ

В статье рассматривается вопрос об использовании метода ремонта (аппликативный метод, сборка артефактов), как одного из направлений изучения процесса расщепления камня древним человеком. Его использование стало возможным благодаря результатам раскопок в 2019 г. стоянки Худжи (42-37 тыс. лет). Метод заключается в сборке подбираемых друг другу артефактов. Восстановленный в результате ремонта нуклеус относится к одноплощадочному монофронтальному типу. При его расщеплении использовался твердый отбойник, редко применялось редуцирование края площадки и ее фасетирование. В статье кратко приводится история изучения памятника и характер его каменной индустрии.

Ключевые слова: *Таджикистан, каменный век, средний палеолит, стоянка Худжи, каменная индустрия, ремонт, аппликация, сборка нуклеуса.*

**АЗНАВСОЗИИ ТЕХНОЛОГИЯИ ЧУДО КАРДАНИ САНГ
БО УСУЛИ АППЛИКАТСИОНӢ ДАР БОШИШГОӢИ МУСТЕРИИ ХУЧӢ**

Дар мақола масъалаи истифодаи усули аппликатионӣ (усули пайвастан, ремонт, чамъ овардани осор) ҳамчун яке аз самтҳои омӯзиши раванди чудо кардани санг аз ҷониби одамони ибтидоӣ баррасӣ шудааст. Истифодаи он ба шарофати натиҷаҳои ҳафриёти соли 2019 дар бошишгоҳи Хучӣ (42-37 ҳазор сол пеш) имконпазир гардид. Усул аз чамъ кардани артефактҳо, ки ба ҳамдигар мувофиқанд, иборат аст. Ядро (нуклеус), ки дар натиҷаи чамъ овардани параҳои аз он чудо шуда барқарор карда шудааст, ба намуди якплатформӣ ва якпахлӯӣ тааллуқ дорад. Чудо кардани нуклеус бо зарби санги дигар (болғаи сангӣ) иҷро мешуд, тарошидани канори платформа ва тайёр намудани сатҳи он бо чудо кардани параҳои хурд бошад ҳеле кам истифода мебуданд.

Дар мақола мухтасар таърихи омӯзиши ёдгори ва хусусияти саноати сангии он оварда шудааст.

Калидвожаҳо: *Тоҷикистон, асри санг, палеолити миёна, бошишгоҳи Хучӣ, саноати сангӣ, пайвастан, аппликатионӣ, азнавбардории нуклеус.*

**RECONSTRUCTION OF THE TECHNOLOGY OF KNAPPING STONE BY
THE METHOD OF CONJOINING AT THE MOUSTERIAN SITE OF KHUDJI**

The article deals with the issue of using the conjoining method (applicative method, assembly of artifacts), as one of the directions for studying the process of knapping a stone by an ancient man. Its use became possible thanks to the results of excavations in 2019 at the Khudji site (42-37 thousand years ago). The method consists in assembling artifacts that are matched to each other. The core restored as a result of conjoining belongs to a single-platform single-surface of cleavage type. When knapping the core a hard hammer was used, the reduction of the edge of the platform and its faceting were rarely used. The article briefly provides a history of the study of the site and the peculiarities of its stone industry.

Key words: *Tajikistan, Stone age, Middle Paleolithic, Khudji site, stone industry, conjoining, applique, core assembly.*

Маълумот дар бораи муаллиф: **Хучагелдиев Тура Урунович** - ходими калони илмӣ шӯбаи бостоншиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш. Телефон. (+992) 987596987. E-mail: tura959@mail.ru.

Information about the author: **Khujageldiev Tura Urunovith**-research scientific of the Department of archaeology of the Institute of history, archaeology and ethnology National Academy of Sciences of Tajikistan. Telefon: (+992) 987-59-69-87. E-mail: tura959@mail.ru.

УДК 902. 6 (575.3)

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩА МУБОРАКШАХ В ПЕНДЖИКЕНТСКОМ РАЙОНЕ

АМИНОВ Ф.Ш.,

Институт истории материальной культуры РАН,

КУРБАНОВ Ш.Ф., ПУЛОТОВ А.Г.,

Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша

Планомерные археологические исследования долины Верхнего Зарафшана, которые проводились Верхнезеравшанским отрядом Согдийско-Таджикской археологической экспедицией под руководством О.И. Смирновой в 1947-1948 гг. привели к тому, что в 50-е гг. прошлого столетия Верхний Зерафшан стал одним из наиболее археологически изученных районов Таджикистана [26;27]. В результате было зафиксировано и исследовано несколько десятков памятников разных эпох. К их числу относятся и археологические памятники IX-нач. XIII вв. В 1957-1959, 1961 гг. Магианской группой Пенджикентского отряда Таджикской археологической экспедиции во главе с Б.Я. Стависким был исследован бассейн Магиандарьи, где было открыто несколько памятников этой эпохи (Батур-тепе, Калаи Муг, Тупхона, Калаи Нофин и др.) [21; 22; 23; 24; 25]. Затем в 1974-1977 гг. Косаторошским отрядом Пенджикентской археологической экспедиции (начальник А.И. Исаков) обследованы десятки памятников, в том числе ранее неизвестные. На семи памятниках, имевших культурные слои IX-нач. XIII вв., проведены небольшие раскопки [11; 12; 13; 14]. Слои этого времени были обнаружены и в самом городе Пенджикенте. В 1989-1990 гг. Н.Ф. Саввониди в рамках работ Пенджикентской археологической экспедиции были проведены раскопки у подножья цитадели древнего Пенджикента (с запада) и в 300-х м к западу от нее группы виноградодавлен. На этих объектах были найдены остатки стен и материалы IX в. - неполивная керамика и три саманидские монеты [20, 77-86; 16, 194-196]. В 1997 г. в 500 м к северо-востоку от городища древнего Пенджикента, в современном домовладении во время строительных работ были обнаружены случайные находки поливной керамики. Место и находки были обследованы И.К. Малкиелем и датированы X-XI вв. [15, 42-43]. С 2015 г. по настоящий момент, в рамках Пенджикентской археологической экспедиции проводятся планомерные исследования Пенджикента IX - нач. XIII вв., расположенного в восточной конечности современного города [3].

К этому периоду относится также городище Муборакшах, расположенное на правом берегу реки Магиандарьи, в 14 км к востоку от г. Пенджикента и в 2 км к югу от городища Санджаршах (сел. Суджина) (рис. 1А). В плане городище прямоугольное, площадью около 4 га, вытянуто с запа-

да на восток (рис. 1Б). Абсолютные координаты: 39⁰ – 46 мин. сев. шир., 67⁰ – 78 мин. вост. дол.

Памятник был открыт в 1947 г. О.И. Смирновой. В непосредственной близости от городища имеется кариз и сырцовая башня. По подъемному материалу, в частности, глазурованной керамике, О.И. Смирнова датирует памятник X-XII вв. [26, 75]. В 1975 г. во время работ Зеравшанского отряда Южно-Таджикской археологической экспедиции памятник посетил Ю.Я. Якубов. Отмечая наличие глазурованной керамики XII в., Ю.Я. Якубов согласился с первоначальной датировкой памятника, не исключая того, что городище возникло в VII-VIII вв. [34, 168]. Также в 1970-е гг. памятник посетил археолог У. Эшонкулов. Он собрал на поверхности памятника фрагменты глазурованной, неглазурованной керамики и стеклянных изделий и датировал их IX-XII вв. Кроме того, исследователь локализовал домонгольский Пенджикент на городище Муборакшах [33, 285-293]. В связи с археологическими исследованиями последних лет, нужно подчеркнуть, что У. Эшонкулов не располагал достаточным материалом для решения этого вопроса [2].

Памятник трижды менял свое название. О.И. Смирнова описывает его как Охтонкургон [26, 75]. В 2010 г. во время наших работ местные жители называли его Кутлугтепа, что в переводе с тюркского обозначает «благословенный холм». Слово «кутлуг» переводится на арабский язык как «муборак» (принятое в таджикском языке), а «шах» (царь, правитель) – подражание названиям недалеко стоящих памятников Санджаршах и Наврузшах, придумано нами, археологами, исследовавшими это городище.

В 2010 г. Восточно-Согдийская археологическая экспедиция АН РТ (нач. экспедиции к.и.н. Ш.Ф. Курбанов. Работы проводились совместно с Гамбургским университетом, при участии Г. Гроппа) провела на городище небольшие раскопки (рис. 2, 1-2) [1]. Работы велись на двух холмах, разделенных современным арыком. На западном холме был заложен раскоп (14,5 x 8 м), на площади которого были открыты три помещения. Смежные помещения 1 и 2 исследованы частично. Стены построены из пахсовых блоков размером 1,2 x 1 x 0,8 м. На поверхности стен местами сохранилась саманная штукатурка. Помещение 1 имеет прямоугольную форму. Оно исследовано на длину 9,2 м, полная ширина его составляет 3 м. Западная стена в помещении еще не открыта. В южной части восточной стены была расчищена ниша глубиной 70 см с арочным сводом. В нише был найден клад монет. В помещении 2 открыты фрагменты восточной (2,8 м) и южной (6,3 м) стен. К востоку от помещения 2 открыто помещение 3 прямоугольной формы, размером 3,4 x 1,4 м. В этом помещении выявлено два прохода в нераскопанные помещения. Первый, шириной 1,4 м, находится в западном углу северной стены помещения. В проходе расчищены остатки арочного свода. Второй проход устроен в восточной части южной стены.

На восточном холме был заложен раскоп (15 x 10,6 м), на площади которого выявлены три помещения и Г-образный коридор. Помещение 1,

вскрытое частично, находится в западной части раскопа. Удалось установить, что ширина этого помещения составляет 3,5 м. Расчищено оно на длину 2 м. Из юго-западной его части выходит Г-образный коридор. Он имеет длину 4,2 м по линии север-юг и 4,9 м (длина до разреза в западной части коридора) по линии запад-восток, ширина коридора 0,90-1,60 м.

Квадратное помещение 2 (3,5x3,5 м), расположено к востоку от помещения 1, и имеет с ним общую стену. Её толщина 0,5 м, и, в отличие от других стен в этом помещении, она сложена из сырцового кирпича. Вероятно, первоначально помещения 1 и 2 были единым помещением, впоследствии разделенным перегородкой. Остальные стены сложены из пахсовых блоков размером 1,2 x 1 x 0,8 м. Все стены покрыты саманной штукатуркой, толщиной 2-3 см.

Помещение 3 находится в северной части раскопа, проход, связывающий его с другими помещениями комплекса, пока не найден. Оно имеет прямоугольную форму размером 5,6x2,5 м. Южная, северная и восточная стены этого помещения сложены из сырцового кирпича размером 50 x 25-28 x 9-11 см. В южной стене были устроены две большие ниши с арочными сводами. Западная стена помещения (очевидно, более ранняя) сложена из пахсовых блоков. Восточная стена имеет очень плохую сохранность. В западной части помещения в 1 м от южной стены найдена хозяйственная яма (диаметр 0,9 м, глубина 0,9 м), оштукатуренная гипсом. К северной стене, на расстоянии 1,8 м от западной стены, была пристроена стенка (ширина 0,5 м, длина 1,4 м), сохранившаяся на высоту 0,3 м. Эта стенка отделяет отсек помещения с ямой от остальной его части.

Изученные помещения имели, очевидно, жилое и хозяйственное назначение. Однако, в настоящий момент еще не получена полная планировка архитектурных сооружений, поэтому судить о назначении комплексов пока затруднительно.

Предметы материальной культуры, найденные на городище, представлены глазурованной и неглазурованной керамикой, немногочисленными каменными и стеклянной бусинами, пуговицами и кладом монет.

Глазурованная керамика, найденная в ходе раскопок на городище, состоит из фрагментов столовых чаш, чашечек, блюд, кувшина и носика сосуда. Так как, по стратиграфии находки относятся к X – первой половине XI в., мы не будем их разделять по более узкой хронологии, как принято рассматривать глазурованную керамику. Но, изложение материала будет соответствовать хронологической последовательности.

Чаши представлены фрагментами с белым, зеленым и коричневым фоном. Чаши со светлым фоном орнамента имеют полусферическую форму. Два фрагмента украшены зубчатым бордюром, под ним: на первом – полоса побегов с усиками черной глазурью (рис. 3, 1); на втором горизонтальные и вертикальные линии оливкового цвета (рис. 3, 2). Два фрагмента, венчика и дна, относятся к известным типам самаркандской глазурованной керамики X в. [4, 68-72], декорированным растительным орнаментом в технике резерва. Часто

подобные сосуды украшались эпитафическим орнаментом, но на наших чашах он не сохранился (рис. 3, 3, 5). Еще один фрагмент чаши украшен зубчатым бордюром, под ним изображена широкая лента с полуузлами, толстая коричневая линия и часть эпитафического или псевдоэпитафического орнамента (рис. 3, 4). Этот мотив орнамента часто встречается среди материалов среднеазиатских центров и датируется X в. [5, табл. 23, 6; 32, рис. 25, 2; 8, рис. 12, 3; 29, рис. 1, 8; 9, табл. I, 8; 36, 2009. fig. 438]. Кроме того, чаши со светлым фоном представлены: донцем с отверстием посередине. Внутри по центру дна две тонкие полосы и черные крапины (рис. 3, 6). Обычно, подобным образом размещался эпитафический или псевдоэпитафический декор [10. кат. № 410; 6, кат. 58-60]. В нашем случае изображена простая орнаментация; верхней частью чаш, орнаментированных зубчатым бордюром (в некоторых случаях можно отнести его к фестонам) и широкими лентами (иногда переплетенными) (рис. 5, 1-6). Подобные чаши довольно часто встречаются среди находок из Афрасиаба, и датируются X – первой половиной XI вв. [32. рис. 50, 1; 18, 109; 6, кат. 114]; двумя фрагментами стенок. На первой изображены растительные орнаменты, заполненные точками, и фрагмент пальмовой ветки (рис. 6, 1). Похожей веткой орнаментированы чаши из Хульбука и Ходжента [35. рис. 2, 1, 2. 7, 3], Бинката [10, кат. № 176], Афрасиаба [6. кат. 127]. На второй изображено зооморфное существо с усиками (рис. 6, 2).

Чаши с зеленой глазурью имеют полусферическую форму, со слегка загнутым внутрь венчиком. На внутренней части нанесена подглазурная гравировка - три горизонтальные линии под венчиком, под ними: на первой – (археологически целой) орнамент в виде длинных стеблей с листьями (рис. 4, 1); на второй – изображена сетка (рис. 4, 2); на третьей – часть орнамента из диагональных линий (рис. 4, 3). Подобные типы глазурованной керамики очень часто встречаются в Самарканде [31,51; 6, кат. 33], а также в Нишапуре [39, 239, fig. 44–47], и датируются X в.

В единственном экземпляре встречена черно-фонная чаша. Она декорирована лентой с белыми крапинами, под лентой орнамент сохранился частично (рис. 6, 3). Подобная глазурованная керамика редко встречается на территории Пенджикента и его окружи. Возможно, эта чаша с четырех-шестью лепестковым орнаментом, подобная афрасиабской [28, рис. 8, г, д; 6, кат. 134].

Чаши с коричневым фоном представлены двумя фрагментами: первая – донцем с круглым отверстием посередине. Внутри изображены толстые, попеременно расположенные коричневые и оливковые, и тонкие черные линии (рис. 6, 4). Вторая – верхней частью чаши, внутри которой изображена лента с имитацией надписи (рис. 6, 5).

Блюда. Имеются два фрагмента: с коричневым и белым фоном. Блюдо с белым фоном декорировано эпитафическим орнаментом (рис. 6, 9). Блюдо с коричневым фоном декорировано черной лентой с белыми крапинами, под которой фрагмент растительного орнамента (рис. 6, 7). Среди материалов Афрасиаба имеются блюда и чаши подобного типа, посередине которых изображена четырехлепестковая фигура [6, кат. 133], а также эпитафический орнамент [19, 117]. Они датируются X-XI вв.

Пиалы. Имеются три фрагмента: два из них с белым ангобом под прозрачной глазурью, украшены черной горизонтальной линией, расположенной внутри под венчиком (рис. 6, 6, 10). Третья – со светло-коричневым ангобом под прозрачной глазурью, декорирована белыми четырехлепестковыми цветками с черными точками (рис. 6, 12).

Кроме того, найдены фрагмент венчика сосуда закрытой формы со сплошной зеленой глазурью (рис. 6, 11) и носик сосуда со светлым ангобом под прозрачной глазурью (рис. 6, 8).

Неглазурованная керамика представлена лепными и гончарными котлами и ножкой сосуда (бокала?).

Лепные котлы представлены двумя археологически целыми экземплярами. Первый из них с шарообразным туловом и плоским дном. Под венчиком расположены четыре наклепные подковообразные ручки, декорированные насечками. Поверхность котла закопчена (рис. 7). Подобные лепные котлы с четырьмя ручками, украшенные насечками встречены в слоях второй половины VIII в. городища Санджаршах [37, Pl. 4.2, 10; 38. Pl. 5, 5], и городища древнего Пенджикента [17, 17. Рис. 39, 10]. Второй котел шарообразной формы с круглым дном (рис. 8, 1). Следы копоти на этом котле отсутствуют. Оба котла с примесью галечки, песка и извести.

Гончарные котлы представлены четырьмя фрагментами сероглиняных котлов с примесью галечки и сланца. Три из них с отогнутым венчиком и валиком под ним (рис. 8, 2-4). Четвертый котел почти шарообразной формы с широким венчиком (рис. 8, 5). Черепки в результате использования приобрели черный цвет.

Лепная ножка (возможно, подставка бокала или ручка крышки) в плане имеет форму восьмилепестковой розетки. Середина основания слегка вогнута. В тесте имеет включения сланца (рис. 8, 6).

Стеклянные изделия представлены фрагментами двух стаканов из прозрачного стекла зеленоватого оттенка (рис. 9, 1-2). Стенка одного из них украшена горизонтально расположенной накладной нитью (рис. 9, 1), подобной стакану, найденному в Хульбуке [30, рис. 83]. А также донцем флакона из зеленого непрозрачного стекла (рис. 9, 3) и стеклянной бусиной черного цвета с крапинами белой пасты (рис. 9, 7).

Металлические изделия представлены фрагментами двух железных кинжалов (рис. 9, 4-5), а также бронзовой бляшкой сердцевидной формы (рис. 9, 12).

Кроме того, на городище найдены костяная и каменная пуговицы со сквозным круглым отверстием посередине (рис. 9, 8-9). Костяная пуговица украшена процарапанным циркульным декором (рис. 9, 8). Похожая костяная пуговица найдена в поселении Тупхона [11, 299, рис. 1, 8]. Также обнаружены сердоликовая и коралловая бусины (рис. 9, 10-11) и обработанный рог животного, с двумя сквозными круглыми отверстиями в широкой части. Его поверхность имеет следы использования (рис. 9, 6).

Большая часть находок глазурованной керамики идентична самаркандским типам, что демонстрирует тесные связи со столичным Самаркандом. Изучение материалов домонгольского Пенджикента (Пенджикент IX-нач. XIII вв. располагался в восточной части современного города) показало появление локальной глазурованной посуды во второй четверти XI в. Но среди глазурованной керамики Муборакшаха пенджикентских локальных типов пока не выявлено.

Найденные предметы дают возможность датировать памятник X– первой половиной XI вв. Это, прежде всего клад монет (и, вышерассмотренная глазурованная керамика). Клад был найден в мешочке из кожи и состоял из 102 целых и 52 обломков низкопробных дирхемов. 113 монет из общего количества были определены и изучены Д. Довуди и Ш. Курбоновым. В кладе встречаются монеты представителей саманидской, сельджукидской и газневидской династий. Монеты клада датируются в пределах 988-1044 гг. Судя по наиболее поздней монете, клад был сокрыт в середине XI в., это дает основание полагать, что поселение было окончательно покинуто именно в это время. Большую часть монет – 92 шт., составляют монеты сельджукидского правителя Чагри-бека Давуда. Они были чеканены в Чаганиане. Несколько кладов с чаганианскими монетами первой половины XI в. были найдены ранее лишь в Хиссарской долине и в Сурхандарьинской области Узбекистана. Благодаря Муборакшахскому кладу, стало известно, что чаганианские низкопробные дирхемы обращались не только в самом Чаганиане, но и выходили за его пределы и служили средством межобластной торговли [7].

Отсутствие фортификации и характер раскопанных помещений позволяют провести параллель с пригородными усадьбами Пенджикента. Отметим, что здесь, наблюдается преемственность строительной традиции – материалы, приёмы строительства, планировка помещений остаются те же, что и в раннем средневековье. Вероятно, что мощные пахсовые стены помещений относятся к постройкам более раннего времени: в X-XI вв. ранние постройки были отремонтированы, построены новые, не столь капитальные, стены и перегородки, подняты уровни полов, после чего помещения продолжали функционировать. Такой характер использования более ранних построек под жильё и хозяйственные нужды был весьма характерен для предмонгольского времени Центральной Азии. В Муборакшахе пока еще не выявлены ранние слои, но по планировке, строительным материалам и приемам, можно предположить, что на памятнике имеются и ранние слои, по крайней мере, слои раннего средневековья.

Дальнейшее комплексное изучение городища Муборакшах, несомненно, принесет новые данные о культурной и бытовой жизни округи Пенджикента.

ИЛЛЮСТРАЦИИ

1

2

Рис. 2. Общий вид городища Муборакшах. 1. Вид с юго-востока; 2. Вид с северо-запада.

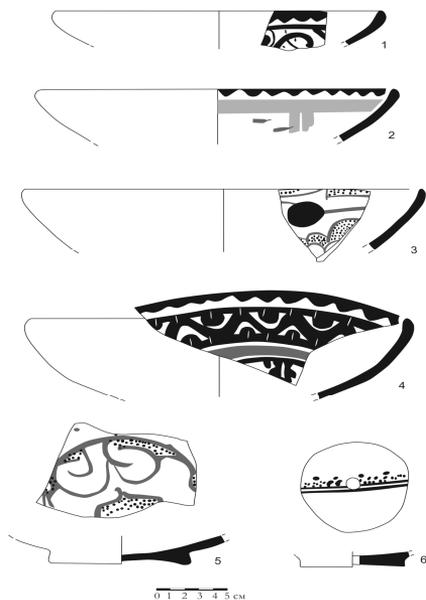

Рис. 3. Муборакшах. Глазурованная керамика. Чаши.

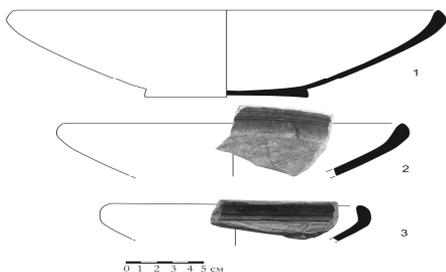
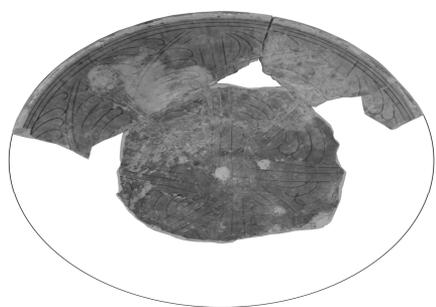

Рис. 4. Муборакшах. Глазурованная керамика. Чаши с зеленой глазурью.

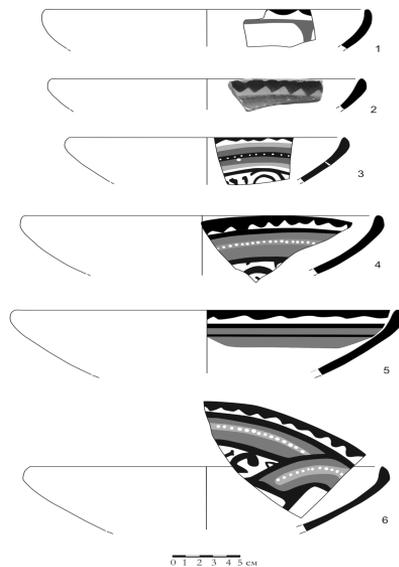

Рис. 5. Муборакшах. Глазурованная керамика. Чаши.

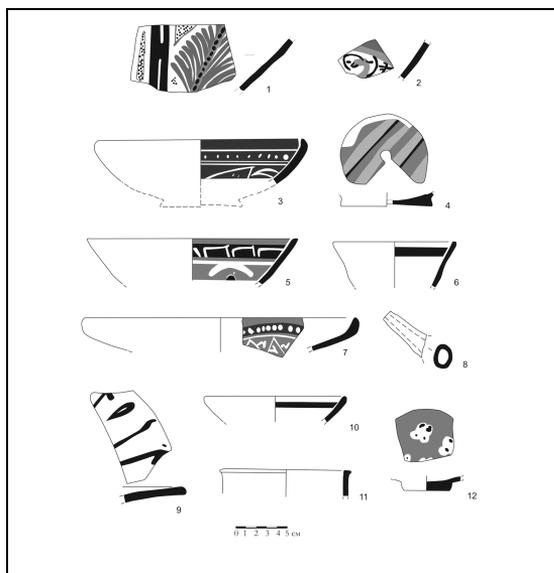

Рис. 6. Муборакшах. Глазурованная керамика. 1–5 – чаши; 6, 10, 12 – чашечки (пиала); 7, 9 – блюда; 8 – носик сосуда; 11 – кувшин.

Рис. 7. Муборакшах. Неглазурованная керамика. Лепной котел.

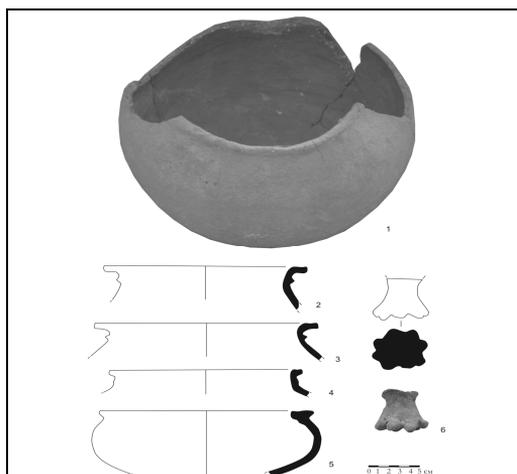

Рис. 8. Муборакшах. Неглазурованная керамика. 1-лепной котел; 2-5-гончарные котлы; 6-лепная подставка бокала или ручка крышки.

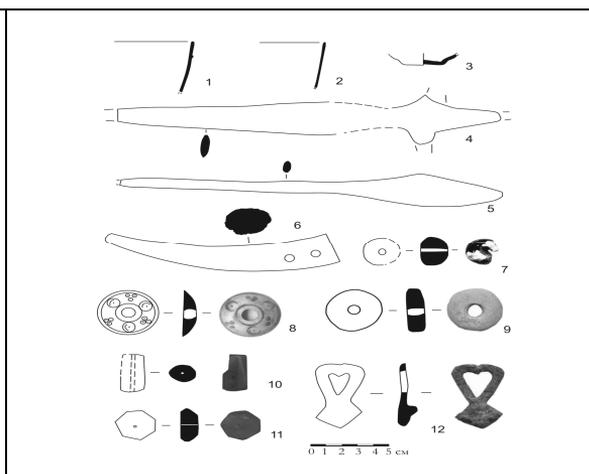

Рис. 9. Муборакшах. Индивидуальные находки. 1-2 стеклянные стаканы; 3 -стеклянное донце флакона; 4-5 железные кинжалы; 6 - обработанный рог; 7- стеклянная бусина; 8 - костяная пуговица; 9 – каменная пуговица; 10 - сердоликовая бусина; 11- коралловая бусина; 12- бронзовая бляшка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аминов Ф.Ш. Начало исследований городища Муборакшах в Верхнем Зеравшане// Актуальная археология: археологические открытия и современные методы исследования. Тезисы науч. конф. мол. уч. Санкт-Петербурга. СПб. 2013. С. 64–67.
2. Аминов Ф.Ш. Локализация Пенджикента IX – начала XIII вв//Актуальная археология 4: Комплексные исследования в археологии. Материалы Международной научной конференции молодых ученых (Санкт-Петербург, 2-5 апреля 2018 г.). Санкт-Петербург: ИИМК РАН, 2018. – С. 243–247.
3. Аминов Ф.Ш. Домонгольский Пенджикент по археологическим данным//Древности Восточной Европы, Центральной Азии и Южной Сибири в контексте связей и взаимодействий в евразийском культурном пространстве (новые данные и концепции): Материалы международной конференции, 18-22 ноября 2019 г., Санкт-Петербург. Т. I. Древняя Центральная Азия в контексте евразийского культурного пространства (новые данные и концепции). К 90-летию со дня рождения патриарха евразийской археологии В.М. Масона. СПб.: ИИМК РАН, Невская Типография, 2019. – С. 199–201.
4. Аминов Ф.Ш. Об одном типе Самаркандской глазурованной керамики X в. из Пенджикента//Материалы респ. конф. на тему: Культура государства Саманидов и ее влияние на цивилизации народов Центральной Азии и Ближнего Востока. Душанбе.: ТНУ, 2020. – С. 68–72.
5. Брусенко Л.Г. Глазурованная керамика Чача IX-XII вв. Ташкент.: ФАН, 1986. – 136 с.
6. Вишневецкая Н.Ю. Глазурованная керамика Средней Азии конца VIII – начала XIII века в собрании Государственного музея Востока//Каталог коллекции. М.: ГМВ, 2018. – 156 с.
7. Довуди Д., Курбанов Ш.Ф. Монетные находки на городищах Санджаршах и Муборакшах. Душанбе.: «Шохпар», 2012. – 86 с.
8. Ильясова С.Р. Глазурованная керамика Шаша и Ферганы IX – начала XIII века: сравнительный анализ художественных традиций (по материалам Бинката–Ташкента и Ахсиката): Дис. канд. ист. наук. – Самарканд, 2008. 203 с.
9. Ильясова С.Р. Имамбердыев Р.А. Исакова Е.А. Ильясов Дж.Я. Новые данные о керамическом производстве Бинката//Археология Узбекистана. 2015. № 2 (11). – С. 25–36.
10. Ильясова С.Р., Ильясов Дж. Я., Имамбердыев Р.А., Исакова Е.А. «Нет блага в богатстве...». Глазурованная керамика Ташкентского оазиса IX–XII веков. – М.: Фонд Марджани, 2016. 596 с.: ил.
11. Исаков А.И. Разведки и раскопки Костарошского отряда в 1974 г//АРТ в 1974 г. Вып. XIV. -Душанбе. Дониш, 1979. С. 296–310.
12. Исаков А.И. Разведки и раскопки Костарошского отряда в 1975 г//АРТ в 1975 г. Вып. XV. -Душанбе. Изд-во Дониш, 1980. С. 246–261.
13. Исаков А.И. Разведки и раскопки Костарошского отряда в 1976 г//АРТ в 1976 г. Вып. XVI. -Душанбе: Изд-во Дониш, 1982. – С. 222–232.
14. Исаков А.И. Разведки и раскопки Костарошского отряда в 1977 г//АРТ в 1977 г. Вып. XVII. -Душанбе: Изд-во Дониш, 1983. – С. 210–214.
15. Малкиель И.К. Новые находки поливной керамики саманидского времени из Пенджикента //50-лет раскопок Древнего Пенджикента. Сб. тезисов науч. конф. Пенджикент. 1997. С. 42–43.
16. Маршак Б.И., Распопова В.И., Шкода В.Г. Краткий отчет о работах на городище древнего Пенджикента в 1986-1999 годах//АРТ, Вып. XXVII. -Душанбе, 2000. С. 189–208.
17. Маршак Б.И., Распопова В.И. Раскопки городища древнего Пенджикента в 2001 г// Отчет о раскопках городища древнего Пенджикента в 2001 году. СПб.: ГЭ, 2002. С. 3-81.
18. Мирзаахмедов Д. Узбекистан//Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV вв. Т. 1: Керамика. Самарканд-Ташкент.: МИЦАИ, 2011. С. 181–220.
19. Омельченко А.В. Керамика Мавераннахра IX-XII вв//Культурное наследие Узбекистана. Собрание Государственного Эрмитажа. Искусство Мавераннахра VIII-XV вв. – Ташкент.: Zamon Press Info, 2019. Ч. II. – С. 102–121.

20. Саввониди Н.Ф. Керамика IX-X вв. Древнего Пенджикента//Проблемы хронологии и периодизации в археологии. Сб. труд. Молодых ученых. – Л.: ЛОИА АН СССР. 1991. – С. 77–86.
21. Ставиский Б.Я. Археологические памятники в бассейне Магиан-Дарьи в 1957 г//АРТ в 1957 г. Вып. V. Тр. АН Тадж. ССР. Т. СШ. Сталинабад.: Изд-во АН Тадж. ССР, 1959. – С. 65–81.
22. Ставиский Б.Я. Работы Магианской группы в 1958 г//АРТ в 1958 г. Вып. VI. Тр. Инст. Ист. АН Тадж. ССР. Т. XXVII. – Сталинабад. Изд-во АН Тадж. ССР, 1961. – С. 101–112.
23. Ставиский Б.Я. Работы Магианской группы в 1959 г//АРТ в 1959 г. Вып. VII. Тр. Инст. Ист. АН Тадж. ССР. Т. XXXI. Душанбе.: Изд-во АН Тадж. ССР, 1961. – С. 101–107.
24. Ставиский Б.Я. Археологические работы в районе Магиан-Дарьи в 1957-1959 гг//СГЭ. Т. XXI. – Л. 1961. – С. 57 – 60.
25. Ставиский Б.Я. Работы Магианской группы в 1961 г//АРТ в 1961 г. Вып. IX. Тр. Инст. Ист. АН Тадж. ССР. Т. XLII. Душанбе.: Изд-во АН Тадж. ССР, 1964. – С. 127–130.
26. Смирнова О.И. Археологические разведки в верховьях Зарафшана в 1948 г//МИА № 15. – М – Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 67–80.
27. Смирнова О.И. Археологические разведки в верховьях Зарафшана в 1948 г//МИА № 37. – М – Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – С. 168–188.
28. Ташходжаев Ш.С. Художественная поливная керамика Самарканда IX – начала XIII вв. – Ташкент.: ФАН, 1967. – 172 с.
29. Филанович М.И., Ильясова С.Р., Баратова Л.С. Некоторые данные о материальной культуре Бинката (Ташкента) // ИМКУ. Вып. 36. – Ташкент.: ФАН, 2008. – С. 227–237.
30. Ходжаев Ш. Дворец Хуталяншахов – Хульбук. – Душанбе.: Дониш, 2010. – 176 с.
31. Шишкина Г.В. Глазурованная керамика Согда (вторая половина VIII – начало XIII в.). – Ташкент.: ФАН, 1979. – 165 с.
32. Шишкина Г.В. Ремесленная продукция средневекового Согда. -Ташкент.: ФАН, 1986. 196 с.
33. Эшонкулов У. История земледельческой культуры горного Согда (с древнейших времен до начала XX в.). Душанбе.: «Давештич», 2007. 848 с.
34. Якубов Ю. Работы Зеравшанского отряда в 1975 г//АРТ в 1975 г. Вып. XV. -Душанбе.: Изд-во Дониш, 1980. – С. 167–178.
35. Якубов Ю. Таджикистан//Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV вв. Т. 1: Керамика. Самарканд–Ташкент.: МИЦАИ, 2011. – С. 128–150.
36. Simeon P. Etude du material de Hulbuk (Ma wara `al-nahr-Khuttal), de la coquete islamique jus-qu `au milieu du XIe siècle (90/712–441/1050) contribution a l`etude de la ceramique islamique d`Asie centrale. – Oxford, Archaeopress. 2009. –427 p.
37. Shenkar M., Kurbanov Sh., Pulotov A., Aminov F. Sanjar-Shah Excavations Report 2018 // Society for the Exploration of Eurasia. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.exploration-eurasia.com/inhalt_english/frameset_projekt_5.html (дата обращения 13.06.2021).
38. Shenkar M., Kurbanov Sh., Pulotov A., Aminov F. Sanjar-Shah Excavations Report 2019 // Society for the Exploration of Eurasia. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.exploration-eurasia.com/inhalt_english/frameset_projekt_5.html (дата обращения 13.06.2021).
39. Wilkinson Ch. K. Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period. Metropolitan Museum of Art. – New York, 1973. – 374 p.

ТАҲҚИҚОТИ БОСТОНШИНОСӢ ДАР ШАҲРАКИ МУБОРАҚШОӢИ НОӢИЯИ ПАНЧАКЕНТ

Дар мақолаи мазкур натоиҷи корҳои бостоншиносӣ дар шаҳраки Муборакшоҳ, воқеъ дар шаҳри Панҷакент мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Таҳқиқоти начандон калони соли 2010 дар ин шаҳрак якчанд ҳуҷраҳои истиқоматӣ ва хидматрасониро ошкор намуд, ки онҳо дар ду мавзӯи ҷойгир буданд. Сохтмони биноҳои таҳқиқшуда бо истифодаи масолеҳи

бинокории анъанавӣ бунёд ёфтаанд. Бозсозии биноҳо ва содатар шудани масолеҳ ба амал меояд. Дар рафти ҳафриёти ёдгорӣ аз ҳучраҳои таҳқиқшуда ашёи маданияти моддӣ, аз қабилӣ сафолҳои сирдор ва сирнашуда, ашёи шиша ва металлӣ кашф гардиданд. Аз муҳимтарин бозёфтҳо ганҷинаи сиккаҳо ба ҳисоб рафта, он аз 102 дирҳамҳо мукамал ва 52 пораҳои сикка иборат аст, ки онҳо ба охири асри X-нимаи аввали асри XI мансубият доранд. Маҳз, марҳалаи охирини зиндагӣ дар ёдгорӣ ба ҳамин давра рост меояд. Бино ба усули меъморӣ зиндагӣ дар ёдгорӣ пештар аз асрҳо низ вучуд доштааст. Дар асоси маводи таҳқиқшуда дар бораи мавҷудияти равобити зичи тичоратии шаҳри Панҷакент ва атрофи он бо дигар минтақаҳои Осиёи Миёна хулоса баровардан мумкин аст.

Калидвожаҳо: атрофи Панҷакент, ёдгории Муборакшоҳ, тадқиқоти бостоншиносӣ, сафолҳои сирдор ва бесир, тангаҳо.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩА МУБОРАКШАХ В ПЕНДЖИКЕНТСКОМ РАЙОНЕ

В статье приведены результаты археологических работ на городище Муборакшах, расположенное в Пенджикентском районе. Небольшие исследования в 2010 г. на городище выявили несколько жилых и хозяйственных помещений на двух объектах. В строительстве данных помещений использованы традиционные строительные материалы. Наблюдаются перестройки и упрощение быта. В открытых помещениях найдены предметы материальной культуры, состоящие из глазурованной, неглазурованной керамики, стеклянных и металлических изделий. Наиболее важной находкой является клад монет в мешочке из кожи, состоящий из 102 целых и 52 обломков низкопробных дирхемов конца X – первой половины XI в. Этим временем и датирован последний этап жизни на городище. Судя по архитектуре, памятник существовал и в более раннее время. По изученным предметам можно делать выводы о тесной торговой связи округа Пенджикента с другими районами Центральноазиатского региона.

Ключевые слова: округ Пенджикента, Муборакшах, археологические исследования, глазурованная и неглазурованная керамика, монеты.

ARCHEOLOGICAL RESEARCH OF THE MUBORAKSHOH SETTLEMENT IN THE PENJKENT DISTRICT

The article presents the results of archaeological work at the Mubarak-shah settlement, located in the Panjkent region. A small survey in 2010 at the settlement revealed several residential and utility rooms at two sites. Traditional building materials were used in the construction of these premises. There are changes and simplification of life. Objects of material culture were found in discovered rooms, consisting of glazed and

unglazed ceramics, glass and metal items. The most important find is a hoard of coins in a leather bag, consisting of 102 complete and 52 fragments of low-grade dirhams of the end of the 10th - the first half of the 11th century. The last stage of life on the settlement is dated to this time. Based on the architecture, the monument existed at an earlier time. Based on the subjects studied, conclusions can be drawn about the close trade relations of the Panjikent district with other regions of the Central Asian region.

Key words: *Districts of Penjikent, Muborakshoh, archaeological research, glazed and unglazed ceramics, coins.*

Сведения об авторах: **Аминов Фируз Шарифович** – младший научный сотрудник Института истории материальной культуры Российской академии наук. E-mail: firuzaminov@gmail.com

Курбанов Шароф Файзуллоевич – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ. E-mail: kurbanovmuzey57@gmail.com

Пулотов Абдурахмон Гиёсиддинович – главный хранитель фонда Национального музея древностей Таджикистана Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ. Телефон: (+992) 904352444. E-mail: pulodov-abdu89@mail.ru

Information about the authors: **Aminov Firuz Sharifovich** – junior researcher at the Institute of the History of Material Culture of the Russian Academy of Sciences. E-mail: firuzaminov@gmail.com

Kurbanov Sharof Faizulloevich – Candidate of Historical Sciences, senior researcher at the A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography. National Academy of Sciences of Tajikistan. E-mail: kurbanovmuzey57@gmail.com

Pulotov Abdurahmon Giyosiddinovich - Chief Curator of the National Museum of Antiquities of Tajikistan. A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography. National Academy of Sciences of Tajikistan. Telefon: (+992) 904352444. E-mail: pulodov-abdu89@mail.ru

УДК –902.7 (575.3)

ЖИВОПИСНЫЙ ДИЗАЙН СЕЛЬСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ ВЕРХОВЬЕВ ЗАРАФШАНА XX ВЕКА (материалы этнографического архива)

ДОДХУДОЕВА Л. Н.,

Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша

Уникальные образцы стеной живописи Верхнего Зарафшана эпохи древности и раннего средневековья широко известны. Это прежде всего фрагменты настенной росписи в культовом комплексе Саразма, относящиеся к эпохе энеолита и бронзы. В Древнем Пенджикенте найдено самое большое количество сюжетной фигуративной настенной живописи VI-VIII вв., чем во всей Центральной Азии этого времени. Пенджикентские мастера были настолько профессиональны и так виртуозно владели живописным искусством, что никогда не повторяли не только композиции, но и отдельные фигуры, что позволило им превзойти своих современников в Тохаристане и Хорезме [2,12].

После распространения ислама в Центральной Азии в основном расписывали, деревянные конструкции (колонны, потолок, решетки) и ганчевый декор, реже стены. Одним из блестящих образцов росписи Зарафшана X-XI вв. является деревянный михраб из селения Искодар, окрашенный в сдержанный оранжевый цвет. В XIX-начале XX вв. в мечетях и гостиницах *мехмонхоне* жилых домов Зарафшана темами росписей оставались геометрический *гирех* или растительный *ислими* орнаменты, о чем свидетельствуют образцы живописного дизайна сельских мечетей деха Гургони XI-XVIII в., Урметан, Дар-Дар конец XIX-начало XX вв. и Мадрушкат XIX в., также мавзолеев Мазори Шариф (XIII-XIV вв.) и Абдулло Вали XIX в., принадлежащие к шедеврам живописного декора этого времени [1,80-91].

Чаще всего в Зарафшане росписью украшали предметы домашнего обихода: ширмы, столы *хон-тахта*, подставки для книг *лаухи*, пеналы *каламдоны*, шкатулки, музыкальные инструменты и т.п. В связи с этим к настоящему времени утвердилось мнение, что роспись была крайне неразвита в Верхнем Зарафшане с VIII в., а потому резьба по дереву получила примат над ней. Стали считать, что главным видом монументального искусства региона после распространения ислама в регионе стал резной декор деревянных и ганчевых ниш, различных панно, колонн, и т.п., примерами чему являются такие шедевры местной школы, как памятники резного дерева из деха Похут X в. (район Мастча), Урметана IX-X вв. Оббурдона IX в., Куруда IX-начала X вв., Фатмева X в. и ряд других.

Материалы зарафшанских этнографических экспедиций второй половины XX века в которых участвовали выдающиеся этнологи Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана (ИИАЭ НАНТ) М. Р. Рахимов, А.С. Давыдов, М.А. Хамиджанова, З.А. Широкова и другие, позволили в некоторой степени развеять этот миф относительно живописного дизайна XX века. Особо следует подчеркнуть, что три последних исследователя выпустили в 1973 г. свой фундаментальный коллективный труд «Материальная культура таджиков Верховьев Заравшана» [3] в котором об образцах стенной живописи региона, именно ими зафиксированных во время полевых работ, практически ничего не говорится. А.С. Давыдов лишь упомянул, что многие росписи были сделаны неумело и примитивно [3,24,102].

Однако сохранившиеся в этнографическом архиве ИИАЭ НАНТ фотокolleкции, свидетельствуют о том, что снимки росписей и их отдельных фрагментов были сделаны участниками экспедиций обдуманно, согласно определенным целям. На оборотной стороне некоторых фото указаны номера иллюстраций и даже страницы, на которых они, вероятно, должны были быть помещены в книге. Однако их сопоставление с воспроизведенным в коллективном сборнике иллюстративным блоком позволило прийти к заключению, что они, несомненно, были подготовлены авторами к публикации, но по неизвестным причинам не были включены в издание.

Число рисунков, приведенных А.С. Давыдовым (раздел о жилище), З.А. Широковой (раздел об одежде) и А.М. Хамиджановой (раздел о пище), в сборнике «Материальная культура таджиков Верховьев Заравшана», значительно уступают тому количеству фотографий, которые были сделаны в период полевых исследований 1958-1966гг [3,3]. Таким образом, большая часть иллюстрированного материала зарафшанских экспедиций до настоящего времени не была опубликована и остаётся неизвестной широкому кругу исследователей.

Возможно, отказ авторов монографии от воспроизведения хотя бы части собранного ими полевого фотоматериала о живописном дизайне был связан с тем, что эти памятники являлись произведениями народного, а не профессионального искусства и потому не могли стать предметом научного анализа. Можно предположить, что они не были включены в иллюстративный блок сборника потому, что этого не позволял сделать его небольшой объем, листаж. Однако, по нашему мнению, все зафиксированные членами экспедиций живописные образцы Верховьев Заравшана представляют богатый фактический материал, отражающий вкусы и представления народных мастеров о принципах дизайнерского решения как общественных, так и жилых помещений.

Возможно, к настоящему времени все реальные, зафиксированные этнографами образцы XXв., безвозвратно утрачены. Именно с целью сохранения сведений о живописном дизайне сельской архитектуры Верхнего За-

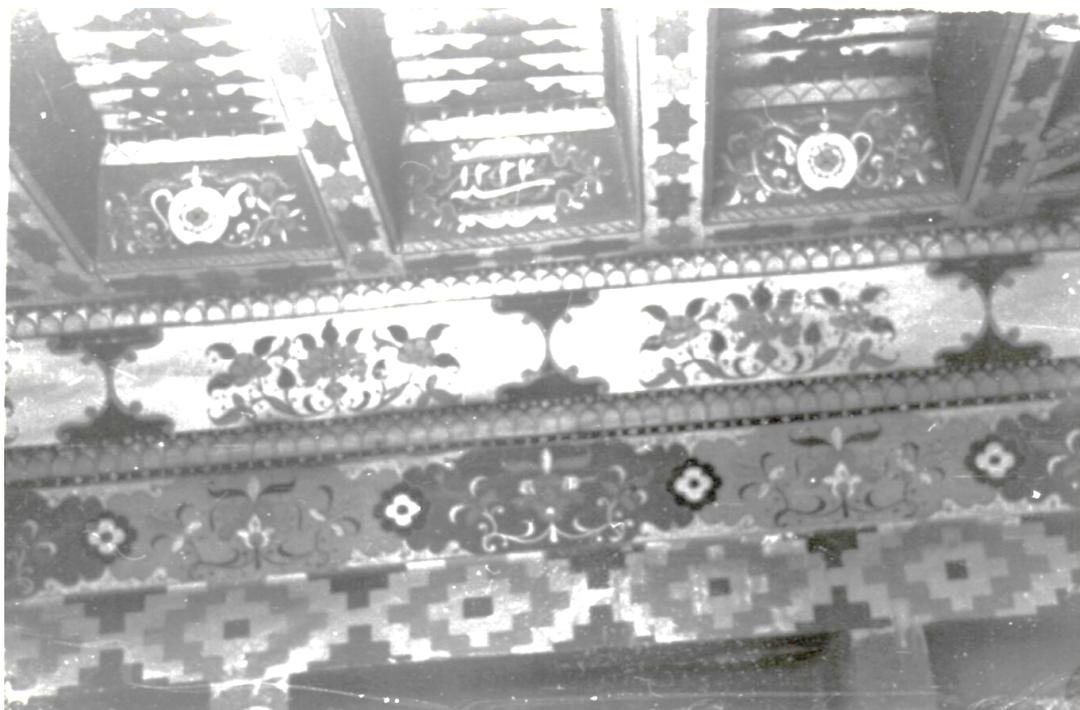
рафшана XX в. автором данной статьи предпринята попытка представить часть неизвестных архивных документов.

Сохранившиеся в этнографическом архиве ИИАЭ НАНТ фотоколлекции позволяют говорить о том, что роспись Верхнего Зарафшана XXв. представляет уникальный визуальный материал с присущей именно ему собственной системой идеологических принципов, сюжетной тематики и техники живописного исполнения.

Основную часть снимков фотоколлекции №39 в 1958г. подготовила З.А. Широкова, отдельные образцы сделаны А. М. Хамиджановой, что зафиксировано на обороте некоторых отпечатков. Всего в коллекцию вошло 325 снимков, из которых в настоящее время сохранилось только 265 образцов. Они отражают бытовую культуру населения, его традиционное жилище, виды одежды, домашние промыслы и ремёсла, праздники и развлечения деха Сангистон, Пакшиф, Рогиф, Табуш, Мадрушкат, Ярм и Пастигав, Зосун, Рарз, Ревомутк, Рог. Палдорак, Худгиф, Хадишахри боло.

В коллекции находится множество разнообразных примеров росписи *накшу нигор (наккошӣ)* различных видов. Так, в деха Палдорак в то время еще сохранилась роспись потолка мечети Гулдор (№39-226). Местные или же приглашенные мастера охотно расписывали *мехмонхону* в жилых домах, примерами чему могут служить многочисленные снимки, сделанные в деха Худгиф. Например, иногда на внутренних стенах айвана представляли рисунок ивы *махнунбед* и панно с изображением цветов (№ 39-243). В деха Худжери боло предпочтение было отдано рисунку *ваза-растения* в виде большого пышного розового куста, поднимающегося из сосуда (№39-245).

По традиции объектом живописных композиций становились балки, потолки и архитравы, что было характерно для живописного дизайна архитектуры Самарканда. Многие образцы росписи в деха Хадишахри боло Матчинского района были выполнены в 1946г. Здесь в *мехмонхоне* жилых домов роспись представлена в виде традиционных растительных и геометрических узоров (№ 39-251), декоративных медальонов (№ 39-257,258). Рисунок ваза-растения был также популярен у местного населения с тем лишь отличием, что в отдельных случаях он был дополнен изображением куста сирени, рисунком многочисленных полевых цветов разных видов (№ 39-248), а также одуванчиков (№ 39-249). В отдельных случаях роспись стен включает в себя изображение чайника, дату постройки дома «1946 г.» и коранические изречения, выписанные арабской графикой (№ 39-253), в других-орден Победы (№ 39-244).

Мехмонхонаи А. Мулладжанова в дехаи Хадишахри боло с указанием даты постройки дома (№ 39-252).

Особое место занимает живописный дизайн мехмонхоны А. Мулладжанова в дехаи Хадишахри боло (№ 39-244 -250,251-253,257, 258). Здесь в архитраве приведена дата постройки дома 1224 год хиджры/1809г. Однако живописный дизайн потолка с изображением цветов и чайника свидетельствует о том, что пышное оформление всего интерьера, в том числе стен, перемежающее со вставками арабского текста, было выполнено гораздо позже. На оборотной стороне снимка № 39-248 указано, что сама мехмонхона была построена в 1946 г. К этому времени очевидно относится и ее роспись.

Что больше всего поражает в коллекции № 39, так это разнообразие композиций со множеством цветов, которые в целом символизировали райские кущи. Изображение розы обозначало благословение, отсутствие печали, страсть и любовь, пион-силу, лилия-чистоту, бутон – вечность и т. д. Разнообразные изображения чайников не только указывали на гостеприимство семьи каждому входящему в мехмонхону, но также являлись воплощением таких заветных желаний ее членов, как плодовитость, благополучие, процветание и изобилие. Важно отметить, что местные мастера при работе пытались следовать принципам академической живописи, а потому с некоторой наивностью стремились иногда передать объем предметов и перспективное сокращение изображения.

Фотоколлекция № 83 стоит особняком среди зарафшанских собраний, так как в ней не указана дата полевых материалов, членов экспедиции. Несмотря на это сохранившиеся 206 снимков свидетельствуют о том, что ее участники побывали в таких деха, как Вору, Газза, Гезани боло, Сор, Урметан, Дашти кози, Пасруд, Анзоб, Искодар, Хушекат, Дарг, Пинён, Такфон, Чоре, Мингдона, Шинг, Ёри что свидетельствует о широкой географической территории полевых изысканий. Среди них сохранилась лишь одна фотография, отражающая живописный дизайн мечети в деха Сор (83-34). Он весьма традиционен и представляет собой весьма скромный декор центральной части потолка с некоторыми эпиграфическими вставками на арабском языке, выписанными рукой.

Фотоколлекция № 57 была составлена на основе полевых работ А.С. Давыдова, Р. Кадырова, А.Р. Мардоновой, З.А. Широковой, А.М. Хамиджановой, Г.И. Ишанкулова, проведенных под руководством М. Рахимова в 1960г. Фотографом экспедиции была Л.И. Соловьева, иногда ей помогал М.Р. Рахимов. В 479 снимках этой коллекции широко представлены ремесла и промыслы деха Анзоб, Такфон, Ремонд, Шурмашк, Пормин, Джиджик, Сараток, Нарват, Хайронбед, Конте, Пинён, Урметан, Пасруд, Маргузор, Дар-Дар, Зеробод, Зиндакон, Габируд, Махшеват а также бытовая культура, одежда, пища и традиции их населения.

Мечеть в махалле Лангар дехаи Урметан района Айни (№ 57-464).

Особое внимание этнографов привлек живописный дизайн в культовых и жилых строениях, где сохранились, как традиционные орнаментальные мотивы, так и новая тематика. Как правило, в мазарах и мечетях всегда были расписаны *васса* (горбульки, жерди между балками), тогда как сами балки чаще украшались резьбой. Но встречаются также и образцы росписи балок, как, например, в мазаре на окраине дехаи Анзоб (№ 57-27а).

Совершенно неожиданно оформлена была мечеть в махалле Лангар деха Урметан, интерьер которой насыщен растительным декором и эпиграфическим орнаментом (№ 57-463а,б). Здесь *васса*, архитрав и потолок украшены росписью. Стены оформлены растительными узорами, выдержками из Корана (арабский шрифт) и надписями на кириллице. Этнографами были зафиксированы фрагменты отдельных текстов, например слово «мебаранд» («отвезут»), а рядом в скобках «В. М. Мол». Возможно, в мечети было приведено какое-то высказывание В.М. Молотова, одного из высших руководителей ВКП(б) и КПСС с 1921 по 1957 гг. Как известно, к 1960-и годам известный политический деятель СССР был уже в опале. Следовательно, роспись была сделана раньше, скорее всего в 40-х-начале 50-х гг. XX века.

В другом панно этой же мечети также было сохранено сочетание кириллицы и арабского шрифта (№ 57-464). Здесь читаются фрагменты коммунистических лозунгов «Рафикон, колхозчиён!» («Товарищи колхозники!») или «Ба сӯи коммунизм!» («По пути коммунизма!»), которые оформлены рисунками ваза-растения и розетками. В них читаются призывы к борьбе за идеалы новой советской жизни.

Особое внимание привлекает круглая восьмиконечная фигура *хатим* или *хатим сулайман* слева на стене, печать пророков, которая имеет особое идеологическое значение для мусульман. Восемь точек представляют каждого из восьми ангелов, которые будут стоять по бокам престола Аллаха в Судный День, как это описано в Коране. Такой синтез совершенно различных по своей идеологии текстов и символов в интерьере одного культового сооружения делает данный образец живописного дизайна безусловно уникальным примером.

Главными объектами росписи в жилых домах оставались айваны и гостевая мехмонхона. Так, в деха Дар-Дар следовали в основном живописным традициям в оформлении жилищ, вводя в канонические композиции новую атрибутику. В этом селении стены айвана одного из домов были покрыты изображением ваза-растения в виде розового куста или просто ветвей, чаще ивы, других деревьев, а также рисунком пятиконечной звезды, различными медальонами и розетками (№ 57-291, 220).

Учитель Ф. Маликов с семьей на айване своего дома 1960 г. (57-309).

Внутренние стены айвана дома сельского учителя Ф. Маликова в том же деха также украшены подобными панно, а по бокам его внешние стены декорированы рисунками кустов (№ 57-278). В *мехмонхоне* другого жилища в деха Дар-Дар роспись потолка произведена в виде панно с розеткой в центре. Архитрав расписан тремя орнаментальными полосами (№ 57-339, 340).

Стенопись внутри жилой комнаты в деха Махшеват напоминает по своей композиции структуру лоскутного шитья *гулбури*, *курок* или же рисунок вязаных изделий, в другой части помещения представлены небольшие изображения роз, которые группируются вокруг большой розы *сад-барг* в центре. (№ 57-435, 437).

В одном из домов селения Дар-Дар этнографы встретили панно (№ 57-436), в котором традиционный рисунок ваза-растение заменен стеклянной вазой со сладостями в орнаментальной арке. Надо отметить, что художником совершенно точно передана форма популярной в советское время прозрачной вазы с широким чашей на длинной ножке. Над композицией красуется надпись «СССР-Сулх, дўст, 29 сол» («СССР-Мир, друг, 29 лет»), что позволяет датировать данную композицию 1946 годом, если взять за основу расчета 1917 г. Другое панно в *мехмонхоне* трактовано также в контексте времени. Здесь представлены бокал или кружка, из которого вырастает куст с раскидистыми стеблями (№ 57-438), чайник, из которого

в чашку льется чай, обрамленный растительным орнаментом с геральдическим изображением птиц на ветвях (№ 57-439).

В жилых помещениях расписывались не только стены, но и шкафы-стенки *сандука*. Так, в жилом доме в деха Дар-Дар такой стенной шкаф оформлен достаточно пышно (№ 57-217, 218). Наверху створки, обрамленными гирляндами, украшены изображением белых голубей, летящими навстречу друг другу и, по всей видимости, символизирующими любовь, мир и благоденствие. В нижней их части представлен герб СССР и звезда, вокруг которых располагаются пышные цветы, перемежающиеся с медальонами и розами. Потолок состоит из квадратов с цветочным декором.

Богатый визуальный материал, собранный известными таджикскими этнографами и оформленный в виде полевых дневников и фотоколлекций 1958 г., 1960 г., представляет собой весьма важный для исследования блок архивных документов. Можно предполагать, что именно в 40-50-е гг. XX века в Верхнем Зарафшане была необычайно популярна советская тематика росписей, включавшая в себя идеологические призывы, которая, как видим, даже проникла в культовые сооружения - мечети и мазары. В жилых помещениях живописный дизайн был обогащен изображением новых знаковых символов (герб СССР, медали, звезда), а также реалиями повседневной жизни с советской атрибутикой (вазы, кружки, чайники). Вместе с тем по-прежнему широко были распространены традиционные мотивы декора - обереги *туморы*, мадохили, фигурная кайма, бутта, геометрический *гирех* и растительный *ислими* орнаменты, которые были более привычны глазу сельчан.

Несомненно, авторами росписей были народные мастера, которые, возможно, получили художественное образование или знали азы живописи. Некоторые их панно весьма примитивны, другие сделаны более профессионально. Известно, что в селения Верхнего Зарафшана нередко приглашались ремесленники из Самарканда, Истаравшана, Ургута других центров, которые исполняли заказы местных жителей [3,108]. Возможно, именно их работы и были зафиксированы этнографами.

Главным объектом декоративного оформления сельских сооружений оставались резные колонны и архитрав [3,109], живописный дизайн был введен в культовые (мечети, мазары) и жилые здания (мехмонхона, айван) реже. В частных домах тематику росписей мог определять сам хозяин дома, который выступал в данном случае заказчиком, или же глава семьи, который владел определенными навыками живописного письма и собственноручно декорировал свое жилище.

Среди всех этих образцов выделяется своим дизайнерским решением оформление мечети в махалле Лангар дехаи Урметан (№ 57-463а, б). При всем эклектическом характере замысла, в котором соединились эпиграфические тексты на арабской графике и кириллице, традиционная орнаментация и отчасти реалистические характеристики отдельных изображений, оформление интерьера отличается точно выверенным композиционным построением. Вероятно, здесь работал профессиональный местный или приглашенный мастер, перед которым была поставлена достаточно сложная задача достижения синкретизма знакомых с детства населению сакральных коранических изре-

чений и новых идеологических призывов, с чем он справился достаточно умело.

Известно, что новая визуальная академическая культура, музейная деятельность начали развиваться в Таджикистане в 20-30-х гг. XX в. В этот период таджикское искусство пережило переходный этап от традиционной национальной пластической системы к принципам совершенно противоположной ей европейской художественной культуры, а к середине столетия уже были сформированы основы современного искусства Таджикистана. Об историческом процессе формирования синкретизма советского искусства с его идеологической атрибутикой и традиционной этнокультуры таджиков свидетельствуют примеры живописного дизайна сельской архитектуры Верхнего Зарафшана XX в.

ЛИТЕРАТУРА

1. Додхудоева Л. Народное искусство Верховьев Зарафшана // Под общ. ред. Н. К. Убайдулло, - Душанбе, 2020.
2. Маршак Б. И. Искусство Согда. - Москва, 1987.
3. Материальная культура таджиков Верховьев Зеравшана // Ред. А. К. Писарчик, Н. Н. Ершов // Авт.-состав. А. С. Давыдов, З. А. Широкова, М. А. Хамиджанова, Душанбе, 1973.

ЖИВОПИСНЫЙ ДИЗАЙН СЕЛЬСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ ВЕРХОВЬЕВ ЗАРАФШАНА XX ВЕКА (МАТЕРИАЛЫ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО АРХИВА)

В данной статье впервые подвергнуты анализу образцы росписи сельской архитектуры Верховьев Зарафшана, зафиксированные членами этнографических экспедиций в 1957, 1960 гг. Документы хранятся в этнографическом архиве Института истории, археологии и этнографии им. Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Все образцы живописного дизайна региона публикуются впервые.

Особое внимание этнографов привлек живописный дизайн в культовых и жилых строениях, где сохранились, как традиционные орнаментальные мотивы, так и новая тематика. Авторами росписей, вероятно, были народные мастера, которые, возможно, получили художественное образование или знали азы живописи. Некоторые их панно весьма примитивны, другие сделаны более профессионально. Известно, что в селения Верхнего Зарафшана нередко приглашались ремесленники из Самарканда, Истаравшана, Ургута других центров, которые исполняли заказы местных жителей. Возможно, их работы также были зафиксированы этнографами.

Ключевые слово: *Таджикистан, Зарафшан, экспедиция, архив, документ, фотография, архитектура, символ, анализ, дизайн, роспись.*

ОРОИШГАРИИ НАҚҚОШӢ-МЕЪМОРИИ МАНЗАРАИ ДЕҲОТИ БОЛООБИ ЗАРАФШОН ДАР АСРИ XX (ҲУЧҚАТҲОИ БОЙҒОНИИ МАРДУМШИНОСИ)

Дар мақола бори аввал маводи таҳқиқоти саҳроӣ, намунаҳои расми болооби Зарафшон, ки аз тарафи аъзои экспедицияҳои этнографӣ солҳои 1957, 1960 ба қайд гирифта шудаанд, таҳлил карда мешавад. Ҳуҷҷатҳои пешниҳодшуда дар бойгонии мардумшиносии Институди таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон маҳфузанд, ки чанд намунаи расми минтақаи мазкур низ бори аввал нашр мешавад.

Мардумшиносон ба тарҳи зебоманзари биноҳои мазҳабӣ ва истиқоматӣ, ки дар онҳо ҳам нақшҳои ороишии анъанавӣ ва ҳам мавзӯҳои нав хифз шудаанд, тавачҷуҳи хос зоҳир кардаанд. Муаллифони расмҳои деворӣ шояд устодони халқӣ буданд, ки маълумоти расомӣ гирифта бошанд ва ё асосҳои расомии медонистанд. Баъзе панелҳои онҳо хеле ибтидоӣ, дигарон бештар касбӣ мебошанд. Маълум

аст, ки косибон аз Самарқанд, Истаравшан, Ургут ва дигар марказҳо зуд-зуд ба деҳаҳои болоби Зарафшон даъват мешуданд, ки супориши сокинони маҳаллиро иҷро мекарданд. Шояд осори онҳоро мардумшиносон низ сабт карда бошанд.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, Зарафшон, экспедитсия, бойгонӣ, хуччат, аксбардорӣ, меъморӣ, рамз, таҳлил, тарҳрезӣ, наққошӣ.

PICTORIAL DESIGN OF THE UPPER ZARAFSHAN RURAL AREA IN THE 20TH CENTURY (DOCUMENTS OF THE ETHNOGRAPHIC ARCHIVE)

This article analyzes for the first time the materials of the Upper Zarafshan painting, recorded by members of ethnographic expeditions in 1957, 1960. The presented documents are photocollections from the ethnographic archive of the Institute of History, Archeology and Ethnography named after A.I. A. Donish, Tajikistan, National Academy of Sciences. Some examples of the region painting are published for the first time.

Ethnographers paid special attention to the picturesque design in religious and residential buildings, where both traditional ornamental motifs and new themes have been preserved. The authors of the murals were probably folk masters who, perhaps, received an art education or knew the basics of painting. Some of their panels are very primitive, others are more professional. It is known that artisans from Samarkand, Istaravshan, Urgut and other centers were often invited to the villages of Upper Zarafshan, who fulfilled the orders of local residents. Perhaps their work was also recorded by ethnographers.

Key words: *Tajikistan, Zarafshan, expedition, archive, document, photography, architecture, symbol, analysis, design, painting.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Додхудоева Лариса Назаровна-мудири шӯбаи мардумшиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади До-ниш. Телефон: (+992) 918 61 95 84. E-mail: lorasdodo@rambler.ru

Information about the author: **Dodkhudoeva Larisa Nazarovna** - Head of Ethnographic department, Ahmada Donisha Institute of history, archaeology, ethnography, Tajikistan National Academy of sciences. Telefon: (+992) 918 61 95 84. E-mail: lorasdodo@rambler.ru

УДК 902 .7 (575.3)

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ В ТАДЖИКИСТАНЕ

МАДАМИДЖАНОВА З. М.,
Институт истории, археологии и этнографии им. Ахмада Дониша

Зарождение этнографической науки о таджиках имеет свою историю и началось задолго до установления советской власти в Центральной Азии. Русские дореволюционные исследователи собрали ценный материал об этнической истории, хозяйственной деятельности, материальной культуре таджиков в конце XIX - начале XX вв. Однако глубокое, всестороннее и научное исследование материальной и духовной культуры населения республики началось после установления Советской власти на земле таджиков [21,5]. Историю исследования можно рассмотреть по этапам [15].

К первому этапу изучения народов Центральной Азии, в том числе и таджиков, относится период присоединения, этой территории к России. В это время Центральную Азию посетили многие русские путешественники, чиновники, военные, ученые. Этот период достаточно хорошо изучен таджикскими историографами [21,5].

Второй–сплошное этнографическое изучение таджиков и представителей других этносов в Таджикистане в годы Советской власти. Это – золотой век этнографии Таджикистана.

Следующий этап–этнографическое изучение таджиков после обретения независимости и образования Таджикского суверенного государства – Республики Таджикистан.

Сведения о таджиках на первом этапе показывают, что таджики традиционно проживали на огромной территории Центральной Азии, именно на этой территории формировался таджикский этнос, его язык, культура, хозяйственно-культурная направленность, ментальность и наконец, религия - зороастризм, позже принятие ислама.

Самым продуктивным периодом, конечно, был XX в., когда совершались этнографические экспедиции, шел интенсивный сбор материала по всем направлениям этнографической науки [15]. Именно в это время начала складываться в Таджикистане своя таджикская школа этнографии, и в этом большая заслуга принадлежит учителю почти всех этнографов Таджикистана–Антонине Константиновне Писарчик.

Начались исследования с 1920 г. После революции перед учеными открылись новые возможности для изучения населения Центральной Азии. Была представлена новая концепция, куда входили новые цели и задачи. Важными задачами были не только изучение разных сторон культуры и быта населения, но и подготовка этнографов из представителей этносов живущих в Центральной Азии, в том числе и автохтонного–таджиков.

Этот процесс начался с самого начала этнографических исследований в Таджикистане, и к концу XX в. сумел сформировать таджикскую этнографическую научную школу.

Одним из первых об этих задачах заговорил профессор И.И. Зарубин в своей записке, которую он представил в отделение истории и филологии Академии наук СССР в 1925 г. В ней справедливо указывалось, что в предшествующий период гораздо полнее оказались изучены культура и быт таджиков верховьев Пянджа, говорящих на самостоятельных языках, и гораздо меньше собрано материала по собственно горно-таджикским районам. В это время выдвигались новые актуальные исследования по отдельным районам Таджикистана, предлагалось особо обратить внимание на выявление ареала распространения особых элементов материальной и духовной культуры: типы жилища, средств передвижения, степень сохранения традиционного своеобразного старинного календаря и представления связанные с земледелием, системой верований.

Хочется отметить, что благодаря большому энтузиазму, научному ин-

тересу, ученая элита того времени открыла всему научному миру древнейшую культуру народов, этническая история которых позволила пересмотреть устоявшиеся мнения о народах Центральной Азии. Организовывались этнографические экспедиции [13] которые проводились учеными Москвы, Петрограда (Ленинграда) и Ташкента. К данной работе активно включились М.С. Андреев и Е.М. Пещерева, А.К.Писарчик, Н.А. Кисляков, В.В. Гинзбург, С.М. Абрамзон, О.А. Сухорева. Эти ученые начали свою деятельность еще до войны и главная задача того времени была собрать этнографический материал для описания коренных народностей Центральной Азии [9]. Сегодня, анализируя их вклад в изучение таджиков, нельзя забыть то, что именно они открыли для всех таджиков Верхней Матчи, Самарканда, Каратегина и Дарваза и верховьев Пянджа с характеристикой языка, обрядовых жизненных практик, верованиями и религией, и наконец с характеристикой особенного мировоззрения. Они побывали в Ягнобе (руководил М.С. Андреев), собрали уникальные материалы по фольклору, по материальной и духовной культуре ягнобцев, материалы по словарю ягнобского языка. Таким образом, в результате, исследования материальной и духовной культуры ягнобцев, собранные Е.М. Пещерой и М.С. Андреевым, впоследствии опубликованы, как «Ягнобские тексты» [2,10]. В 1932 г. в Таджикистане во главе с академиком С.Ф. Ольденбурггом была открыта База Академии наук СССР и организована Таджикская комплексная экспедиция (ТКЭ). Программа исследования включала экспедиции в Гармскую группу районов, Каратегин и Дарваз. Ученые энциклопедисты понимали, что перед ними древнейшая территория на которой проживает древнейший этнос, со своим языком, хозяйственно-культурным типом, культурой и религией. По результатам исследований ими были опубликованы целый ряд интересных работ [111, 2]. Подводя итог исследованиям довоенных лет, хочется отметить с начала 1920-х годов и вплоть до начала 1940-х годов было опубликовано огромное количество трудов посвященных семейным обрядам таджиков: свадьбе, рождению детей [26]. Исследования включали этнографический материал, где была описана почти вся обрядовая традиция таджиков в контексте современности.

После окончания войны этнографическая работа в Таджикистане возобновилась в более широком объеме. В послевоенное время таджикская этнографическая наука представляет нам исследования, которые непосредственно касаются вопроса автохтонности таджикского этноса, шли антропологические исследования таджиков. В это время была издана монография В.В. Гинзбурга «Горные таджики» [6]. Этот период характерен тем, что в этнографические исследования включились специалисты самого Таджикистана совместно с учеными Москвы, Ленинграда. Следует отметить, что именно проблемы автохтонности открывали вопросы изучения этногенеза таджиков и понимание необходимости такого подхода позволило расширить исследования по всевозможным сторонам жизни этноса.

Именно, такой подход, позже, позволил разработать Концепцию этногенеза таджикского народа Б.Гафурову, в которой было признано мнение о том, что, таджикский этнос с древнейших времен развивался на огромной территории Центральной Азии, с единым языком, хозяйственно-культурным типом (ХКТ) оседлых земледельцев, с традиционной обрядовой культурой и религией. Выдвинутые концепты не только внесли новые подходы к истории таджиков, но и других народов живущих в Центральной Азии. Ученые–этнографы, археологи, филологи получили результаты исследований, которые определили новые гипотезы доказывающие автохтонность таджикского этноса, показали принадлежность к культуре оседло-земледельческого населения. Доказательством этого является статья «Освещение этнической истории таджикского народа в трудах М.С. Андреева и Н.А. Кислякова (на примере семейной обрядности). Мысль о единстве быта и культуры всех таджиков являлась краеугольным камнем исследований крупнейших этнографов-таджиковедов М.С. Андреева и Н.А.Кислякова. Общеизвестно, что они занимались этнографией всех народов Центральной Азии и прилегающих областей, уделяли особое внимание изучению древне-земледельческого оседлого народа этого региона – таджиков. Особо следует подчеркнуть, что при этом и М.С. Андреев, и Н.А. Кисляков всегда стремились выявить и исследовать самые архаичные черты в быту и культуре таджикского народа. Исследования проводились по всему Таджикистану, и даже в высокогорном Язгулеме, где научные исследования проводила Л.Ф. Моногарова. На основе собранных материалов (экспедиции 1947-1948 гг.)» Л.Ф. Моногарова написала статью «Язгулямцы Западного Памира» [18], где описала жизнь и быт жителей Западного Памира. Это было первое научное исследование по язгулемцам. Моногарова Л.Ф., с большим энтузиазмом и желанием, несмотря на тяжелые условия работы, в 1940-1950-е года изучила быт, семью, и духовную культуру язгулемцев.

Этнографическое изучение населения Таджикистана в 50-е годы XX века достигло заметных успехов благодаря энтузиазму и кропотливой работе русских ученых-этнографов, которые проявляли пристальное внимание к местному населению, стремились войти с ним в контакт, завязать дружеские отношения. В сложении таджикостанской этнографической школы огромную роль сыграли первые наставники этнографов-таджиков – М.С. Андреев, Н.А. Кисляков, Е.М. Пещерева, О.А. Сухарева. Свое место в этой плеяде этнографов-таджиковедов занимает А.К. Писарчик, чей опыт, знания и помощь помогли ее товарищам, ученикам и младшим коллегам в их трудной и интереснейшей работе.

М.С. Андреевым был открыт кабинет этнографии в Институте истории, языка и литературы в ТФАН СССР который сыграл не только административно-руководящую роль, но поддерживал местные научные кадры и поддержал разработку большой темы «Сплошное этнографическое обследование Таджикистана». Эта тема была начата с группы районов быв-

шей Кулябской области затем после создания сектора этнографии в Институте истории, археологии и этнографии АН Таджикистана широко развернулось этнографическое исследование на территории всего Таджикистана и за его пределами. По материалам Кулябской области исследователь А.П. Колпаков опубликовал статью «Некоторые сведения о кварталах дореволюционного Куляба», в которой рассматривает топографию дореволюционного г. Куляба. Исключительное внимание к населению Таджикистана в полной мере проявляли и другие русские исследователи Н.Н. Ершов, Е.М. Пещерева, Б.Х. Кармышева, З.А. Широкова, О.А. Шибаева, А.К. Писарчик. Совместно с Институтом этнографии АН СССР сектором этнографии Института истории, археологии и этнографии АН Таджикистана осуществлялось этнографическое изучение колхозного крестьянства Ленинабадской области. Результатом этого явилась коллективная монография «Культура и быт таджикского колхозного крестьянства» [7].

Стационарные исследования по всему Таджикистану с конца 1950-х и до 1980-х годов в основном были посвящены дальнейшему изучению семейных и свадебных обрядов таджиков. В свет выходят работы Х.Г. Ишанкулова, Н.А. Кислякова, Н.П. Лобачёвой, О.А. Сухаревой, А.Л. Троицкой, Л.Ф. Моногаровой, Б.Х. Кармышевой, Н.Н. Ершова посвященные свадебной, детской и семейной обрядности. Так, в 1960-е годы известный исследователь Н. А. Кисляков впервые собрал, систематизировал и обобщил накопившиеся в дореволюционной и советской литературе сведения по истории и традиционным формам брака и семьи у таджиков (экзогамные нормы, брачные обряды, семейно-брачные запреты и т.д). В его книге «Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана» основное место занимают извлечения из работ авторов XVII – начала XX вв Наряду с этой и другими работами Н.А. Кислякова во второй половине 1940-х годов вышли в свет монографии (или крупные главы монографий) целого ряда этнографов, посвященные дореволюционной семье отдельных районов среднеазиатского региона.

К исследованиям подключались местные научные кадры, таджикские ученые этнографы, в результате чего статьи, монографии, стали иметь больше национальных особенностей.

Среди национальных кадров серьезную заявку сделали Н.Х. Нурджанов, М. Рахимов, М. Хамиджанова, З.И. Широкова, А.С. Давыдов, И. Мухиддинов, эти ученые защитили кандидатские, докторские диссертации – это были первое национальное поколение таджикских этнографов.

Таким образом, перманентные этнографические изучения таджиков, способствовали развитию и становлению таджикской этнографической школы, которая впитала огромный научный потенциал российской этнографической школы Москвы и Санкт-Петербурга. Материалы нового этапа исследований, собранные непосредственно таджикскими этнографами, были включены в два тома серии «Народы мира», посвященные народам Средней Азии и Казахстана, а также в серию коллективных монографий о

колхозном крестьянстве республик региона, изданных в последующие годы. Ученые занимались сбором этнографического материала в Каратегине и Дарвазе. В 1958-1966 гг. проведены полевые работы в группе районов, расположенных по верхнему течению Зарафшана: Матчинском, Айнинском и Пенджикентском, а также в зоне затопления Нурекской ГЭС (1963–66 и 1969). По материалам этих экспедиций были написаны и опубликованы ряд статей в коллективном труде «Таджики Каратегина и Дарваза» в трех выпусках (1966, 1970, 1976), авторами были Н.Н. Ершов, Н.А. Кисляков, Р.Л. Неменова, Н.Х. Нурджанов, А.К. Писарчик, М.Р. Рахимов, М.А. Хамиджанова, И.М. Мухиддинов, З.А. Широкова. В это же время вышла еще одна монография «Материальная культура таджиков верховьев Зарафшана» (А.С. Давыдов, М.А. Хамиджанова, З.А. Широкова, 1973). Некоторые темы были значительно углублены и расширены авторами и вылились в большие исследования, защищенные в качестве кандидатских диссертаций: Н.Х. Нурджановым на тему «Истоки таджикского народного театра (по материалам Кулябской области)» [22] в 1951 г., Б.Х. Кармышевой на тему «Этнографический очерк животноводства узбекского племени локай» в 1951 г. и М.Р. Рахимовым на тему «Земледелие таджиков бассейна р. Хингоу в дореволюционный период (историко-этнографический очерк)» в 1954 г. Позже диссертация М.Р. Рахимова была опубликована в виде отдельной монографии [24]. Данные работы стали серьезной заявкой на высокий научный статус исследований вновь заявленных местных ученых-этнографов. При том, что исследования проводилось под общим руководством представителя Москвы или Санкт-Петербурга, начальниками отрядов становились национальные кадры этнографов (Н.Х. Нурджанов, М. Рахимов, М. Хамиджанова и т.д.), которые непосредственно были включены не только в сбор материала, но и в получение опыта и развитие административного управления научных исследований. Это была новая работа, которая открывала перспективы направлений, формировала научные взгляды и способствовала росту научных местных кадров. Почти три десятилетия проводились этнографические исследования по всей территории Таджикистана изучена почти вся его территория и в этом принимали участие ученые – М.Р. Рахимов, З.А. Широкова, А. Давыдов, М. Хамиджанова, Р. Кадыров, Г. Ишанкулов, А. Мардонова, А.И. Соловьева (1960 г.), А. Каримов, Л. Бахтоваршоева, С. Дадабаева, А. Каримова, А. Авазов, Г. Ганиев.

Научно-исследовательские центры Москвы, Санкт-Петербурга стали с большим доверием относиться к разработкам таджикских ученых этнографов. Поэтому, когда была разработана единая для региона программа – «Новое и традиционное в быту сельской семьи народов Средней Азии и Казахстана» таджикские этнографы включились в исследования и собрали уникальнейший материал относительно изменений произошедших за годы советских преобразований в семейной обрядности таджиков. Среди работ опубликованных по рассматриваемой теме в последнее десятилетие XX

столетия можно выделить две работы: 1. Моногарова Л.Ф., Мухиддинов И.М. «Современная сельская семья таджиков» и 2. Моногарова Л.Ф. «Современная городская семья таджиков» [20,19]. Эти работы ценны тем, что практически полностью освобождены от слепого «поклонения» советской национальной политики и являются одной из наилучших попыток представить в полном объеме облик современной таджикской семьи, как города, так и села. Этнографическая наука в Таджикистане развивалась. К концу 80-начало 90 годов сформировалось второе поколение национальных этнографов, которые продолжали углубленные изучения традиционных обрядовых практик таджиков. Этнографическая наука в Таджикистане развивалась по нескольким направлениям. Одно из направлений является изучение этнического состава среднеазиатского-региона, где в течение многих столетий шли интенсивные процессы ассимиляции, аккультурации этнических образований, консолидации других и общая интеграция в единое региональное историко-культурное сообщество всех населяющих его групп. Для исторической, в том числе и этнографической науки, этот период знаменателен тем, что встают новые актуальные проблемы, среди которых и этногенез таджикского народа. Время диктует и определяет аспекты новых направлений в исторической и этнографической науки. В связи с этим, этнографические изучения таджиков Таджикистана и проживающих за его пределами, стало определяющим направлением в исследованиях сотрудников отдела этнографии Института истории, археологии и этнографии АН Таджикистана, а так же в научных подразделениях ряда вузов республики и ученых Москвы и Санкт-Петербурга. В 1991 году аспирант Института истории, археологии и этнографии по специальности 07.00.07, уроженец долины р. Сох (Узбекистан) защитил кандидатскую диссертацию в г. Ленинграде на тему «Традиции и инновации в свадебных обычаях и обрядах таджиков долины р. Сох.». Автор подчеркивает актуальность темы исследования, и считает, что изучение жизненных традиционных обрядовых практик таджиков долины р. Сох позволяет провести параллели традиционных жизненных практик по всей Центральной Азии. Приводится анализ семейного быта, особое внимание уделено свадебной обрядности, которая отличается консервативностью, сохраняя многие пережиточные элементы, уходящие своими корнями в глубокую древность. В работе показана значительная трансформация традиционной свадебной обрядности. Поэтому изучение соотношений традиций и инноваций в структуре свадебной обрядности способствует выявлению степени приверженности этноса своим традициям, причин устойчивости традиционных обрядов и основных тенденций проникновения инноваций в структуру традиционных обрядов.

Крупным событием в научной жизни Таджикистана стало открытие Музея этнографии АН Таджикистана в 1980 году в городе Душанбе, где было размещено большое количество экспонатов, собранные этнографами в течение многих лет. Ученые этнографы, на основе собранного ранее ма-

териалов издают монографии, статьи, сборники. Этнографическая наука в Таджикистане пополнилась новыми работами, которые открывали «окошечко памяти» народа к традиционным обычаям, обрядам, ритуалам, занятиям, одежде, пище. В этот период работали этнографы, которые прошли специальную подготовку в Москве и Санкт-Петербурге, к ним относятся – А. Мардонова, Н. Бабаева, З. Юсуфбекова, З.М. Мадамиджанова, Р. Абдувахидов, Н. Тошматов, М. Шовалиева и другие, которые защитили кандидатские диссертации в Москве и Санкт-Петербурге.

1990-е годы связанные с распадом СССР, и получением независимости сказались на то, что этнографическая наука несколько приостановилась. Гражданская война 1992-1997 гг. оказала влияние на финансирование всех научных исследований. Часть специалистов уехала из страны, стали практически невозможными полевые исследования. Отсутствие финансовых средств, транспорта, утечка кадров не позволяли продолжать экспедиционные работы в различные регионы страны. Сотрудники отдела сосредоточили свое внимание на подготовке различного рода монографий, главным образом, на основе защищенных диссертационных исследований. Поэтому меняется характер этнографической работы: авторы больше внимания стали уделять анализу, обобщению ранее собранных материалов, работам в архиве отдела, активизировалась музейная деятельность. За период становления независимости Таджикистана отделом этнографии заведовали: Мухиддинов Икром Мухиддинович – доктор исторических наук, профессор, Юсуфбекова Зинатмо – кандидат исторических наук, Мадамиджанова Зухра Мадамиджановна – кандидат исторических наук, Додхудоева Лариса Назаровна, доктор исторических наук, зав. отделом с 2008 г. по настоящее время.

Материалы собранные этнографами позволили подготовить монографии по различным направлениям. В 1993 г. исследователь Н. Бабаева опубликовала монографию «Древние верования таджиков Южного Таджикистана в похоронно-поминальной обрядности», выявлены пережитки доисламских верований, их генезис и эволюция.

В 1993 году З.А. Широкова опубликовала работу под названием «Таджикский костюм конца XIX-XX вв.», в которой подробно освещается костюм – неотъемлемой части материальной культуры народа. Пройдя длительный путь развития, теснейшим образом связанный с историей самого народа и его взаимосвязями с другими народами, народный костюм на протяжении многих столетий продолжал стойко сохранять многие старые элементы, порой восходящие к глубокой древности, выявление которых имеет значительный научный интерес для решения вопросов этногенеза.

Второе, молодое поколение этнографов активно ведут исследования и публикуют монографии, статьи, отчеты. Н.Э. Тошматов опубликовал значительное количество статей, которые освещают древнейший общественный институт, как традиционные мужские объединения и их роль в семейной обрядности у населения Ура-Тюбе, предсвадебные, свадебные, после-

свадебные обычаи и обряды и другие. В 1993 году Н.Э. Тошматов защитил кандидатскую диссертацию на тему – «Традиционная свадебная обрядность населения г. Ура-Тюбе и его сельской округи (конец XIX – первая половина XX вв.)» [26].

З.М. Мадамиджанова в 90-х гг. XX в. и в начале XXI в. издала серию статей об арабах Таджикистана. Автор представил интереснейший материал по этнической истории среднеазиатских арабов, проживающих в Таджикистане (Кабодиане, Шаартузе, Бешкенте.) В работе подчеркнута актуальность и малоизученность данного вопроса. Автор пытается дать сведения о происхождении арабов Таджикистана, на основе доступного материала, как полевого этнографического, так и архивного, письменного, выявить пути их миграций. Таким образом, исследование показало, что арабы не смогли оказать влияние на таджиков, скорее они многое приняли от них.

Интересы З.М. Мадамиджоновой не ограничивались только этой группой, она изучала другие малые этнические группы, такие как – европейские цыгане, этнографическую группу люли-джуи, проживающие в Таджикистане кыргызы, русских, узбеков, казахов, туркмен, беларусов, украинцев, осетин, татар, крымских татар, и т. д [16]. Большое внимание она уделяет изучению этнической истории таджиков, их духовной и материальной культуре [14,15]. В своих работах ученый рассматривает таджикский этнос, как самый древний и на основе обрядовой практике жизненных циклов приходит к мнению, что таджики являются аборигенами Центральной Азии [15].

В годы независимости таджикские этнографы издали монографии по изучению хозяйственно-культурному типу таджиков, по развитию семьи и семейных отношений таджиков на современном этапе [1,28].

В таджикской этнографической науке похоронно-поминальные обряды были описаны М.С. Андреевым М.Р. Рахимовым, Л.Ф. Моногаровой, А.К.Писарчик, З.Юсуфбековой, А.Мардоновой, где в той или иной степени отражены народные представления. В первом десятилетии XXI века появились специальные этнографические исследования о верованиях горных таджиков по материалам обрядовой практики, в том числе погребальной. В этом случае большое внимание заслуживает работа Лашкариева А.З.– «Похоронно-поминальная обрядность бартангцев (конец XIX-XX вв.). Автор подчеркивает, что изолированный образ жизни в исключительно труднодоступных горных районах способствовал сохранению особых памирских (восточноиранских) языков, своей особой веры - исмаилизма (разновидности шиитского ислама), своеобразной духовной и материальной культуры, которая сохранила множество архаичных пережитков.

Перечень работ таджикских ученых этнографов говорит о том, что экспедиционные полевые работы за последнее десятилетие возобновились. В 2013 году была организована этнографическая экспедиция в Гиссарскую долину и Варзоб. Членами экспедиции были Л.Н. Додхудоева, З. Юсуф-

бекова, М. Шовалиева и Н. Васитова. Собранный этнографический материал позволил подготовить книгу «Таджикистан. Полевые этнографические исследования. Гиссарская долина», изданная в 2014 г. В данном сборнике опубликован материал собранный первой за годы независимости этнографической экспедицией Института истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониша Национальной академией наук Таджикистана в горных и предгорных районах южных склонов Гиссарского хребта. Важными источниками для исследователей послужили как полевые (экспедиционные) материалы, так и факты, собранные по смежным гуманитарным наукам.

В 2014 г. была организована Зарафшанская этнографическая экспедиция в Верховьях Зарафшана долины Фароб, Магиан, Шинг, материалы которой опубликованы в книге «Таджикистан. Верховья Зарафшана. Полевые этнографические исследования».

В 2014 г. от Хукумата Республики Таджикистан поступил заказ на изучение жизни и быта населения зоны затопления Рогунской ГЭС. К этой зоне относились 12 селений Комсомолобадского (Фурудгох, Комсомолободи кухна, Сари Пул, Али галабони боло, Чорсада) и Рогунского (Сеч, Таги агба, Таги камар, Сичарог, Талхакчашма, Мирох) районов. Был собран этнографический материал по различным направлениям жизни населения этого региона. В 2015 г. была опубликована работа «Таджикистан. Рогун и Нурабад. Полевые этнографические исследования», на таджикском и русском языках, а в 2018 году переиздана с дополнениями под названием «Таджикистан. Нуробод и Рогун: этнографические исследования».

В 2015 году в свет вышла статья З.М. Мадамиджановой которая рассматривает обычаи и обряды, отражающие общественный строй, мировоззрение, культуру этнической среды в которой они складывались и развивались на протяжении многовековой истории институтов обрядности. Автор предлагает рассматривать обрядовую традицию как историко-этнографический источник при изучении этнической истории народов Центральной Азии, истории их общественного строя, верований и религиозных представлений. Также освещены вопросы этнической истории таджиков в разрезе обрядовой традиции оседло-земледельческого населения Центральной Азии. Монография М.С. Шовалиевой «История кулинарной культуры таджикского народа» [27], посвящена кулинарной культуре таджикского народа, написана по данным средневековых источников, лингвистическим и этнографическим материалам, автор постарался выявить общие и особенные черты кулинарии таджиков.

Вопросы сохранения традиционной обрядовой культуры, формирование нового типа обычаев, семейного быта и уклада в регионе в условиях переходного периода до настоящего времени оставались слабо исследованными. К этим вопросам обращались таджикские этнографы, такие как З. Юсуфбекова, З.М. Мадамиджанова и другие.

Этнографы Таджикистана продолжают изучать древние национальные праздники таджиков: Сада, Навруз, Тиргон и Мехргон, ремесел и духовной культуры таджиков урегулировании обычаев и обрядов таджиков.

3. Юсуфбекова в соавторстве с московским ученым историком к.и.н. Т. Каландаровым написали и издали статью «К проблеме традиционных медицинских знаний о женском бесплодии у шугнанцев Западного Памира» в которой авторы обратили основное внимание на характеристику локальных черт традиционного знахарства шугнанок.

М. Шовалиева в период независимости занималась изучением пищи, этикета, календарных праздников таджиков: Навруз, Сада, Тиргон и Мехргон, семейных обрядов, свадьбы, рождение, похороны, а также знаковой символике пищи таджиков в этих обрядах, традиционно-бытовой культуры и ремесел, особенно изменений в одежде и традиции в пище таджиков.

Большое внимание отводится подготовке нового поколения этнографов. Мадамиджанова З.М. с Юсуфбековой подготовили курс открытых лекций для магистрантов института «Картина Мира Центральной Азии: история и современность» [17].

Таким образом, в настоящее время центром этнографических исследований в Таджикистане является отдел этнографии Института истории, археологии и этнографии им. Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Этнографические исследования также ведутся в Таджикском национальном университете, Российско-Таджикском (Славянском) университете, Худжандском государственном университете имени академика Б.Г. Гафурова др. Появилась возможность осуществлять экспедиции по Таджикистану, идет сбор полевого материала периода независимости, фиксируются инновации происходящие после принятия Закона о урегулировании традиций, обычаев и ритуалов. Школа этнографии Таджикистана от сбора полевого этнографического материала переходит к системному анализу традиционных жизненных практик не только таджиков, но и других этносов проживающих в республике.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдувахидов Р. Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства у таджиков в конце XIX – начале XX вв. -Душанбе, 2011.-297с.
2. Андреев М.С. Краткие сведения об этнографической экспедиции, предпринятой летом 1924 года к горным таджикам Матчи, Каратегина, Гиссарского края и Ягноба//Известия Туркестанского отдела РГО.1924. Т. XVII. -С.217-218.
3. Андреев М. С. Таджики долины Хуф (Верховья Аму-дарья). Труды АН Тадж. ССР. Ин-т истории им. А. Дониша. Вып. 1. Сталинабад. 1953.-С. 251; вып.2, 1958 -522 с.
4. Андреев М.С. Материалы по этнографии Ягноба. -Душанбе: Дониш, 1970. -192 с.
5. Валиев А. Освещение этнографии таджикского народа в трудах русских дореволюционных исследователей (вторая половина XIX – начало XX вв.). -Душанбе, 2013.-229 с.
6. Гинзбург В.В. Горные таджики. М.; Л., 1937; 475 с.
7. Ершов Н. Н., Кисляков Н. А., Пещерева Е. М. Культура и быт таджикского колхозного крестьянства. М.;Л., 1954.-232 с.
8. Зарубин И.И. Этнологические задачи экспедиции в Таджикистане. Протоколы заседания ОИФ АН СССР, приложение к протоколу XVI, заседание от 2 декабря 1925 г.
9. Андреев М.С. Материалы по этнографии Ягноба. -Душанбе: Дониш, 1970. -192.

10. Кисляков, Н.А. Изучение патриархальной большой семьи в долине Ванджа (Таджикистан)//Советская этнография.1935. №1, -С.-119-121.
11. Кисляков, Н.А. Патриархальная семья у таджиков долины Ванджа//Вопросы истории доклассового общества. -Л.,1936. Т.4. -С.755-788.
12. Кисляков Н.А. Этнографическое изучение Таджикистана//ТТФАН СССР.-Сталинабад, 1951. Т.29. -С. 58.
13. Мадамиджанова З.М. Таджикская семья, как фактор этнокультурной безопасности// Вестник ЦСИ при Президенте РТ, «Таджикистан и современный мир», 2003, № 2 (1,2).
14. Мадамиджанова З.М. Традиция и современность в этнографических исследованиях в Таджикистане//Муаррих. Историк, № 3 (19) 2019. -С.-101-112.
15. Мадамиджанова З.М. в соавторстве <http://ca.witharts.kz/>- электронная Этнографическая карта народов Таджикистана.
16. Мадамиджанова З.М., Юсуфбекова З. Этнографические традиционные практики в современной Центральной Азии (на примере Таджикистана)//В кн.:Картины мира Центральной Азии. История и современность. Учебное пособие.-Алма-Ата.-2019, -С.114-152.
17. Моногарова Л.Ф. Язгулемцы Западного Памира (по материалам 1947-1948 гг.)// Советская этнография.1949.-№3.-89-108с.
18. Моногарова Л. Ф. Современная городская семья таджиков//Материалы к серии народы содружества независимых государств. -М., 1992.
19. Моногарова Л.Ф., Мухиддинов И.М. Современная сельская семья таджиков//Материалы к серии «Народы содружества независимых государств». -М, 1992. Вып VII. Таджики. Ч.1; М. 1992.
20. Нурджанов Н.Х. Истоки народного театра таджиков. (По материалам Кулябской области)//КСИЭ. 1953. Вып. 18; -С.103-109.
21. Писарчик А. К. и Кармышева Б. Х. Опыт сплошного этнографического обследования Кулябской области//Изв. АН Тадж. ССР. Отд. общ. наук.-Сталинабад, 1953.-Вып. 3.
22. Пирумшоев Х. Валиев А. Этнографическое изучение таджиков в первой половине XIX века. -Душанбе, 2013.
23. Рахимов М. Р. Земледелие таджиков бассейна р. Хингоу в дореволюционный период (историко-этнографический очерк). - Сталинабад, 1957 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР. Т. 43).
24. Таджики Каратегина и Дарваза.-Вып.1.-Душанбе,1966;-Вып.2.-1970;-Вып.3,-1976.-С. 168.
25. Тошматов Н.Э. Традиционные мужские объединения и их роль в семейной обрядности у населения Ура-Тюбе//Изв. АН Тадж.ССР. Серия: востоковедение, история, филология. – Душанбе,1987. – С.32-37.
26. Шовалиева М. История кулинарной культуры таджикского народа. -Душанбе, «Дониш», 2015,-169с,
27. Штернберг Л.Я. Новые материалы по свадьбе//Материалы по свадьбе и семейно-родовому строю народов СССР. -Л, -1926.
28. Юсуфбекова З. Семья и семейный быт шугнанцев (конец XIX-начало XX вв.). -Москва, 2015.
29. Юсуфбекова З. Шовалиева М. Священные трапезы народных праздников таджиков Сада, Навруз, Мехргон//Исследования древней кулинарии, истории и современность. -Душанбе, 2019.

ТАШКИЛ ВА ИНКИШОФИ МАКТАБИ ЭТНОГРАФИЯ ДАР ТОҶИКИСТОН

Дар мақола роҳҳои инкишофи илми этнография дар Тоҷикистон нишон дода шудааст. Раванди ташаккул ва инкишофи илми этнография дар марҳалаҳои аввали Тоҷикистони Шӯравӣ қомилан ба фаъолияти олимони рус-шарқшиносон, муаррихон ва этнографҳо вобаста буд. Ин гурӯҳи олимон-ҳаваскорони маҳаллии этнографро тарбия кардаанд. Таҳқиқоти ин донишмандони барҷаста тақрибан тамоми қаламрави Тоҷикистон ва ҳамзамон паҳлӯҳои зиндагии ҳаррӯзаи тоҷикон, навъи иқтисодӣ ва фарҳангии онҳо, дину мазҳаб, эътиқод, манзил, сару либос ва ғайраро фаро гирифтааст. Дар як муддати хеле кӯтоҳ мактаби этнографии тоҷик тайёр карда шуд, ки вай тадқиқот мебарад, мақолаҳо, монографияҳо нашр мекунад, мутахассисони ҷавонро омода менамояд.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, олимони рус, рушди илми этнография, таърих, таърихнигорӣ, мактаби этнографӣ, этнографҳои маҳаллӣ, тадқиқот.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ В ТАДЖИКИСТАНЕ

В статье показан путь развития этнографической науки Таджикистана. Процесс становления и развития этнографической науки на первых этапах советского Таджикистана полностью зависел от деятельности русских ученых – востоковедов, историков и этнографов. Эта плеяда ученых – энтузиастов подготовила местные кадры ученых-этнографов. Исследования этих видных, хорошо известных ученых охватили почти весь Таджикистан, и все стороны повседневной традиционной жизни таджиков, их хозяйственно-культурный тип, религию, верования, жилище, одежду и т. д. За очень короткий срок была подготовлена таджикская этнографическая школа, которая ведет исследования, издает статьи, монографии, ведет подготовку молодых специалистов.

Ключевые слова: *Таджикистан, русские ученые, развитие этнографической науки, история, историография, этнографическая школа, местные этнографы, исследования.*

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE ETHNOGRAPHIC SCHOOL IN TAJIKISTAN

The article shows the way of development of ethnographic science in Tajikistan. The process of formation and development of ethnographic science in the early stages of Soviet Tajikistan was completely dependent on the activities of Russian scientists - orientologists, historians and ethnographers. This constellation of scientists-enthusiasts trained local cadres of ethnographers. The studies of these prominent, well-known scientists covered almost the whole of Tajikistan, and all aspects of the daily traditional life of Tajiks, their economic and cultural type, religion, beliefs, housing, clothing, etc. In a very short time, the Tajik ethnographic school was prepared, which conducts research, publishes articles, monographs, trains young specialists.

Key words: *Tajikistan, Russian scientists, development of ethnographic science, history, historiography, ethnographic school, local ethnographers, research.*

Сведения об авторе: **Мадамиджанова Зухра Мадамиджановна** – главный научный сотрудник отдела этнографии и антропологии Института истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Телефон: (+992) 918-98 80 79. E-mail: zmadamin@mail.ru.

Information about the author: **Madamidzhanova Zukhra Madamidzhanovna** - Chief Researcher of the Department of Ethnography and Anthropology of the Institute of History, Archeology and Ethnography named after Akhmad Donish of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Telefon: (+992) 918-98 80 79. E-mail: zmadamin@mail.ru.

УДК: 745.09 (575.3)

ҚОҶИ ШУДАНИ АНЪАНАИ БУРИШИ АВРУПОИ ДАР ЛИБОСИ АНЪАНАВИИ ТОЧИКОН (АСРИ XIX-НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XX)

БОБОҚОНОВА Н. И.,

Донишқандаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон
ба номи академик М.С. Осимӣ дар шаҳри Хучанд

Омӯзиши анъанаи хунари чеварӣ, чамбоварии мавод доир ба ташаккули пешрафти либосҳои мардумӣ яке аз масоили муҳими таърихи хунари мебошад. Либос ҳамчун маҳсули истеҳсолоти фарҳанги чеварӣ, одатан на танҳо ба сифати хусусияти ҳатмии фарҳанг, инчунин аз категорияҳои этникию иҷтимоии чамбияти инсонист. Зимни ин либосро ҳамчун манбаи пураризиши таърихӣ, ки доир ба соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъияти одамон маълумоти арзишманд медиҳад, бояд таҳқиқ кард. Дар либоси халқӣ ва усулҳои истеҳсолу хоси хоҷагидорию паҳлӯҳои рӯзгору оиладорӣ анъанавии халқ таҷассум ёфтааст.

Буриши либос нишондиҳандаи муҳими касб-пешаи чеварӣ аст. Зарурияти омӯзиши амиқи қолаби либосҳои мардумиро яке аз муҳаққиқи либосҳои анъанавии тоҷикон О.А. Сухарева (1903-1983) навишта: «Яке аз вазифаҳои муҳим, ки дар зимни омӯзиши таърихи либос бояд ҳатман ба инобат гирифта шавад, масъалаи тарзҳои буриши либос мебошад. Аз он ки ин вазифа чӣ тавр ҳал мегардад, хусусиятҳои хоси анъанаҳои фарҳангии ҳар як халқ ва ё халқҳои дигари як минтақа зоҳир мегардад, робитаҳои фарҳангӣ миёни онҳо инъикос меёбад [1,77-103].

Маҳз усул ва тавсифи умумии меъёрҳои таърихан ташаккулефтаро буриш ва дӯхти либос таҷассум менамояд. Буриши либос муайянкунандаи шакли зоҳирии либос буда, дар навбати худ тағйироти таърихӣ ба рушди талаботи фарҳангии чамбият алоқамандро инъикос менамояд. Либосҳои анъанавии тоҷикон дар тӯли таърихи чандинасрааш ташаккул ёфта, аз насл ба насл иваз мешуданд ва ҳамин тариқ идомаи иттилооти этнофарҳангиро таъмин кардааст.

Хусусияти либоси анъанавии тоҷикӣ дар он аст, ки усулу сабки буридан, ороиш ва матоҳҳои истифодашудаи он ба тарзи зиндагии мардум дар иртиботанд.

Давраи таърихӣ, ки дар мақолаи мазкур мавриди омӯзиш қарор дорад, аз марҳалаи муҳим дар таърихи либоси тоҷик аст. Аз ҷумла, баъди ба Россия ҳамроҳ шудани Осӣи Миёна, замони таҳаввулоти куллии иҷтимоию фарҳангии халқи тоҷик мебошад. Ҳодисаҳои таърихӣ марбут ба ин раванд ба марҳалаҳои минбаъдаи таърихи халқ таъсиргуздоранд, ки он дар либоси анъанавӣ низ рух додааст.

Таърихи таҳаввули ин давраи либоси халқӣ тоҷик иборат аз ду марҳала буда, бо хусусиятҳои шароити иҷтимоию иқтисодӣ ва таърихӣ муайян карда мешаванд.

Мархалаи якум-нимаи дуҷуми асри XIX: ибтидои асри XX ба Россия ҳамроҳ шудани як қисми Осиёи Миёна бо тағйири либоси анъанавӣ хос аст, ки бо таъсири халқҳои Россия алоқаманд буд. Ин таъсир аз чоряки охири асри XIX сурат гирифтааст.

Давраи дуҷум, давраи ба Иттиҳоди Шӯравӣ ворид шудани Осиёи Миёна аст. Дар ин давра, махсусан дар солҳои баъд аз ҷанг либосҳои аврупоӣ ба ҳаёти халқи тоҷик муназзам ворид шуда, ба як намуди муҳими либоси муосири халқӣ табдил ёфт, ки иборат аз унсурҳои гуногуни миллист.

Маълумоти аёнӣ доир ба буриши либосҳои тоҷикон дар нимаи дуҷуми асри XIX тасвир-суратҳои анҷомдодаи Н.Н. Нехорошев ва Г.Е. Кривтсов барои «Албуми Туркистон» нақши муҳим доранд [2]. Дар охири асри XIX дар кишвари Туркистон аксбардорони дигар чун Г.А. Панкратев, В.Ф. Козловский, И. Введенский, Н. Ордэ, П. Надар ва ғайраҳо низ фаъолият карданд. Осори анҷомдодаи ин суратгирон дар шакли аксҳои зиёди сокинони маҳаллӣ, машғулият, ҳаёти маишӣ онҳо дорои аҳамияти хосанд.

Барои таҳқиқи буриши либосҳои анъанавии асри XIX–нимаи аввали асри XX намунаҳои ҳақиқии либосҳои он давра, ки дар фондҳои ниғаҳдории осорхонаҳои Россия маҳфузанд, басо арзишманданд. Дар осорхонаи антропологӣ ва мардумшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия (Санкт-Петербург) либосҳои, ки аз ҷониби амирони Бухоро ҳамчун тухфа ба намоёндагонӣ хонаводаи императории Романовҳо оварда шуда буданд, ниғаҳдорӣ мешаванд.

Маводи С.М. Дудин, ки аз ҷониби ӯ ҳангоми сафараш ба Осиёи Миёна ҷиҳати омӯзиши ҳаёти иқтисодӣ иҷтимоӣ Осиёи Миёна ва Осиёи Шарқӣ ҷамъоварӣ шудаанд, арзиши таърихӣ илмӣ доранд [3, 608-649].

Экспонатҳои (нигораҳои) арзишманд дар шакли либосҳои қадима ва маводе, ки аз марказҳои гуногуни таърихӣ-фарҳангии халқи тоҷик гирдоварӣ шудаанд, дар фондҳои осорхонаҳои гуногуни Ҷумҳурии Ўзбекистон (Осорхонаи давлатии таърихи Ўзбекистон, Осорхона – мамнуъгоҳи Бухоро ва ғайраҳо) маҳфузанд. Дар Осорхонаи давлатии санъати Ўзбекистон низ намунаҳои зиёди либосҳои анъанавии тоҷикон ҷамъоварӣ шудаанд [4, 4-7].

Сарчашмаҳои муҳим барои омӯзиши буриши либосҳои халқӣ экспонатҳои осорхонаҳои Тоҷикистон (Осорхонаи миллии Тоҷикистон, Осорхонаи мардумшиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АМИТ, осорхонаҳои таърихӣ-кишваршиносии вилоятӣ, шаҳрӣ ва ноҳиявӣ) маҳсуб меёбанд. Зиёда аз 130 адад экспонатҳо дар Осорхонаи таърихӣ вилояти Суғд, 100 адад экспонатҳо дар фонди Осорхонаи таърихӣ-кишваршиносии ҷумҳуриявии ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ шаҳри Панҷакент ниғаҳдорӣ мешаванд.

Намунаҳои ҷолибу ҳақиқии экспонатҳои либоси қадимӣ, акси онҳо ва дигар асарҳои илмӣ таърихӣ тасдиқ мекунад, ки намудҳои асосии буриши либосҳои анъанавии тоҷикон пероҳаншакл, ҷомашакл ва поргӣ шуда (дӯхта часпондан) мебошанд. Барои либоси пероҳаншакл тағйирёбиҳои зиёд хос аст, ки ба пайдоиши шаклҳои гуногуни либосҳои анъанавӣ имкон медоданд. Бояд қайд кард, ки пайдоиши буриши ҷомашакл дар либосҳои анъанавии тоҷикон

дар асрҳои миёна ба раванди ҳамроҳ кардани Осиёи Марказӣ ба ҳайати давлати муғулҳо вобастагӣ дорад.

Истифодаи буриши поргӣ тарҳи либоси либосҳои сабук ва болоии занонаю мардонро тағйир дода, боиси пайдоиши ҷузъҳои нави либос ба монанди камзӯлчаҳои пеш ва қафо дар куртаҳои занона, инчунин ҷузъҳои ороишӣ ба монанди сарпӯшҳои кисаҳо, гиребон-қоимҳо, гиребони лабгардон ва ғайраҳо.

Пайдоиши буриши нави либосҳо пеш аз ҳама дар либосҳои ашроф ба чашм мерасанд. Буриши чомашакл баъдтар дар либосҳои халқӣ низ васеъ паҳн гардиданд. Таҳаввулоти ин қолиби либосҳои гуногун иборат аз бо тағйир ёфтани шароити таърихӣ дар бисёр намуди либосҳо бо қолабҳои чомашакл (**қабо**) аз байн рафтанд, қисмати дигар (хилъатҳои **мӯнисак, чалон, чакман, пӯстин, курта, пероҳан**) таҳти таъсири анъанаҳои маҳаллӣ ба либоси халқӣ ворид гардиданд.

Ҷорӣ шудани анъанаҳои нави аврупоӣ дар буриши либос боиси паҳншавии пуршиддати буриши поргишуда гардид. Бо пайдоиши низоми сармоядорӣ дар охири асри XIX ин буриши васеъ паҳн гардид. Дар маҷмӯи либосҳои тоҷикон ин буриш дар **куртаҳои кӯкрак-бурма, куртаи урусча, миёнбурма, тошканд-буриш, куртаи фарғонагӣ, хилъати румча, камзӯли румча, чомаи дучока (сечока, чорчока, панҷчока), камзӯлча, воскатча, калгача, тагпӯшӣ** инъикоси худро ёфтааст. Тавре ки аз гузориши сарчашмаҳои таърихӣ пайдост, дар ин давраи таърихӣ дар ҳақиқат эҳёи буриши поргӣ рӯйи қор меояд, ки унсурҳои он (хатти буридашудаи китф, буришҳои паҳлӯии шинам ва ғайра) васеъ паҳн шудаанд. Паҳн шудани дарз дар китфҳо, ҷойи пайвасти остини буридашуда ба ворид шудани анъанаҳои аврупоӣ ба либоси тоҷикон таҳти таъсири фарҳанги либоспӯшии русҳо марбут аст. Мураккабии дӯхти ин қолибҳо ба хусусиятҳои пешаи чеварӣ таъсири бештар расонд [5, 22].

Пайдост, ки дар нимаи дуоми асри XIX–нимаи аввали асри XX анъанаҳои чеварии тоҷикон хусусиятҳои хоси худро, ки аз умқи асрҳо маншаъ мегиранд, нигоҳ доштанд. Дар байни тоҷикон анъанаи пӯшидани куртаҳои гиребондор дар охири асри XIX пайдо шуд. Куртаҳои ба бетугмаи пешкушода ва тугмадор бо гиребонҳои пешу пушт, китфак, гирди гулӯ, тавқ ва ғайраҳо ҷудо мешуданд. Куртаҳои бетугмаи тобистона – **курта-яктаг, курта-челак** синапӯшакҳои дарози дар тарафи рост дӯхташуда ё бо тугма гузаронидашуда доштанд, ки **пешяктаг** ё **яктаги пешкушод** номида мешуданд [6,10]. Куртаҳои занонаи гиребончок, ки синаро то андозае намоён мекарданд, ба монанди куртаи яктаг, **куртаи ростав** (ноҳияҳои шимолӣ), **куртаи пешчокак, куртаи гиребондор** (ноҳияҳои ҷанубӣ) васеъ паҳн шуда буданд. Дарозии онҳо то ба зону ва ё каме поёнтар мерасид.

Ҷорӣ шудани анъанаҳои аврупоӣ дар пешаи чеварӣ нишон медиҳад, ки дар нимаи дуоми асри XIX–нимаи аввали асри XX либосҳои поргишуда ва чомашакл қолабҳои пешқадаму замонавӣ маҳсуб меёфтанд. Ҳамзамон, бояд қайд кард, ки дар ин давра навоарӣ дар либоси тоҷикон бо қолибҳои пероҳаншакли анъанавӣ алоқамандии устувор дорад.

*Хилъатҳои мардонаи астардор – румча
(ИИТ фарҳангшиносӣ, шаҳри Хучанд)*

*Камзӯли бо гиребони қайчӣ-ёка
(Осорхонаи таърихии вилояти Суғд)*

*Хилъати занона «Мӯнисак»
(асри XIX. ИИТ фарҳангшиносӣ,
шаҳри Хучанд)*

*Мӯнисак аз нигоҳи дизайнерони
ҷавони тоҷик
(Асри XXI. Аз коллексияи
дизайнерони ДПДТТХ ба номи
академик М.С.Осимӣ.)*

Бо пайдоиши матоъҳои фабрикӣ (корхона) либосҳои анъанавии ҷомашакл васеъ паҳн гардиданд. Хилъатҳои мардонаи астардор – **ҷома, румча, чакман** буриши ҷомашакл доштанд. Онҳо бетугма буда, дар гиребонашон ду тасмача дӯхта мешуд, ки ба хотири дар бадан устувор нигоҳ доштани хилъат онҳоро мебастанд.

Дар охири асри XIX либоси болопӯши занона аз **хилъатҳо, камзӯлча ва камзӯлҳо** иборат буд. Хилъати фарохкиса, тугма ва тирез надошт. Камзӯл ҳамчун намуди либоси болопӯши занона **ҷомаи дучока, сечока ё панҷчока** ном дошт. Камзӯли кӯтоҳи астардор – **камзӯлҷома** дар ибтидои асри XX пайдо шудааст [7].

Ворид шудани навкориҳо дар буриши либос боиси пайдоиши намудҳои навӣ либос гардид. Аз чумла, камзӯлҳои дорои ангалаҳои тугмадор ва ангалаҳои махфӣ бо зертугма, камзӯлҳои кисадор (ду дар паҳлӯ, яки хурд дар сари сина ва камарбанди барои соат) ва камзӯлҳои гиребондор. Гиребони камзӯли ҷавондухтарон қоиммонад буда **кесма, бугма, қазоқӣ** ном дошт ва дар камзӯли пиронсолон гиребони пероҳанмонанд дида мешуд. Дар солҳои 20-30-юми асри XX камзӯлҳои пероҳанмонад ба мӯд дароманданд ва баъдтар камзӯли дорои гиребони лабгардони латскандор, ки **қайчӣ-ёка** ном дошт (дар шакли қайчӣ) пайдо шуданд [8,155].

Унсурҳои халқиро дар коллексияҳои либоси амсиласозони муосир низ бештар дидан мумкин аст. Дизайнерони муосири либос дар эҷоди амсилаҳои либоси таъиноташ гуногун усулҳои гуногуни табдилро ёфтанд, ки онро дар мавриди ороиши либоси анъанавии тоҷикон истифода мебаранд. Масалан, ба монанди: дӯхти либос аз матоъҳои анъанавӣ, истифодаи рангҳои либоси анъанавӣ, гуногунии ороишот, буриши хоси либоси анъанавист. Ҳамаи ин далели он аст, ки либосҳои миллии тоҷикон хусусияти асосии фарқкунандаи худро то имрӯз нигоҳ доштаанд. Зимни ин мутаносибан, анъанаҳои асосии пешаи чеварӣ низ барҷо мондаю дар рушд аст. Ҷомеаи тоҷикон дарк мекунанд, ки либоси миллии таҷассумгари хоси фарҳанги моддист. Барои тарғиби анъаноти либоси миллии дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамасола ҷашнвораҳои либосҳои миллии гузаронида мешаванд ва дизайнерони ҷавон бо шавқу рағбати зиёд дар он фестивалҳо фаъолона иштирок намуда, либосҳои анъанавии тоҷиконро бо нигоҳу коркарди нав пешниҳод мекунанд.

АДАБИЁТ

1. Сухарева О.А. Опыт анализа покроев традиционной «тунико-образной» среднеазиатской одежды в плане их истории и эволюции//Костюм народов Средней Азии.- М.:Наука,1979. – С. 77- 103.
2. Туркестанский альбом. Часть этнографическая.1871-1872 гг.-Ташкент: Изд. Туркестанского генерал-губернатора,1872. 70 с.
3. Прищепова В. К 150-летию со дня рождения С.М. Дудина – художника-этнографа (по материалам Музея антропологии и этнографии РАН)//Антропологический форум. Электронный раздел. 2001. №15. С.608-649.

4. Бободжанова Н.И. Традиционный костюм и покрой одежды Худжанда XIX-XX веков (второе издание)/Н.И.Бободжанова, Н.А.Хакимова.– Худжанд, 2012.-106 с.
5. Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма. Самарканд (2-я половина XIX – начало XX вв). 1982,-142 с.
6. Ершов Н.Н., Широкова З.А. Альбом одежды таджиков. -Д., 1969.-80 с, табл. 47.
7. Коллекция исторического музея Согдийской области: КП 1988, ИВ 102.
8. Бободжанова Н.И. История развития портновского дела таджиков XV – первой половине XX вв. Худжанд: Изд-во ЧП «Файзибаев М.М.» Меъроҷ, 2016. 240 с.
9. Ашрафи М. Средневековый костюм таджиков. -Душанбе, -2005, 64 с.
10. Майтдинова Г. История таджикского костюма. -Душанбе, -2004. 250 с.

ҶОҶИ ШУДАНИ АНЪАНАИ БУРИШИ АВРУПОӢ ДАР ЛИБОСИ АНЪАНАВИИ ТОҶИКОН (АСРИ XIX-НИМАИ АСРИ XX)

Таҳқиқи таърихии анъанаҳои чеварӣ, ки гирдоварию инкишофи он ташаккули либосҳоро фароҳам оварда ва ин мавзӯ аз масоили муҳими илми таъриху фарҳанг мебошад. Либос ҳамчун маҳсули истеҳсолоти пешаи чеварӣ одатан на танҳо аз хусусияту як шохай таркибии фарҳанг буда ва ба категорияҳои этникию иҷтимоии мавҷудияти ҷамъияти инсонӣ иртибот дорад. Зимни ин либос ҳамчун сарчашмаи пураарзиши таърихӣ буда, доир ба бахшҳои гуногуни ҳаёту ҷаҳолияти инсон маълумоти пурқиммат медиҳад. Либос, ҳосатан либоси миллии тоҷикон аз бахшҳои муҳиму таркибии ҷудонашавандаи таърихи халқи тоҷик аст.

Дар мақола доир ба омилҳои ҷоғи шудани буриши аврупоӣ дар либоси мардумии тоҷик, тарзу усулҳои истеҳсол, маҳсулияти он ва баъзе паҳлӯҳои истифодашавиашон дар зиндагӣ таҷассум ёфтааст, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: *либоси миллии, буриши пероханшакл, буриши чомашакл буриши поргӣ, касбӣ чеварӣ, мӯнисак, чапон.*

ОТРАЖЕНИЕ ЕВРОПЕЙСКИХ ТРАДИЦИЙ КРОЯ В ТРАДИЦИОННОЙ ОДЕЖДЕ ТАДЖИКОВ (XIX-ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XX ВЕКОВ)

Одежда, как продукт портновского дела, как полноценный исторический источник, рассматривается в качестве неперемного атрибута культуры, связанного с этническими и социальными категориями функционирования человеческого общества, несёт важную информацию о различных областях жизнедеятельности человека.

В качестве важного показателя портновского мастерства выступает покрой одежды. Именно покрой одежды определяет принципы и общую характеристику исторически сложившихся норм в крое и пошиве одежды. Им в значительной мере определяется и внешний вид одежды, который в свою очередь отражает исторические изменения, связанные с развитием культурных потребностей общества.

Во второй половине XIX века происходит процесс интенсивного синтеза в крое одежды. Наличие элементов втачного покроя способствовало быстрому распространению принципов европейского кроя одежды, что в целом изменило технологию пошива одежды и методы работы портных.

В данной статье приводятся примеры изменения покроя традиционной одежды под влиянием европейского кроя, появления новых деталей кроя и оформления традиционной таджикской одежды. Также использование традиционной одежды как творческого вдохновения при создании современной одежды.

Ключевые слова: *национальный костюм, раскрой пальто, раскрой рубашки, раскрой одежды, пошив одежды, резка кроя, втачный покрой.*

REFLECTION OF EUROPEAN TRADITIONS OF TAILORING IN THE TRADITIONAL CLOTHES OF TAJIKS (19TH CENTURY - FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY)

Clothing as a product of tailoring as a full-fledged historical source is considered as an indispensable attribute of culture associated with ethnic and social categories of the functioning of human society, carries important information about various areas of human life.

The cut of clothes is an important indicator of tailor's skill. It is the cut of clothes that determines the principles and general characteristics of the historically established norms in the cut and tailoring of clothes. It largely determines the appearance of clothing, which in turn reflects the historical changes associated with the development of the cultural needs of society.

In the second half of the 19th century, a process of intensive synthesis took place in the cut of clothing. The presence of elements of a set-in cut contributed to the rapid spread of the principles of the European cut of clothing, which in general changed the technology of tailoring and the methods of work of tailors.

This article provides examples of changes in the cut of traditional clothing under the influence of European cut, the emergence of new cut details and design of traditional Tajik clothing. Also the use of traditional clothing as creative inspiration in the creation of modern clothing.

Key words: *national costume, coat cutting, shirt cutting, clothes cutting, tailoring, cutting, set-in cut.*

Сведения об авторе: **Бободжанова Назира Иномджановна**-кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры технология легкой промышленности и текстиля Политехнического института Таджикского технического университета имени М.С. Осими в городе Худжанде. Телефон: (+992) 927751571.E-mail: naziron74@mai.ru

Information about the author: **Bobodjanova Nazira Inomdjanovna** - Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Technology Light Industry and Textile of the Polytechnic Institute of Tajik Technical University named after M.S. Osimi in the city of Khujand. Telephone: (+992) 927751571.E-mail: naziron74@mai.ru

УДК 809

ПРОБЛЕМАТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ ЖИЗНИ НАРОДОВ АРАБСКОГО ВОСТОКА В ПОЭЗИИ СОВРЕМЕННЫХ ТАДЖИКСКИХ ПОЭТОВ

КАРИМОВА Ш.Т.,

Институт изучения проблем стран Азии и Европы
Национальной академии наук Таджикистана

Одним из факторов развития таджикско-арабских межлитературных связей является обращение таджикских литераторов к проблематике политической и социальной жизни стран арабского Востока, таких как Палестина, Сирия и Ирак.

Герой Республики Таджикистан, выдающийся поэт Мирзо Турсунзаде в своих стихах очень чувственно и проникновенно передал боль, страдания, стремления и чаяния народов стран арабского Востока.

Мухаммаджон Шакури, известный таджикский литературовед в статье «Тема зарубежного востока в поэзии М. Турсунзаде» верно подметил: «Поэма «Садои Осиё» («Голос Востока») стало оружием в руках арабских сил сопротивления. Не случайно, что ливанский журнал «Ат-тарик» в скором времени опубликовал ее арабский перевод» [11, 243]. Поистине, поэма «Голос Востока» [10,8] стала бальзамом на рану многострадального арабского народа, придавшим ему силу в противостоянии, в борьбе с врагами и, несомненно, эта поэма дала мощный толчок передовой мысли арабского народа в борьбе с несправедливостью и гнетом на их родных землях».

Как уже упоминалось ранее, перевод «Голос Востока» осуществлен известным иракским поэтом Абдулваххаб ал-Баяти, который в период длительного пребывания в Советском Союзе, несколько раз приезжал в Таджикистан, где он познакомился с таджикской культурой и литературой, завязал дружбу с таджикскими литераторами, в особенности с великим поэтом М. Турсунзаде [7,189]. Именно дружба с великим поэтом побудило его написать целый цикл стихотворений, посвященных современному Таджикистану.

Следует отметить, что наряду с ал-Баяти с М. Турсунзаде состояли в дружеских и литературных взаимоотношениях и многие другие арабские поэты. К примеру, выдающийся иракский поэт Бахру-л-улум находился в постоянной переписке с М. Турсунзаде. Мухаммад Салех Бахру-л-улум также много раз приезжал в Таджикистан и воспел дружбу таджикского и арабского народов в одном из своих стихотворений под названием «Тад-

жик, мы пришли, чтобы поприветствовать твоего поэта!» («*تاجيك، جننا نحدي*») [12, 197]. Из названия стиха ощущается, что речь идет об одном из таджикских поэтов. Несомненно, Бахру-л-улум, посвятил стихотворение родоначальнику персидско-таджикской литературы Абуабдуллаху Рудаки: [12, 197]. *تفنى العصور وتبقى روح جعفركم.*

В первой строке поэт именем Джафар упоминает Абуабдуллах Рудаки: Века проходят, (но) дух Джафара остается с нами. В другом бейте его стиха говорится:

أنا العراق وتمجيدى لشاعركم // شعور شعبى يواخى شعب تاجيك. [12, 197].

Я (из) Ирака и воспеваю вашего поэта, / С народом таджиков у меня братские отношения.

Из приведенных выше строк можно понять, что иракский поэт поэтическим словом выражает свою любовь и искренние чувства таджикскому народу и основоположнику таджикской классической литературы – Абуабдуллаху Рудаки. (Стихотворение в полном объеме можно найти в книге «Аврок мутафаррика» (Рассыпанные листья) Н. Назара.

Как уже упоминалось ранее, Мирзо Турсунзаде в своей поэзии уделял пристальное внимание проблемам и освободительной борьбе иракского народа и других арабоязычных стран. В свою очередь, арабские поэты и прозаики, в частности иракские литераторы, познакомились с национальной культурой и традициями таджиков посредством поэзии Мирзо Турсунзаде, благодаря которой они стали испытывать огромное уважение к таджикскому народу и прекрасной таджикской земле. Таким образом, прямые и опосредованные связи таджикских и арабских литераторов в период независимости Таджикистана, стали своего рода импульсом для усиления меж литературных контактных связей дружественных народов, в результате которого в литературе обеих стран стали наблюдаться переключки тем, жанров и способов выражения художественной мысли.

Перу другого иракского поэта Хасана Ибрахима Наккаша также принадлежит цикл стихов о Таджикистане, которые были включены в сборник «Аврок мутафаррика» (см.стр. 204-205).

В дружеских отношениях с М. Турсунзаде, с Мумин Каноатом и Гулрухсор состоял и известный палестинский поэт Муин Бсису (1926-1984), в чем можно убедиться из его стихов, где он описал свои впечатления о своем визите в Таджикистан, на празднование юбилея Мирзо Турсунзаде, посвященного его 60-летию (1971 г.). Как отмечает М. Бсису, на юбилей великого таджикского поэта прибыло множество поэтов со всех уголков мира. Среди гостей были поэты из Палестины, Ирака, Ливана и Туниса. Эти памятные дни и вечера, проведенные в саду на софе у Мирзо Турсунзаде, навсегда оставили след в памяти палестинского поэта. Впечатлениями об этом грандиозном юбилее в своей книге "الاتحاد السوفيتي لي" («Мой Советский союз», 1983 г.) он поделился такими словами:

الشاعر الطاجيكي - مؤمن قناعت - الشبيهه بنخلة تتدلى منها قطوف دالية.. أهداني اسمه.. حفر بسكين تفاحة وملاها بالنبيذ وقال:

- اشرب.. فأنت من القرية التي يجئ منها الشعراء
 الشاعرة - جولرُخسار صافيفا - التي يداها - ضفتا نهر - يصنع السمك فوقهما - عرائس
 من العشب والماء لأطفال فلسطين... [12, 203].

Перевод: Таджикский поэт Мумин Каноат подобен огромному, полному плодов финиковому дереву, плоды которого свисают гроздьями и можно собрать много плодов с одной грозди. Он подарил мне имя. Он взял яблоко, вырезал в нем сердцевину ножом и наполнив яблоко вином, сказал: «Пейте. Вы родом из селения, из которого происходят поэты».

Поэтесса Гулрухсор Сафиева – та, у которой руки два берега реки. – На них рыбки делают из глины и травы кукол для детей Палестины...»

М. Бсису в своей книге чрезвычайно красочно и образно описал вечера, проведенные с таджикскими поэтами в саду Мирзо Турсунзаде, а одну из глав своей книги посвятил городу Душанбе, воплощая все свои впечатления в касыде, состоящей из 56 строк [12,203].

В ответ современные таджикские поэты также посвятили стихи Муину Бсису и событиям, происходящим в Палестине. К стихотворениям такого рода относится и стихотворение народной таджикской поэтессы Гулрухсор, посвященное арабскому поэту Муину Бсису под названием «Номай норасида» [9, 43] («Недошедшее письмо»): В ту ночь, когда мои горы/ Вытянулись словно дитя/Словно другая высокая гора/Мои мысли увидели тебя/Когда ты трепетал/Моя земля и дом/ Ты проник в мои мысли/ Как ты чувствуешь себя, брат мой?/Убежало дитя моего сна/В твою беспочвенную страну/Взлетели птицей мои мысли/К твоим сражениям беспомощным/ Вместо пера был меч/В твоих руках цветистых/Как твои Сабрав и Шатила /Ты был жив в бою/Муин, страстный Муин/Мой брат, феникс мой/На твою боль, ум и дух/Смотрю со слезами я/Скажу пламя твое/Не сказочный феникс/Твой девиз похожий на стрелу/Не два любовных строк/Твоя земля в твоём сердце/Несешь его повсюду/Приди в царство душа моей/Призови меня к своему сердцу!/Земля трепещет/Или сердце друга?/Или твое великое сердце/Что центр твоей земли?!/Ты в земле беспочвенной/Муин, огненный Муин/За тебя трепещу/Мое сердце и сердце земное/ (Подстрочный перевод автора).

Изучение содержательного аспекта данного поэтического отрывка показывает, что в своем стихотворении Гулрухсор, проводя аналогию между землетрясением, случившемся в ночь смерти Бсису, и своей душевной болью из-за смерти близкого друга, пишет, что вместе с сердцем земли дрогнуло и сердце поэта. Как отмечает сама Гулрухсор, Бсису умер в Лондоне в ночь, когда было написано это стихотворение. Также в своем стихотворении поэтесса с большой экспрессией отражает события, произошедшие в лагере Сабре и Шатиле, во время которых в том районе находился и Бсису и принимал участие в борьбе против восставшихся.

С целью решения художественных задач мастерски использует такие средства образного выражения как сравнение («ба сони тифл»), эпитеты - кӯхи дигаре баланд, мулки безамини ту, разми бекамини ту, дасти гулпа-

раст), метафора (Муини оташин, бигӯядам алови ту, биё ба мулки ҳони ман) и тд [2].

Этой тематике посвящено и стихотворение Народного поэта Таджикистана Гулназара-«Нома ба шоири Фаластинӣ» [5, 6]. («Письмо палестинскому поэту»), свидетельствующее о тесной литературной взаимосвязи таджикской и палестинской культур:

Мой дом и колыбель моя/Злобою недруга разбиты на куски/Как и мое сердце» (Муин Бсису)

По ветру пошло зерно с полей/От дуновения ветра врагов твоих/ Поэзия лишь остается нетронутым жнивьем/Питаюсь праведным гневом отважного народа/И пусть от пустынного жаркого ветра/Не сгорели корни недругов/От пламени твоих стихов везде/Сердце бесчестное врага сгорело в груди/Речь твоя как речь воина Палестины/Не останется в судьбе беспомощной/По среди строк твоего стиха/Следы предков не стали прахом /От кончиков ног до головы/Пылает твой гнев/Щеки пылают словно маковое поле/Ты, словно пустыня, в каждой крупинке которой/Кричат реки гнева/(Подстрочный перевод автора).

В этом стихотворении поэтом с большим мастерством использованы такие поэтические фигуры как аллегория (оташи шеър, сели дарё, решаи бегонаи бадкин, хирман мекунад), сравнение (хамчун сарбоз), эпитеты (бадкин), гипербола (сели дарё нолабор аст) и др., посредством которых поэт искренне и душевно высказывает свою поддержку и единодушие борцу и воину Муину Бсису и отважному народу Палестины, борющегося со злым врагом [3, 65].

Другое стихотворение таджикского поэта Гулназара «Эй Фаластини даруни синаи ман!» [6, 97-98]. («О, Палестина, что в сердце моем!»), также характеризуется проникновенностью:

Цветущие поля твои красны/Бутонов полные равнины/Ты, как пустыня, каждая песчинка которой/Рекою печальной плачем наполнена / О, мое зеркально чистое сердце/О, Палестина, что в сердце моем/ Плачешь, разрываясь на куски/ Сердце стонет в трауре горестном/ Веселья мира считаешь ты напрасным/ Для души своей даже то небольшое/ О, мое зеркально чистое сердце/ О, Палестина, что в сердце моем/ Боевые крики закладывают уши / Тяжесть тюремная на крылья твои падает/ Твоя любовь повешена на высокой виселице/ Твой интерес повесили на этом ничтожном колесе/ О, мое зеркально чистое сердце/ О, Палестина, что в сердце моем./ Из какого дерева мира хочешь вырезать посох?! Где ищешь ты опору?! Ищешь сладость от дуновения воздуха?! Ищешь недозволенное, ищешь скверно/ О, мое зеркально чистое сердце/О, Палестина, что в сердце моем./ Как собрать твои рассыпанные зерна?! Вихри полные могущества?! Откуда собрать твои осколки?! Твоих обездоленных?! Твоих скитальцев?! Я умру от этих страданий, /Как Муин умру когда-нибудь/ О, мое зеркально чистое сердце/ О, Палестина, что в сердце моем/ (Подстрочный перевод автора).

Текстологический анализ показывает, что поэт посредством белого стиха и использованием художественных тропов – сравнение (мисли дарё), повторы (китъа-китъа, пора-пора), тарси'- внутренняя рифмовка (Нораво чӯй, носазо чӯй), таджохули ориф - притворство (Аз кухо чамъ оварам кишти парешонатро?/Хирмани пурбори тӯфонатро?), аллегии (мавчи ҳаво, Фаластини даруни синаи ман), эпитеты (пурбор, нажанд, нолабор), каламбур (муттахоне муттако) и др. смог передать свою боль, сожаление и сострадание к разорванной на части Палестине через колоритные и плавные словосочетания и выражения.

В этом русле примечательны и работы талантливого переводчика Назруллаха Назара, представившего на арабском языке стихи нескольких таджикских поэтов ценителям таджикской литературы, в которых нашли отражение социально-политическая обстановка и жизнь палестинского народа. Также его перу принадлежит перевод на арабский язык стихотворения поэтов Гулназара и Гулрухсор, посвященные палестинскому поэту Муину Бсису, (см. 12: стр.70-71 и стр.89-91).

В настоящее время взаимоотношения Таджикистана и государства Палестина находятся на дипломатическом уровне. Посольство государства Палестина в городе Душанбе было открыто в 2020 году, а полномочным послом Палестины в Республики Таджикистан является доктор Луай Иса. Посольство Палестины также стремится укрепить политическое, культурное и литературное сотрудничество с Республикой Таджикистан и на постоянной основе проводит встречи с государственными учреждениями и органами. Например, 25 мая 2021 года Посольство Палестины провело встречу с представителями средств массовой информации и деятелями культуры и науки Таджикистана. Посол Палестины в Таджикистане доктор Л. Иса в ходе встречи дал комментарии по вопросам израильско-палестинских проблем и призвал таджикский народ не оставаться равнодушными к решению этой проблемы.

Необходимо подчеркнуть, что современные таджикские поэты всегда были равнодушны к проблемам Палестины и в своем творчестве уделяли пристальное внимание отражению темы сопротивления палестинцев, являя тем самым свою солидарность палестинцам в их борьбе за свободу. Например, народный поэт Таджикистана Рустам Ваххаб в своем стихотворении «Қиблаи нахустин» [13, 1], («Первая кыбла») с особой искренностью и любовью называет Палестину «первой кыблой сердца», «Каабой в сердце» и выражает свою скорбь, видя камни, покрытые кровью и раны палестинского ребенка.

Тянет меня за струны души моя первая кыбла/ Кааба посреди души, лицом к Палестине/ Где радость от веры? Лишен я святости / Муки совести терзают веру мою /Окровавленные камни, окровавленные камни/ Каждую ночь собираю звезды вокруг сердца / Целую воздушным поцелуем палестинского ребенка/ Кровь твоих ран – печать Оли Ясин/ Весть о свободе погрязла в тине /Не буду близок, если буду сидеть также/ О, люди, разница

для меня слишком велика / В том, что ты говоришь, и в том что вижу я. / Оплот восхождения, о, чистая земля свободы/ Гордиться тобою моё красивое небо / Взор мой на мечту посредине крови и праха/ Тянется руками ангел к моему каменному сердцу. (Подстрочный перевод автора).

Анализ текстологической ткани вышеприведенного стихотворения показывает, что поэтом мастерски использованы тематика и понятия исламской веры («қиблаи нахустинам», «Қаъба дар миёни ҳон», «ҳаловати имон», «даст мебарад Ҳуре», «муҳри Оли Ёсинам»), а также средства художественной выразительности: аллегии («дард мекунад динам»), гиперболы (ситора мечинам), метафора («Лолаҳои захи ми ту»), эпитеты (осмони рангинам, қалби сангинам, санғҳои ҳунолуд) и т.п., посредством которых поэт привлекает внимание мировой общественности к борьбе палестинцев за независимость.

Стихотворение народного поэта Таджикистана Гулназара «Аналхак» [4, 28-29] (Я - есть Истина), посвященной теме сопротивления, также проникнута глубокой философией: О, Палестина, о, Халладж Аналхак / На голову твою возложил Всевышний венец Аналхак, / Лишь ты один верный друг Аналхак, / Возвышаясь над виселицей Аналхак / Из горла хлещет кровь Аналхак, / Одет в красные одежды Аналхак/Жаль мне, жаль / Кто отомстит за тебя, / Ты прекрасен и хорош / Пред ничтожным врагом Аналхак, / Жизнь, о виселица Халладжа! / От Аналхака до Аналхака все испытываешь меня / Срывая голову, делая безруким и безногим, немым, /С моей нуждой / Отправляешь меня в Вечность... (Подстрочный перевод автора).

Использование аллюзий на коранические предания и хадисы позволили поэту создать пронзительное стихотворение, которое относит читателя к преданию о Мансуре Халладже и его известному выражению: «Аналхак» - «Я - есть Истина». В этом стихотворении отражены воззрения и учение суфизма в том аспекте, что «нет другого существа кроме Истинного (Бога) и он абсолютное существо». Поэт считает Палестину преемником Аналхака, точкой соприкосновения, пределом высоты, истинным последователем высокого звания, присущего Мансуру Халладжу. Перед глазами читателя предстает кровавая картина казни Мансура Халладжа, заставляющая плакать и почувствовать боль и страдания.

Народный поэт Таджикистана Низом Косим написал скорбное стихотворение под названием «Палестина» [8, 6], в котором для описания этой многострадальной земли использует такие выражения как «дом без крыш и дверей», «столы, лишённые хлеба», «вечная земля без границ», «птица с надломленными крыльями», «вечные руины» и «связанная с истиной навеки история»:

Застывшая слеза на ресницах истории / Горячее дыхание в ледном сердце времени / Каждый миг / Плавит тебя / И течет ты окровавленной слезой / По щекам уставшим истории / Как горящая мать / Пред тобой / Жизнь тоже/ Теряет терпение и сдержанность / Что находишь между тюльпанами / Всегда своих детей – детей веселых, собиравших цветы / Надеешь-

ся только на бога/Ты воплощаешь справедливый путь истории./ Палестина, / Дома без окон и дверей / Кровь без хлеба насущного / О, страна вечная без границ / Твой взгляд усталый направлен на небо / О, птица с надломленными крыльями / Ты не оторвана от истины / С истиной навечно связана / Невзгоды сотрясают корни твои часто / Но история твоя непоколебима / Страна вечной разрухи / Но процветаешь светлой душой и сердцем / Ты в мире свободных людей самая свободная / О, истории невольница свободная / О, земля / О, разорванная душа/ О, отважное сердце ... (Подстрочный перевод автора).

Текстологическое описание вышеприведенного стиха показывает, что поэт, направив силу и гнев своего пера на зло и несправедливость, защиту мира и истины, стремится представить Палестину в выразительных образах, подчеркнуть истинную принадлежность им родной, разрушенной и изувеченной земли и с этой целью использует образные слова и выражения, стилеобразующие художественные фигуры – реминисценции и аллюзии, содержащие аналоги на религиозные и исторические события и тем самым воссоздать реальную картину происходящих событий и выражает свою веру в победу Палестины и воспевае твердость и силу духа свободолюбивого палестинского народа в борьбе с врагами.

Этой тематике посвящено также стихотворение современного таджикского поэта Сиявуша «Номаи манзум ба рафиқи фаластини» [13, 1].

(«Поэма палестинскому другу»), в которой приводятся следующие строки: Все это ложь / Мой Восток еще не умер! / Пока один окровавленный рот, читает молитву призывную, / Пока дерево одно стоит в молитве /Эта земля еще не умерла! / О, Палестина, / О, голос усталый совести мира, /О, молитва утренняя в ушах глухих, / Как сладко спит Запад, / Который кроме звуков урчания своего живота/Ничего больше не слышит? (Подстрочный перевод автора).

В данном стихотворении также наблюдается использование таких художественных средств выражения как гипербола (лабе хунбор), эпитет (дарахти тирхӯрда, садои хаста), аллегория (вихдони дунё, дар хоби сере рафта мағриб) и т.п.

Стихотворение другого таджикского поэта Мухаммадали Аджамии «Садои сангҳо» [1, 6] («Голос камней»), написанное в жанре газели, благодаря использованию стилистических средств звучит искренне и пронзительно: Почему газель в эту ночь не помещается в рамки сути? / В свои берега, я чувствую, Джейхун не помещается / Взлетев, увидел я там Палестину, / Жертвы Палестины, в крепости крови не помещаются. / Тишина камней заполняется смехом дьявола, / Восстание кипарисов без стройного стана. / В повиновение каждой жертвы зеркало разлетается в безумстве, / Не помещается в изумление, удивление Меджнуна не помещается, / Я видел всю любовь, кружилась в танце, / Удивителен танец любви, не вмещается в целый мир, / Я увидел твои глаза, ты похожи на реку, / Почему газель в эту ночь не помещается в рамки сути? (Подстрочный перевод автора).

Исследование образных средств в поэтическом тексте М. Аджами поэтизирует, что использование таких оборотов речи как аллегии (зи худ берун шудам), (сукути сангхо), (киёми сарвхо), повтора (дар хахми хайрат, хайрати махнун), (ишкро дидам, ба даври ишқ мечархид), (ахаб чархест чархи ишқ), гиперболы (дидам чашмҳои ту, ба дарё меҳурад пайванд) и др. позволили поэту вызвать у читателя определенные ассоциации и чувства к многострадальной Палестине.

Таджикский поэт и арабист Назруллох Назар также написал трагическое стихотворение на арабском языке о Палестине, включающее 18 строк и опубликованное в книге «Аврок мутафаррика» (Рассыпанные листья), (см. стр.22-23). Следует отметить, что книга «Аврок мутафаррика» со стихотворением Н. Назара, посвященная великому палестинскому поэту Махмуду Дарвишу, начинается с первых нескольких строк этого стихотворения:

إلى شاعر المقاومة محمود درويش
 أخي الشاعر / أنيب قلبك بالدمع / وألق الذوب في الصحراء /
 وفي وادٍ بلا ماءٍ / هضابٍ أصبحت عطشى... [12,13-14].

Перевод приведенных выше стихов таков: **Махмуду Дарвишу, поэту сопротивления:** «Мой брат-поэт, / Сердце растопи слезами, / и воду вылей в пустыню, / В безводные долины, / долины жаждут воды...» (Подстрочный перевод автора).

Назрулла Назар в своем стихотворении «Поэту сопротивления Махмуду Дарвишу» выразил свою веру и искренность поэту, земле Палестины и проблемам, происходящим на этой территории и сочувствие палестинскому народу.

Примечательно, что Н. Назар перевел серию стихов Махмуда Дарвиша с арабского на таджикский язык, которые были опубликованы на страницах различных газет.

Сочувствие и неравнодушие таджикских писателей к проблемам многострадального арабского народа и сочинение ими поэм и стихов об этой братской стране свидетельствует о том, что и сегодня между странами существуют литературные связи.

Изучение большого корпуса фактического материалов по таджикско-арабским взаимосвязям позволяет нам прийти к следующим выводам:

1. Литературные взаимосвязи Таджикистана и Палестины получили новое развитие в период обретения Таджикистаном независимости, чему способствовало наряду с другими факторами и обращение таджикских поэтов к проблемам многострадального арабского народа, в частности к теме сопротивления палестинцев, отражению борьбы этого народа за независимость.

2. В поэзии современных таджикских и палестинских поэтов наблюдаются произведения, объединенные общностью тем, в особенности темы патриотизма, защиты исконной земли предков, притеснения и насилия врагов, памяти и почитания мучеников, надежды на победу в освободи-

тельной войне, а также использованием религиозных понятий и выражений, аллюзий и ремисценций на исторические события и коранические сказания.

3. Литературные связи между Таджикистаном и странами Ближнего Востока имеют природу взаимности, поскольку, как было указано выше, в результате прямых или опосредованных контактов арабские поэты – Муин Бису, Махмуд Дарвиш, Хасан Ибрахим Наккаш, Абдулваххаб аль-Баяти и Мухаммад Салех Бахру-л-улум посвятили Таджикистану и современным таджикским поэтам ряд стихов, посвященных таджикскому народу, его культуре и литературе. Примечательно, что таджикские поэты и писатели, понимая важность творческого освоения опыта арабской литературы, создавали стихи об арабских поэтах и о проблемах арабских стран, что, несомненно, способствует укреплению таджикско-арабских литературных взаимосвязей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ачамӣ Муҳаммадалӣ. Садои санғо /Нашрияти «Саломат бошед».- № 6 (474), 11.04.2022. С.6.
2. Зеҳнӣ Тӯракул. Санъатҳои бадеӣ дар шеъри тоҷикӣ. Государственное издательство Таджикистана.-Сталинобод, 1960. - 258с.
3. Зеҳнӣ Тӯракул. Куллийёт. Ҷ 1: Санъати суҳан. –Душанбе: «Истеъдод», 2021. с. 65.
4. Келдӣ Гулназар. Туву хубиву раъноӣ. (Сборник стихов). –Д., «Адиб», 2010. –408 с.
5. Келдӣ Гулназар. Нома ба шоири Фаластинӣ (Письмо палестинскому поэту): Шеър //Тоҷикистони Советӣ. - 1982. - 8 сентябр, с.6.
6. Келдӣ Гулназар. Дар чодари сафеди маҳтобӣ (сборник стихов). Т. 2.– Душанбе: «Адиб», 2015. –320 с, с. 97–98.
7. Мардони Таджиддин. Страницы из таджикско-арабских литературных взаимосвязей. – Душанбе: «Ирфон», 2010. – 236 с.
8. Низом Қосим. Фаластин. /Нашрияти Саломат бошед.- № 6 (474), 11-апреля 2022, с.6.
9. Сафиева, Гулрухсор. Рӯҳи Бохтар: стихи и поэмы. – Душанбе: Адиб, 1987. – 400 с, сах. 43.
10. Турсунзода Мирзо. Голос Азии. – Сталинобод: «Государственное издательство Таджикистана», 1957. –63с, сах.8.
11. Шакуров Мухаммадҷон. Мактаби одамият: Баъзе масъалаҳои адабиёт ва маънавият. – Душанбе: Адиб, 1991- 272 с, с. 243.
12. نذر الله نزار. اوراق متفرقة. - قاهرة: "شمس للنشر والاعلام"، ٢٠١٧-٢٢٢٩ص..
13. www.tajikpress.com.

ПРОБЛЕМАТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ ЖИЗНИ НАРОДОВ АРАБСКОГО ВОСТОКА В ПОЭЗИИ СОВРЕМЕННЫХ ТАДЖИКСКИХ ПОЭТОВ

Данная статья посвящена политической и общественной жизни арабских народов, которая нашла отражение в поэзии современных таджикских поэтов. Современные таджикские поэты не остались равнодушными к беспорядкам в Палестине, Сирии и Ираке, и стали отражать в своей поэзии боль и чаяния этого народа, выражая тем самым свои соболезнования многострадальному арабскому на-

роду. Современные арабские поэты, такие как Муин Бсису, Махмуд Дарвеш, Хасан Ибрагим Наккаш, Абдул Ваххаб аль-Баяти и Мухаммад Салех Бахру-л-улум написали стихи о Таджикистане, которые подчеркивают высокий уровень таджикско-арабских отношений в наше время. Мирзо Турсунзаде в своей поэзии уделял пристальное внимание проблемам и освободительной борьбе иракского народа и других арабоязычных стран. В свою очередь, арабские поэты и прозаики, в частности иракские литераторы, познакомились с национальной культурой и традициями таджиков посредством поэзии Мирзо Турсунзаде, благодаря которой они стали испытывать огромное уважение к таджикскому народу и прекрасной таджикской земле. Таким образом, прямые и опосредованные связи таджикских и арабских литераторов в период независимости Таджикистана, стали своего рода импульсом для усиления межлитературных контактных связей дружественных народов, в результате которого в литературе обеих стран стали наблюдаться перекличка тем, жанров и способов выражения художественной мысли.

Ключевые слова: *Палестина, Сирия, Ирак, Гулрухсор, Гулназар, Рустам Ваххаб, Сиявуш, сопротивление, литературные связи, Муин Бсису, Абдул Ваххаб аль-Баяти, Мухаммад Салех Бахру-л-Улум, Назрулла Назар, стихи, борьба.*

МУШКИЛОТИ ҲАЁТИ СИЁСИВУ ИЧТИМОИИ КИШВАРҶОИ МАМОЛИКИ АРАБ ДАР АШЪОРИ ШОИРОНИ МУОСИРИ ТОЧИК

Мақолаи мазкур ба ҳаёти сиёсӣву иҷтимоӣ мардуми мамлакатҳои Араб, ки дар шеърӣ шоирони муосири тоҷик таҷассум ёфтаанд, бахшида шудааст. Воқеан, шоирони муосири тоҷик нисбат ба нооромӣҳои кишвари Фаластин, Сурияву Ироқ бетарафӣ зоҳир накарда, дарду ормонҳои ин миллатро дар шеърӣ худ инъикос намудаанд ва бад ин васила ба мардуми ҷафокашидаи араб ҳамдардӣ хешро иброз доштаанд. Шоирони муосири араб аз қабилӣ Муин Бсису, Махмуди Дарвеш, Хасан Иброҳими Накқош, Абдулваҳҳоб ал-Баётӣ ва Мухаммад Солех Бахру-л-улум перомуни Тоҷикистон шеърҳо таълиф намудаанд, ки ин нуктаҳои боло баёнгари онанд, ки равобита мутақобилаи тоҷику араб дар замонҳои муосир дар сатҳи шоиста қарор дорад.

Мирзо Турсунзода дар ашъори худ ба мушкилот ва муборизаи озодихоӣ халқи Ироқ ва дигар мамлакатҳои арабизабон таваҷҷуҳи махсус додааст. Дар навбати худ шоирону нависандагони араб, бахусус адибони Ироқ тавассути ашъори устод Мирзо Турсунзода бо фарҳангу анъанаҳои миллии тоҷикон ошно шуданд ва ба шарофати он ба халқи тоҷик ва сарзамини зебои тоҷикон иштиёқи зиёд пайдо карданд. Ҳамин тариқ, робитаҳои мустақим ва ғайримустақими адибони тоҷику араб дар даврони истиқлоли Тоҷикистон боиси рушди нумӯи робитаҳои адабии халқҳои ба ҳам дӯсту бародар гардид, ки дар натиҷа дар адабиёти ҳарду кишвар такрори мавзӯ, жанр ва ифодаи афкори бадеӣ бештар мушоҳида карда шуд.

Калидвожаҳо: *Фаластин, Сурия, Ироқ, Гулрухсор, Гулназар, Рустами Ваҳҳоб, Сиёвуш, муқовимат, робитаҳои адабӣ, Муин Бсису, Абдулваҳҳоб ал-Баётӣ, Мухаммад Солех Бахру-л-улум, Назруллоҳи Назар, шеърҳо, мубориза.*

**POLITICAL AND SOCIAL PROBLEMS OF THE ARAB EAST'S
PEOPLES IN THE POETRY OF MODERN TAJIK POETS**

This article is dedicated to the political and social life of the people of the Arab world, which is reflected in the poetry of modern Tajik poets. In fact, contemporary Tajik poets have not been indifferent to the unrest in Palestine, Syria and Iraq, reflecting the pain and aspirations of this nation in their poetry, and thus expressing their condolences to the suffering Arab people. Contemporary Arab poets such as Muin Bsisu, Mahmud Darvesh, Hassan Ibrahim Naqqash, Abdul Wahhab al-Bayati and Muhammad Saleh Bahru-l-Ulum have written poems about Tajikistan, which highlight the high level of Tajik-Arab relations in modern times. As mentioned earlier, Mirzo Tursunzade in his poetry paid close attention to the problems and liberation struggle of the Iraqi people and other Arabic-speaking countries. In turn, Arab poets and prose writers, in particular Iraqi writers, got acquainted with the national culture and traditions of Tajiks through the poetry of Mirzo Tursunzade, thanks to which they began to have great respect for the Tajik people and the beautiful Tajik land. Thus, direct and indirect ties between Tajik and Arab writers during the period of independence of Tajikistan became a kind of impulse for strengthening interliterary contacts between friendly peoples, as a result of which in the literature of both countries a recurrence of themes, genres and ways of expressing artistic thought began to be observed.

Key words: *Palestine, Syria, Iraq, Gulrukhsor, Gulnazar, Rustami Wahhab, Siyavush, resistance, literary ties, Muin Bsisu, Abdulwahhab al-Bayati, Muhammad Saleh Bahru-l-Ulum, Nazrullah Nazar, poems, struggle.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Каримова Шохона Толибовна-ходими илмии Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ. Суроға: 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Телефон: (+992) 918-77-88-77. E-mail: mehrofarin@list.ru

Information about the author: Karimova Shohona Tolibovna – scientific researcher of the institute for studying the issues of Europe and Asia in National Academy of Science Tajikistan. Address: 735025, Dushanbe city, Rudaki, Avenue 33. Telefon: (+992) 918-77-88-77. E-mail: mehrofarin@list.ru.

БА ТАВАЧҶУҶИ МУАЛЛИФОН

Маҷаллаи «Муаррих» нашрияи илмӣ-назариявии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон буда, маводи соҳаи илмҳои таърихро дар бар мегирад ва тибқи «Қонун дар бораи матбуот ва воситаҳои ахбори омма» ба нашр омода мешавад.

ҲАДАФҶОИ МАҶАЛЛАИ ИЛМИИ ТАҚРИЗШАВАНДАИ «МУАРРИХ»

-инъикоси саривақтии натиҷаҳои фаъолияти тадқиқотии олимони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчунин олимони мамолики хориҷии наздику дур, аз рӯйи соҳаҳои зерини илм: таърихшиносӣ, бостоншиносӣ, мардумшиносӣ, сиккашиносӣ, таърихи илм ва техника, таърихи муносибатҳои байналмиллалӣ ва сиёсати хориҷӣ, таърихи санъат, фарҳанг, фалсафа.

-инкишофи ҳамкориҳои байналхалқӣ дар соҳаҳои таърихшиносӣ, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ;

-ба муҳаққиқон фароҳам сохтани имкони нашри натиҷаҳои ҷустуҷӯӣҳои илмӣ;

-инъикоси масоили мубрам ва самтҳои ояндадори илмҳои таърихшиносӣ;

-ҷустуҷӯии донишҳои нав барои рушди иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он;

-тарғиби дастовардҳои фаъолияти илмию тадқиқотии олимони институт, ҳамчунин олимони донишгоҳҳои дигар ва муассисаҳои соҳаи илму маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон.

ШАРТҶОИ НАШРИ МАҚОЛА ДАР МАҶАЛЛАИ «МУАРРИХ»

-ҳайати таҳририяи маҷалла мақолаҳои илмӣ, тақризҳо, тавзеҳҳои илмӣ қабул дар нашрияҳои ҷопию электронӣ нашрнашударо барои баррасию нашр қабул мекунад, ки ғояҳои илмӣ, натиҷаҳои дастовардҳои тадқиқоти бунёдии назариро амалиро оид ба соҳаҳои дониш дар илми таърихшиносӣ дар бар гиранд;

-қарор дар бораи нашр ё радди нашр дар асоси муҳимият, навоарӣ ва аҳаммияти илмӣ маводи пешниҳодгардида қабул карда мешавад;

-муаллифон (ҳаммуаллифон) масъулияти саҳеҳии иттилооти илмӣ пешниҳодгардида ва ҳамаи маълумотеро, ки мақола, тавзеҳ ва тақризҳо дар бар мегиранд, ба зимма доранд;

-ҳамаи маводи ба идораи маҷалла ворид гардида ҳатман дар сомонаи *antiplagiat.ru* мавриди тафтиш қарор мегиранд, сипас ҳайати таҳрир муаллифон (ҳаммуаллифон)-ро дар бораи натиҷаи арзёбии дастнавис ва ба тақризи минбаъда қабул шудани мавод ё радди пешниҳоди он ба тақриз огоҳ мекунад;

-ҳамаи мақола, тавзеҳ ва тақризҳои ба идора омада дар сурати ҷавоби мусбат баъди тафтиш дар сомонаи *antiplagiat.ru* ба мақсади арзёбии онҳо аз ҷониби мутахассисони пешбари соҳаҳои дахлдори илм ба тақризи дохилӣ ирсол мегарданд;

-мақолаҳои ба тақризи дохилӣ пешкашшуда бояд пурра тибқи талаботе, ки дар сомонаи маҷалла: <http://istorik.tarena.tj> зикр гардидаанд, таҳия карда шаванд;

-агар дар тақриз оид ба ислоҳу такмили мақола тавсияҳо пешниҳод шуда бошанд, ба муаллиф эроду мулоҳизаҳои муқарриз (бе сабти ному насаби ӯ) барои такмили ислоҳи мавод ирсол мешавад;

-муаллиф маводи такмилдодаро ба идораи маҷалла мефиристад ва идора онро яқҷоя бо ҷавоби муаллиф тибқи ҳар моддаи эродҳо ба тақризи тақрорӣ мефиристад;

-хайати таҳририя ба таҳрири мақола бидуни тағйир додани муҳтавои илмии он ҳақ дорад. Хатоҳои имлоию техникӣ ва услубиро мусахҳеҳ бидуни мувофиқа бо муаллиф (ҳаммуаллифон) ислоҳ мекунад. Дар мавридҳои зарурӣ ислоҳҳо бо муаллиф (ҳаммуаллифон) мувофиқа карда мешаванд;

-нусхаи барои такмил ба муаллиф (ҳаммуаллифон) фиристода бояд дар муҳлати муқарраргардида, баъди ворид сохтани ислоҳу тағйирот дар намудҳои электронӣ ва ҷопӣ бояд ба идора баргардонда шавад;

-мақолаҳои, ки ба ҷоп қабул нашудаанд, ба муаллиф (ҳаммуаллифон) баргардонда намешаванд. Дар мавриди радди ҷопи мавод идораи маҷалла ба муаллиф (ҳаммуаллифон) раддияи асоснок ирсол мекунад;

-тибқи дархости шӯроҳои коршиносии ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон идораи маҷалла ба онҳо тақризхоро пешниҳод мекунад.

ТАЛАБОТ

БА ТАҲИЯИ МАҚОЛАҲО (ТАВЗЕҲҲО, ТАҚРИЗҲО), КИ БА МАҶАЛЛАИ ИЛМИЮ НАЗАРИЯВИЙ «МУАРРИХ» -И ИНСТИТУТИ ТАҲРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН БАРОИ ҶОП ИРСОЛ МЕГАРДАНД:

1. Барои ҷойгир кардан дар маҷалла мақола, тақриз ва тавзеҳҳои илмӣ тибқи ихтисосҳои илмии **07.00.02-таърихи Ватанӣ; 07.00.03-таърихи умумӣ (мувофиқи давра); 07.00.06-бостоншиносӣ; 07.00.07-мардумшиносӣ, этнология ва симошиносӣ; 07.00.09-таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва усулҳои таҳқиқоти таърихӣ; 07.00.10-таърихи илм ва техника; 07.00.15-таърихи муносибатҳои байналмилалӣ ва сиёсати хориҷӣ**, ки қаблан дар ҳеч ҷой ҷоп нашудаанд, қабул мегарданд.

2. Муаллифон ба идораи маҷалла ҳатман бояд ҳуҷҷатҳои зеринро пешниҳод кунанд:

-матни мақола ба забонҳои русӣ ва англисӣ (ба таври имконият бо тарҷумаи русӣ) ё забони тоҷикӣ, ки дар мактуби роҳнамо бо имзои ректор (ноибӣ ректор) ё роҳбари муассиса ва ё ин ки ташкилот ба шакли ҷопии он муаллиф (ҳаммуаллифон) имзо гузоштаанд;

-тақризи доктор ё номзади илм, ки онро мудири шӯбаи кадрҳои ҷойи қори муқарриз муҳр ва имзо гузоштааст;

-маълумотнома аз ҷойи таҳсил (барои аспирантҳою магистрантҳо);

-шакли ҷопии ҳуҷҷатҳо ба идора ба суроғаи зерин ирсол мешавад: 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33, Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, бинои асосӣ, ошонаи 1, ҳуҷраи 21, тел.:(+992) 221-37-42.

-шакли электронии мақоларо ба почтаҳои электронии manzura_h@mail.ru, (агар мавод ба забони русӣ бошад) ва (агар мавод ба забони тоҷикӣ бошад) ба mukhbirjon.kendzhaev@mail.ru ирсол намоед. Телефон барои маълумот: (+992 37) 221-37-42; суроғаи сомонаи маҷалла: <http://istorik.tarena.tj>

**ТИБҚИ ТАЛАБОТИ КОА НАЗДИ ПРЕЗИДЕНТИ ҶУМҲУРИИ
ТОҶИКИСТОН МАҚОЛА БОЯД УНСУРҲОИ ЗЕРИНО ДАР БАР ГИРАД:**

-индекси УДК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);

-индекси ББК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);

-ному насаби пурраи муаллиф (ҳаммуаллифон) ба забонҳои русию англисӣ ё тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;

-унвони илмӣ, дараҷаи илмии муаллиф (ҳаммуаллифон), ном ва рамзи ихтисоси илмӣ (тибқи номгӯй), ки тадқиқот тибқи он сурат мегирад, ба забонҳои русию англисӣ ё тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;

-аспирантон, унвонҷӯён, омӯзгорон, докторантҳо номи муассисаи илмиро (магистрантҳо-самти тайёриро) ба забонҳои русию англисӣ ё тоҷикию русию англисӣ зикр мекунанд;

-зикри мансаб, ҷойи кор, шахру мамлакат ба забонҳои русию англисӣ ё тоҷикию русию англисӣ;

-e-mail ва телефони робитавии муаллиф ва ё ҳаммуаллифон барои тамос;

-номи мақола бо забонҳои тоҷикию русию англисӣ бо ҳарфҳои калон, хуруфи Times New Roman 14 ё Times New Roman Tj 14, тароз дар марказ);

-фишурда ба забонҳои русӣ ва англисӣ хуруфи Times New Roman 14, аз 100 то 250 вожа бо сабти мақсаду вазифаи таҳқиқ, баёни мухтасари кор ва хулосаҳои асосие, ки навоари илмии корро дар бар мегирад;

-калидвожаҳо ба забонҳои русию англисӣ оварда мешаванд, 5-7 калима ё ибора, ки ду ё се вожаро дарбар мегирад; хуруфи Times New Roman 14, тарҳаш-курсив, тароз дар бар, вожаҳо ё ибораҳои калидӣ бо вергул аз ҳам ҷудо карда мешаванд);

-мақола ҳатман бояд номгӯйи адабиёти истифодашударо бо зикри танҳо сарчашмаҳои иқтибосгардида дар бар гирад. Рӯйхати адабиёт дар охири мақола бо назардошти саҳифаи умумии сарчашмаи истифодашуда навишта мешавад. Ҳангоми навиштани рӯйхати мазкур тартиби хуруфи алифбо ва талаботи ГОСТ бояд ҳатман риоя карда шаванд;

-иқтибосҳо дар кавсайни квадратӣ бо қайди рақами адабиёт мутобиқи рӯйхати сарчашмаҳо ва саҳифаи он бояд ишора шаванд, масалан: [5, 25] ё [5,25; 6,77];

Матни мақолаи пешниҳодшаванда нусхаи ниҳой маҳсуб шуда, бояд пурра аз назари таҳрир гузаронида шавад ва аз ғалат орӣ (тоза) бошад.

Мақолаҳое, ки ба идораи маҷалла бо нақзи талаботи мазкур ирсол мегарданд, мавриди баррасӣ қарор намегиранд.

Масъулияти салоҳият, бозътимодии аснод ва мухтавои мақолот бар дӯши муаллифон ва муқарризон мебошад.

Идораи маҷалла

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

«Историк» - научно-теоретический журнал Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана публикующий материалы серии исторических наук, издаётся согласно закону Республики Таджикистан «О печати и средствах массовой информации».

ЦЕЛЮ И ЗАДАЧАМИ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОГО ЖУРНАЛА «ИСТОРИК» ЯВЛЯЮТСЯ:

- оперативное освещение результатов исследовательской деятельности учёных Республики Таджикистан, а также учёных стран ближнего и дальнего зарубежья по следующим отраслям науки: история, историография, археология, этнография, антропология, источниковедение, нумизматика, история культуры, история литературы, история философии и история религии;

- развитие международного сотрудничества в сфере истории, археологии и этнографии;

- предоставление возможности исследователям публиковать результаты научных изысканий;

- освещение актуальных проблем и перспективных направлений исторических наук;

- поиск новых знаний для духовного и социального развития населения Республики Таджикистан в целом и её регионов;

- пропаганда достижений научно-исследовательской деятельности учёных Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана, а также исследователей других ВУЗов и учреждений образования и науки Республики Таджикистан.

УСЛОВИЯ ПУБЛИКАЦИИ СТАТЕЙ В ЖУРНАЛЕ «ИСТОРИК»:

- редакционная коллегия журнала принимает для рассмотрения и публикации ранее не опубликованные в печатных и электронных изданиях научные статьи, рецензии, научные обзоры, отзывы, содержащие научные идеи, результаты и достижения фундаментальных теоретических и прикладных исследований по следующим отраслям исторической науки: история, историография, археология, этнография, антропология, источниковедение, нумизматика, история культуры, история литературы, история философии и история религии;

- решение о публикации или об отказе в публикации принимается на основе актуальности, новизны и научной значимости представленных материалов;

- авторы (соавторы) несут всю полноту ответственности за достоверность представляемой научной информации и всех данных, содержащихся в статьях, отзывах, обзорах и рецензиях;

- все представленные в редакцию журнала материалы в обязательном порядке проходят проверку на сайте *antiplagiat.ru*, после чего редколлегия извещает авторов (соавторов) о результатах оценки рукописи и сообщает о приёме материала к дальнейшему рецензированию или об отказе от рецензирования;

- поступившие в редакцию статьи, отзывы, обзоры и рецензии в случае положительного ответа после проверки на сайте *antiplagiat.ru* направляются на внут-

ренное рецензирование с целью их экспертной оценки ведущими специалистами в соответствующей отрасли науки;

- статьи, допущенные к внутреннему рецензированию, должны быть оформлены в полном соответствии с требованиями, предъявляемыми к публикациям, которые размещены на сайте журнала: <http://istorik.tarena.tj>

- если в рецензии содержатся рекомендации по исправлению или доработке статьи, автору направляются замечания и предложения рецензента (без указания сведений о нём) для доработки и исправления материала;

- доработанный материал представляется автором в редакцию журнала и направляется на повторное рецензирование вместе с ответом автора по каждому пункту замечаний;

- редколлегия имеет право на редактирование статей без изменения её научного содержания. Орфографические и стилистические ошибки исправляются корректором без согласования с автором (авторами). При необходимости правка согласуется с автором (авторами);

- вариант статьи, направленный автору (авторам) на доработку, должен быть возвращён в редакцию в оговоренный срок с внесёнными исправлениями и изменениями в электронном и распечатанном виде;

- статьи, не принятые к опубликованию, автору (авторам) не возвращаются. В случае отказа от публикации материала редакция направляет автору (авторам) мотивированный отказ;

- редакция предоставляет рецензии по запросу экспертным советам ВАК при Президенте РФ.

ТРЕБОВАНИЯ

К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ (ОБЗОРОВ, ОТЗЫВОВ, РЕЦЕНЗИЙ), ПРИСЫЛАЕМЫХ ДЛЯ ПУБЛИКАЦИИ В НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ «ИСТОРИК» ИНСТИТУТА ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ ИМ. А. ДОНИША НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА

Для размещения в журнале принимаются ранее нигде не опубликованные научные статьи, обзоры, рецензии, отзывы, соответствующие научным специальностям: 07.00.02 - отечественная история; 07.00.03 - всеобщая история (соответствующего периода); 07.00.06 - археология; 07.00.07 - этнография, этнология и антропология; 07.00.09 - историография, источниковедение и методы исторического исследования; 07.00.10 - история науки и техники; 07.00.15 - история международных отношений и внешней политики.

Авторы в обязательном порядке предоставляют в редакцию следующие документы:

- текст статьи на русском или английском (по возможности с переводом на русский язык), или таджикском языке с обязательной подписью автора (авторов) на печатном варианте статьи;

- рецензию доктора или кандидата наук, заверенную в отделе кадров по месту его работы;

- справку с места учёбы (для аспирантов и магистрантов).

Печатные варианты документов направляются в редакцию по адресу: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33, Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджики-

стана, главный корпус, 1-этаж, кабинет 21. Электронные версии по адресу электронной почты: manzura_h@mail.ru, или mukhbirjon.kendzhaev@mail.ru Телефон для справок: (+992 37) 221-37-42; адрес сайта журнала: <http://istorik.tarena.tj>

В СООТВЕТСТВИИ С ТРЕБОВАНИЯМИ ВАК ПРИ ПРЕЗИДЕНТЕ РТ, СТАТЬЯ ДОЛЖНА СОДЕРЖАТЬ:

- индекс УДК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);
  - индекс ББК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);
  - фамилию, имя, отчество автора (авторов) полностью на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
  - учёную степень, учёное звание автора (авторов), наименование и шифр научной специальности (согласно номенклатуре), по которой ведётся исследование, на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
  - аспиранты, соискатели, преподаватели, докторанты указывают кафедру и учебное заведение (магистранты-направление подготовки) на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;
  - указание на должность, место работы, город, страну на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;
  - e-mail и телефона автора или соавторах для связи;
  - название статьи на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках (заглавными буквами, шрифт Times New Roman 14 или Times New Roman tj 14, выравнивание по центру);
  - аннотация на русском и английском языках (шрифт TNR 14, выравнивание по ширине, от 100 до 250 слов с указанием цели и задач исследования, краткого хода работы и основных выводов, содержащих научную новизну);
  - ключевые слова на русском и английском языках (5-7 слов или словосочетаний из двух или трёх слов, через запятую, шрифт TNR 14, начертание - курсив, выравнивание по ширине);
  - статья в обязательном порядке должна содержать список использованной литературы с указанием только цитируемых работ. Список литературы приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника. Список использованной литературы оформляется в алфавитном порядке в соответствии с ГОСТ.
  - ссылки даются в скобках, в которых указывается номер использованного источника согласно списку использованной литературы, а затем цитируемая страница.
- Статьи принимаются в течение года. Редакция оставляет за собой право отбора материала, а также право сокращения публикуемой статьи. Текст, присылаемой рукописи является окончательным и должен быть тщательно выверен и исправлен. Статьи, направляемые в редакцию с нарушением вышеперечисленных требований, к рассмотрению не принимаются. За компетентность и содержание публикуемых материалов несут полную ответственность авторы и рецензенты.

Редакция журнала

ИНДЕКСИ ОБУНА: 7771

МУАРРИХ - маҷаллаи илмӣ-назариявӣ

Муассис: Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии
ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Ақидаи ҳайати таҳририя метавонад ба нуктаи назари муаллифони мақолаҳо мувофиқ
наояд. Барои мазмуни мавод ва маълумоти саҳеҳ муаллифон масъуланд. Истинод ба
сарчашма, муаллиф ва шумора ҳатмист.

Мусахҳеҳ: **Манзура ҲАСАНОВА**
Котиби масъул: **Мухбирҷон КЕНҶАЕВ**
Муҳаррири техникӣ: **Илҳом БАҲРОМОВ**
Саҳифабанд ва ороишгар: **Турахӯҷаи ТОҲИРЗОДА**

Ба матбаа 31. 03. 2022 сол тахвил шуд. Ба чопаш 14.04. 2022 имзо шуд. Андозаи 70x100¹/₈.
Коғази офсетӣ. Чопи офсетӣ. Ҷузъи чопӣ 12. Адади нашр 100 нусха. Супориши № 39

ҶДММ матбааи «Ганчи хирад»
734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Тел: 227-71-01

ИСТОРИК-научно-теоретический журнал

Учредитель: Институт истории, археологии и этнографии
им. Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана

Мнение редакционной коллегии может не совпадать с точкой зрения авторов публикаций.
Ответственность за содержание публикаций и достоверность фактов несут авторы. При полной
или частичной перепечатке или воспроизведения любым способом ссылка на источник обяза-
тельна.

Корректор: **Манзура ҲАСАНОВА**
Ответственный секретарь: **Мухбирҷон КЕНДЖАЕВ**
Технический редактор: **Илҳом БАҲРОМОВ**
Дизайн и верстка: **Турахуджаи ТОҲИРЗОДА**

Сдано в типографию 31. 03. 2022 г. Подписано в печать 15. 04. 2022 г. Формат 70x100¹/₈.
Офсетная бумага. Офсетная печать. Печатный лист 12. Тираж 100 экземпляров. Заказ № 39
Отпечатано в типографии ООО «Ганчи хирад»
734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 21. Тел: 227-71-01